

Іванна Отрощенко

ТУВИНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Національна академія наук України
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського

Іванна Отрощенко

**ТУВИНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА:
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ**

Київ – 2018

УДК 94(571.52)“1920/1940”

О-86

Друкується за рішенням вченої ради
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
(протокол № 6 від 26.12.2018)

Рецензенти:

Кіктенко В. О., д. філос. н., ст. н. с.

Мавріна О. С., к. і. н., ст. н. с.

О-86 Отрощенко І. В.

Тувинська Народна Республіка: сторінки історії. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2018. – 392 с.

Монографія присвячена історії Тувинської Народної Республіки в 1920–1940-ві роки, її відносинам з Монголією та СРСР і геополітичним розрахункам Радянського Союзу щодо Північно-Східної Азії. У дослідженні реконструюється політична історія Туви, аналізуються та суттєво доповнюються історичні відомості про мовну політику, культурне будівництво та релігійне питання в тувинському суспільстві. Пропонуються відповіді на низку резонансних питань, пов'язаних з фактом існування та історичною долею тувинської держави.

Видання розраховано на науковців, викладачів, студентів та широке коло читачів.

ISBN 978-966-02-8772-3

УДК 94(571.52)“1920/1940”

© Отрощенко І. В., 2018

© Інститут сходознавства

ISBN 978-966-02-8772-3

ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2018

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Розділ 1. Утворення Народної Республіки Танну-Туви	8
Урянхайський край на початку XX ст.	9
Переддень проголошення Народної Республіки Танну-Туви: зовнішні фактори	15
Установчий хурал тувинського народу та роль І. Г. Саф'янова в його скликанні	20
“Урянхайське питання” на радянсько-монгольських переговорах восени 1921 року	43
Розділ 2. Хемчицьке повстання 1924 року та його вплив на еволюцію відносин у трикутнику СРСР – МНР – ТНР	49
Передумови та перебіг повстання. Переговори повноважних представників СРСР та МНР у Кизилі	52
Нарада представників СРСР, МНР і Танну-Туви в липні-серпні 1924 року: позиції сторін	69
Наслідки Хемчицького повстання 1924 року	75
Розділ 3. Улан-Батор і Кизил: у пошуках діалогу (1921–1940-ві рр.)	88
Тувинське питання в контексті політичного курсу МНР 1920-х рр.	89
Пожвавлення монголо-тувинських відносин за часів “лівого ухилу” в МНР (1929–1932 рр.)	104
Ситуація навколо монгольсько-тувинського кордону	110
Проблема повернення монгольських тувинців на історичну батьківщину	114
Питання про кордон, антагонізм правителів та прихована конкуренція в 1940-х рр.	126
Розділ 4. Мовна політика та культурне будівництво	143
Побутування та функції монгольської мови в Туві	143
Організація навчання тувинців у МНР	149
Становлення тувинської періодики. Перші видання	151
Дискусії щодо створення тувинської писемності	153
З історії культурної розбудови ТНР	162

Розділ 5. Сангха в контексті державної політики	169
Тувинська сангха та її ієрархи на початку XX ст.	169
Мирне співіснування сангхи та тувинської держави в 1920-ті рр.	177
Ідеї руху за оновлення в Туві	182
Боротьба з буддизмом і шаманізмом у Туві наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.	191
Розділ 6. Протестний рух і політичні репресії в тувинському суспільстві (1930–1940 рр.). Переселення тувинців до МНР	207
Хемчицьке повстання 1930 року	210
Повстання в Тере-Холі	218
Політичні репресії в Туві	224
Переселення тувинців до МНР	231
Розділ 7. Тува та ідеї інтеграції тюрків Південного Сибіру ..	244
Хакаський проєкт: Тюркська республіка	245
Алтайський проєкт: Республіка Ойрот	248
Тува: контакти та апеляція до “національної єдності” з Ойротією та Хакасією	255
Розділ 8. Входження Туви до складу СРСР: хронологія, мотиви та обставини	269
Як відбувалося приєднання Туви до СРСР	271
Питання щодо референдуму	282
Замовчування тувинського питання на міжнародних переговорах під час Другої світової війни	288
Інші претенденти на об’єднання з СРСР	291
“Тувинська шкатулка”	299
Альтернативні сценарії	303
Післямова.....	314
Використані джерела та література.....	325
Іменний покажчик.....	362
Термінологічний словник.....	368
Список скорочень.....	374
Summary.....	380

ВСТУПНЕ СЛОВО

Упродовж XX ст. Тува з віддаленої та усамітненої частини Цінської імперії перетворилася на Тувинську Народну Республіку (ТНР), одну з перших соціалістичних держав, а з часом увійшла до складу СРСР. Наразі Республіка Тува є суб'єктом Російської Федерації. За цей час вона зазнала суттєвих змін і трансформацій: запроваджено нові форми господарювання та інфраструктури, тувинці здобули власну писемність, у країні сформовано інтелігенцію радянського зразка. Глибоко традиційне суспільство пережило радянську модернізацію і перейшло на соціалістичні засади. Російсько-радянський вплив на тувинське суспільство став особливо відчутним від середини XX ст., кардинально вплинувши на споконвічні заняття, побут, культуру, мову, традиції та вірування тувинців, їхню національну антропоміміку, родинні зв'язки, сягнувши навіть сфери сакральної географії. Автентичне тувинське суспільство, глибоко вкорінене в тибетсько-монгольській цивілізації, впродовж наступних десятиліть поступово втрачало самобутні особливості, риси і характеристики, перетворюючись на свою бліду копію і набуваючи регламентованих стандартів нової спільноти, названої “радянським народом”. Тувинців змушували переходити до осілості і відмовлятися від національних надбань власної культури та традицій, натомість нав'язували вшанування насаджуваних радянським ідеологічним апаратом “правильних” російських письменників, тогочасних партійних і радянських діячів. Їх змушували відзначати радянські революційні свята та співати нових пісень. Попри такі кардинальні зміни, Тува все ж спромоглася зберегти свою самобутність і не втратити остаточно природу та духовну культуру номадів Внутрішньої Азії.

Сьогодні особливу увагу дослідників привертає нетривалий період існування Тувинської Народної Республіки

(далі – ТНР¹) (1921–1944). Тувинознавство набуло помітного розвитку впродовж двох останніх десятиліть, обсяг нових матеріалів з історії Туви ХХ ст. невинно зростає, з’являються один за одним збірники документів, присвячені цьому періоду, що на століття визначив долю та історичний шлях тувинців. Водночас залишається в тіні насамперед низка непересічних політичних подій в історії ТНР, пов’язаних із монгольським фактором у тувинській історії та культурі, перспективами об’єднання Туви з Монголією, процесом входження Туви до складу СРСР. Розкриття цих непростих тем потребує не лише залучення нових джерел, що дуже актуально, а й неупередженої оцінки вже відомих історичних даних. Представлене дослідження ставить за мету розглянути та подекуди відновити низку резонансних подій тувинської історії, які безпосередньо вплинули на вирішення тувинського (урянхайського) питання і долю народу та ще не дістали належного висвітлення в історіографії.

Дослідження здебільшого спирається на документи (доповіді, донесення, повідомлення, характеристики, листування, щоденники тощо) низки російських архівів – передусім Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (далі – АЗП РФ) та Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ), а також на доступні дослідникам матеріали архівів Central Intelligence Agency (CIA). Окрім того, під час роботи широко використовувалися численні збірники документів, насамперед: “Собрание архивных документов о протекторате России над Урянхайским краем – Тувой: к 100-летию исторического события” [Собрание архивных документов... 2014a], “Собрание

¹ Зазвичай для позначення Туви періоду 1921–1944 рр. вживають єдину аббревіатуру: ТНР (Тувинська Народна Республіка). Офіційно ця назва побутувала в період 1926–1930 років.

архивных документов по истории Тувы” (т. III (1921–1944 pp.), підготовлений монгольською та тувинською сторонами) [Собрание архивных документов... 2014b], “История Тувинской Народной Республики в архивных документах. 1921–1944 гг.” [История... 2011], “На перекрестке времени. Урянхайский край, Тувинская Народная Республика, Тувинская Автономная область, Тувинская автономная советская социалистическая республика” [На перекрестке времени... 2014], “Сборник законов и основных постановлений Правительства Тувинской Народной Республики” [Сборник законов... 1944], матеріали хуралів та партійних з’їздів та багато інших. Використовувалися також інтерв’ю з мешканцями та гостями Туви, конкретні життєві історії та спогади, зібрані протягом 1990-х – 2000-х pp. російським періодичним виданням “Центр Азії” і з часом перевидані в шеститомнику “Люди Центра Азии”, інші опубліковані щоденники, мемуари, листи.

На початку розділу висвітлюються стан вивчення конкретного питання і джерельна база, використана в підготовці конкретного матеріалу.

Авторка користується нагодою, аби щиро подякувати своїм батькам за підтримку і допомогу під час роботи над дослідженням, а також колегам за сприяння в пошуках і знаходженні необхідної літератури.

РОЗДІЛ 1.

УТВОРЕННЯ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТАННУ-ТУВИ

Коротка історія тувинської державності, дещо неочікуване проголошення Танну-Туви, дипломатична боротьба навколо цього питання, природно, привертала до себе увагу багатьох дослідників. Особливо слід відзначити ґрунтовні монографії Х. М. Сейфуліна [Сейфулин 1954; 1956], Ю. Л. Аранчина [Аранчин 1982], М. Сердобова [Сердобов 1971; 1985]. У новому столітті побачила світ низка публікацій, де вже ширше та докладніше, із залученням раніше невідомих архівних матеріалів, висвітлювалася згадана тематика [Шурхуу 2001; Лузянин 2003; Саая 2003; Москаленко 2004, 2014; Стабильность и конфликт... 2005; Саая, Сат 2006; История Тувы 2007; Моллеров 2015; Приенисейская Сибирь... 2016; Хертек 2016; Кузьмин 2018 та ін.]. Постаті ініціатора створення Тувинської Народної Республіки І. Г. Саф'янова також присвячена серія публікацій [Верещагина, № 21–23, 2004; Дацышен 2004; Киселева (Черноуско) 2012; Моллеров 2014; Москаленко 2014; Киселева 2018 та ін.]. Неодноразово зверталася до подій навколо постановня ТНР і, зокрема, ролі в цьому процесі І. Г. Саф'янова й авторка цього дослідження [див., зокрема: Отрощенко 2011, 113–136].

Цей розділ базується на документах, частина з яких залишаються неопублікованими, зокрема на матеріалах РДАСП та ДАРФ. Під час роботи також широко використовувалися збірники документів, насамперед: “Собрание архивных документов о протекторате России над Урянхайским краем – Тувой: к 100-летию исторического события” [Собрание архивных документов... 2014а], “История Тувинской Народной Республики в архивных документах. 1921–1944 гг.”

[История... 2011], “Дальневосточная политика Советской России (1920–1922 гг.). Сборник документов бюро ЦК РКП(б) и Сибирского революционного комитета” [Дальневосточная политика... 1996], “На перекрестке времени. Урянхайский край, Тувинская Народная Республика, Тувинская Автономная область, Тувинская автономная советская социалистическая республика” [На перекрестке времени... 2014] тощо.

Урянхайський край на початку ХХ ст.

Колись землі тувинців, відомі під назвою Урянхайський край, входили до складу Джунгарського ханства, потім – до Цінської імперії. Від 1755 року краєм управляв маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії – цзянцзюнь. На початку ХХ ст. в його підпорядкуванні фактично перебували 26 (із 47) сомонів¹ Урянхаю. Щоправда, за іншими даними, йдеться про 21 сомон, що безпосередньо підпорядковувався князям і вищим ламам Зовнішньої Монголії (13 – Сайн-нойон-ханському аймаку, 5 – Дзасакту-ханському аймаку, 3 – богдо-гегену)² [Шурхуу 2001, 98].

Правитель Оюннарського хошуну, номінальний глава всіх тувинських хошунів, раніше підкорявся цзянцзюню в Улясутаї. Амбин-нойонами ставали за правом спадковості володарі Оюннарського хошуну (всього в історії Туви їх було 13). Ставка амбин-нойона розміщувалася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський хошун), неподалік від монгольського міста Улясутая. Даа-хошун та Бейсе-хошун – західні хошуни, розташовані в долині р. Хемчика, були економічно розвиненіші, заможніші за інші; у них проживала більша

¹ Сомон (монг. *сум*, тув. *сумон*) – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Хошун (тув. *кожуун*) – найбільша адміністративна одиниця Урянхаю (потім – ТНР).

² Ще в XVI–XVII століттях урянхайці частково входили до наділів халхаських нойонів, і монгольські середньовічні історики не відокремлювали їх від монголів [Самдан 2001a, 10–11].

частина всього населення Туви. Тому позиція їхніх правителів мала вирішальне значення в політичних питаннях. За даними 1916 р., загальна кількість корінного населення Туви становила не більш ніж 56–60 тис. осіб [История Тувы 2007, 46].

Тувинці становлять окремий тюркомовний народ, етнічно й мовно наближений до алтайців, хакасів, киргизів та казахів [більше про тувинців див.: Вайнштейн, Москаленко 2008; История Тувы 2007, 39–59]. Проте в процесі історичного розвитку монгольські племена справляли істотний вплив на культуру, побут та антропологічний тип тувинців. Особливо це позначилось на одязі, житлі, їжі, народному образотворчому мистецтві та усній народній творчості¹ [Вайнштейн 1957, 190; див. також: Тува... 2006, 346]. На початку ХХ ст. тувинці сповідували буддизм та шаманізм. Питання щодо мови, культури, духовного життя тувинців розглядатиметься в наступних розділах (розділи 4–5). Для Монголії, як і для Туви, населення яких вело кочовий спосіб життя і не обмежувалося власними етнічними теренами, політичні кордони ще довго залишалися умовними та не створювали істотних перешкод у традиційному способі життя та господарській діяльності [История Тувы 2007, 9].

Значна кількість публікацій підтверджує, що на початку ХХ ст. Урянхай вважали частиною Монголії. Визнавали це й російські дореволюційні дослідники, наприклад, дописувачі Східносибірського відділення Російського географічного товариства зазвичай розуміли під терміном “Монголія” Халху та райони, що прилягали до неї з північного заходу, – місцевість, де мешкали тувинці (урянхайці) і дархати [Единархова 2000, 145]. Російський дослідник Г. Грумм-Гржимайло, який вівідав Туву в 1903 та 1914 рр., стверджував, наприклад, що **“як і скрізь у Монголії** (виділено мною. – *І. О.*), принципу розділення влади в Урянхайському

¹ Наприклад, тувинський героїчний епос мав багато спільного з монгольським [Михайлов 1964, 118].

краї не існувало” [Грумм-Гржимайло 1926, 156; див. також: Кон 1936, 17]. Колишній міністр Сибірського тимчасового уряду та уряду О. Колчака, російський емігрант І. Серебренников у своїй праці, присвяченій розгрому білогвардійських сил в Азії, зазначав: “Можна сказати, що до 1920 року **вся Монголія, за винятком Урянхайського краю** (виділено мною. – *І. О.*), жила більш-менш спокійно, не відчуваючи великих незручностей від сусідства з такими неспокійними країнами, якими стали на той час революційні Росія та Китай” [Серебренников 2003].

Західні дослідження засвідчують, що до 1911 (1921)¹ року Туву розглядали як продовження Зовнішньої Монголії. Перший том праці Д. Каррутерса “Неведомая Монголия” був присвячений мандрівці Урянхаєм [Каррутерс 1914]. Видана близько 60 років по тому робота американського дослідника П. Тана “Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931” включає розділ, присвячений історії Туви [Tang 1959, 399–425]. Американська дослідниця С. Пейн підкреслює, що і монголи, і китайці вважали Урянхай невіддільною частиною Зовнішньої Монголії [Paine 1996, 328].

У XIX ст. в Урянхайському краї з’являються нові мешканці. Їхнє поступове кількісне зростання та “вкорінення” на тувинській землі з часом визначило її долю. За свідченнями дослідників, переселення з російських теренів до Туви наприкінці XIX – у перших роках XX ст. було зумовлене наявністю на далекій окраїні Цінської імперії вільних земель і лісів, якими можна було користуватися безмитно. Водночас на кордоні Сибіру і Туви – у Мінусінському повіті щодо цього спостерігалися певні труднощі, пов’язані ще й з можливістю придбання лісу для будівництва та опалення [Павлова 2015, 62]. Основною категорією переселенців

¹ Наприклад, Е. Латтімор зазначала, що від часів маньчжурської династії і до 1921 року Тува вважалася частиною Зовнішньої Монголії [Lattimore 1946, 339].

були селяни, козаки і торговці. Російський консул в Урзі Я. П. Шишмарьов писав ще в 1886 р., що на прибуття, зокрема, російських торговців тувинці дивилися далеко не дружно: "...в жодному з прикордонних пунктів не ставилися до росіян так погано, як у сойотській землі¹" [Российский консул в Монголии... 2001, 58; див. також: Кискидосова 2008, 156]. Причиною напружених стосунків стало самовільне захоплення росіянами зручних територій, де вони розбудовували заїмки і вигодовували худобу, а також грубе поводження купців і прикажчиків, шахрайські розрахунки тощо. Наплив до Урянхаю російських поселенців і торговців, наростання протистояння з корінним населенням через земельні стосунки та загострення з огляду на це російсько-китайських відносин спонукали зацікавлену сторону в обґрунтуванні ідей щодо історичної належності Урянхаю до Росії згідно з Кяхтинським договором 1727 р. [Суходолов, Кузьмин 2016, 171].

Тут варто звернутися до постаті мінусінського купця Г. П. Саф'янова, який у 1870-х рр. заснував низку факторій в Урянхайському краї, займався землеробством, скотарством, торгував, заготовляв ліс, володів кінним заводом тощо [Киселева 2015, 16]. Він став ініціатором будівництва Усинського тракту, що з'єднав Урянхай з Російською імперією, заснував російське поселення в краї – с. Туран, близько спілкувався з місцевим населенням, зібрав чималу колекцію предметів полювання і домашнього побуту тувинців для Мінусінського музею [Киселева 2015, 16; Кискидосова 2008, 160–161]. Підприємливий купець став дійсним членом Східно-Сибірського відділу Російського географічного товариства, опублікував низку статей про Туву, особисто брав участь і надавав фінансову допомогу в проведенні наукових експедицій у Мінусінському окрузі, Туві, Монголії. Згодом він висунув ініціативу щодо приєднання Туви до Росії [Кискидосова 2008, 162]. Тут слід зауважити, що набіги

¹ Мається на увазі Урянхайський край.

тувинців на торгові каравани укупі з постійними прикордонними тертями між Росією і Китаєм та періодичними спробами видворити росіян з цієї території, без сумніву, створювали останнім проблеми і позбавляли, зокрема й Саф'янова, частини прибутку [Хорина 2011, 287; див. також: Кискидосова 2008, 156]. Показова історія Г. П. Саф'янова свідчить про те, як швидко переселенці почали вважати Урянхайський край своїм по праву настільки, аби вимагати від російської влади приєднання та узаконення прав на територію, що їм припала до вподоби.

У 1911 р. на території Урянхаю вже проживало близько 5 тисяч росіян-поселенців, що становило десятку частину населення краю, там функціонувало 120 хуторів, 12 сіл, 80 російських торгово-промислових підприємств, зокрема 50 золотих копалень, а також школа і православний храм [Суходолов, Кузьмин 2016, 164]. Це були вихідці з Азійської Росії, здебільшого з Єнісейської та Томської губерній, значна частина яких були старовірами [С. Д. 1922, 5]. Сюди ще не встигли дістатися російські чиновники та війська, але вже вбачались великі економічні інтереси, як підкреслюють російські дослідники [Суходолов, Кузьмин 2016, 164].

Національно-визвольний рух монголів 1911 року відокремив Урянхай від Китаю, який припинив контролювати становище в краї. Натомість російський уряд з огляду на власні стратегічні та економічні інтереси у квітні 1914 р. приєднав до Росії Туву як свій протекторат. Урянхайський край було включено до складу Єнісейської губернії із зобов'язанням розгляду і вирішення політико-адміністративних справ іркутським генерал-губернатором, що загалом виходило за рамки юрисдикції протекторату [Москаленко 2004, 51]. 21 червня 1914 року Державна дума впровадила посаду комісара у справах Урянхайського краю. Уряд Автономної Монголії (1911–1919) не змирився із протекторатом Росії над Урянхаєм. Водночас і частина тувинських хошунів упродовж першої половини 1910-х рр. час від часу

визнавали юрисдикцію Монголії та сплачували податки їхнім чиновникам.

Події другої половини 1910-х рр. продемонстрували всю хиткість позицій Росії як у полеміці навколо самого урянхайського питання, так і щодо політичних реалій самого Урянхайського краю. Росія стикалася з неприйняттям як тувинською елітою, так і населенням, стурбованими щораз більшим тиском з боку “покровителів”. Вже тоді російські урядовці, що спостерігали за ситуацією на місці, цілком обґрунтовано побоювалися загального повстання, яке й спалахнуло в 1919 році і призвело до падіння тодішньої російської влади в краї. Вони змушені були йти на поступки та компроміси з тувинською аристократією, відмовившись від політики призначення своїх ставлеників на роль правителів хошунів. Тувинські нойони за нових умов теж мусили маневрувати. Після щирого або вимушеного визнання російського проводу вони за першої ж нагоди зверталися за підтримкою до монгольської влади. Зростало напруження й у відносинах з Автономною Монголією, що не бажала втрачати край, який уже звикла бачити у своєму підпорядкуванні, і, звичайно, з Китаєм. Омському уряду (1918–1919), на відміну від жорсткої позиції Російської імперії, вже доводилось проводити більш помірковану політичну лінію та йти на компроміси в Урянхаї з огляду на своє непевне становище. Наприклад, у якийсь момент російські чиновники були готові навіть допустити в Урянхаї появу збирачів алби на користь прикордонних монгольських владик.

Намагаючись вирішити на свою користь урянхайське питання, Монголія в 1917–1919 рр. виявила неабияку активність як у дипломатичній, так і у військовій сфері. Фактично це була свідомо спроба продовження реалізації політики Богдо-хана щодо створення об’єднаної Великої Монголії. Задля цього монголи були ладні прийняти навіть китайську допомогу. Звернення тувинців за підтримкою до Урги лише

зміцнювали наміри Богдо-хана та його уряду повернути втрачене.

Реалізуючи ці плани, у листопаді 1918 р. китайський збройний загін зі 150 осіб під командуванням Ян Шичао вторгся в південно-західну частину Туви. Згодом Яна Шичао було призначено “спеціальним комісаром Китайської республіки з урянхайських справ”. Водночас у південні райони Туви вступив монгольський загін під проводом Х. Максарджаба чисельністю понад 300 осіб. Уряд Автономної Монголії призначив Максарджаба намісником і командувачем військ для наведення порядку та спокою в Урянхаї. Російські ж військові сили в Туві на той час становили лише сотню вояків із двома кулеметами. Окремі збройні зіткнення не могли зупинити просування китайців і монголів. Наприкінці 1919 року в Урянхаї з’явилися ще й радянські збройні сили, які зайняли край під час переслідування загонів О. Колчака. У листопаді 1919 р. китайські війська ліквідували автономію Зовнішньої Монголії. Максарджаб був відкликаний з Урянхайського краю до Урги, а в липні 1920 р. звідти були виведені й монгольські війська. Китайські загони ще залишалися на тувинській території, коли туди відступили залишки білогвардійських формувань з розгромлених колчаківських військ. У 1921 році Червона армія вигнала з Туви і китайські, і білогвардійські загони.

Переддень проголошення Народної Республіки Танну-Туви: зовнішні фактори

Народний уряд Монголії, який прийшов до влади у 1921 році, розглядав Урянхай як частину своїх теренів і вів переговори з Москвою щодо включення цих земель до складу незалежної Монгольської держави. Своєю чергою в Урянхаї в досліджуваний період були поширені так звані монголофільські настрої, особливо в середовищі тувинських нойонів.

Ще під час переговорів між монгольською делегацією та співробітниками Сибірської місії НКЗС РРФСР про надання дипломатичної, військової та фінансової допомоги Монголії (21 серпня 1920 р., Іркутськ) монгольська делегація, зокрема, порушила питання стосовно Урянхайського краю, який “за всіма даними належить до зовнішньої Монголії, проте був анексований царською Росією”, і зазначила, що Монголія вважає за потрібне розірвати цю анексію [Монголія в документах... 2012а, 43]. Монголам відповіли, що це питання буде вирішено радянським урядом та “новою вільною Монголією”.

Радянські урядовці розмірковували щодо майбутнього статусу Урянхаю. Про це свідчить позиція голови Сибревкому¹ І. Смирнова та уповноваженого НКЗС на Далекому Сході Б. Шум’яцького, висловлена по прямому проводу наркомун закордонних справ СРСР Г. Чичеріну щодо створення Монгольської держави та включення до неї Урянхайського краю 2.03.1921 р.:

“Згідно з прийнятим Вами восени рішенням надати реальну допомогу Монгольській Нар[одно-] Рев[олюційній] партії у справі відновлення незалежності вважали б за потрібне, щоб незалежна Монголія включала до свого складу й Урянхайський край.

Таким шляхом легше досягти мети щодо звільнення Монголії, оскільки Нар[одно-] Рев[олюційна] партія здійснить одночасно переворот не лише в Північній, а й у Західній Монголії. Нам же це дасть посилення впливу на Монголію, не зв’язуючи рук, бо в Урянхаї в будь-який момент можуть піти на відокремлення від Монголії, якщо міжнародне її становище складатиметься не на нашу користь.

¹ Сибревком – Сибірський революційний комітет, надзвичайний орган радянської влади в Сибіру в 1919–1925 рр. Сибревкому підпорядковувалися всі установи громадянського управління Сибіру. Управлінські функції Сибревкому охоплювали Омську, Томську, Алтайську, Семипалатинську, Іркутську та Якутську губернії.

Включення Урянхаю... зміцнює наші сили і надає певної стійкості уряду, створеному Нар[одно-] Рев[олюційною] партією¹. <...> Вважаємо, що формального визнання незалежної об'єднаної Монголії з нашого боку не треба, бо інакше це зв'яже руки щодо Урянхаю...

Просимо дати негайну відповідь щодо Урянхаю: включати чи ні його в цю комбінацію" [Дальневосточная политика... 1996, 208–209].

Наприкінці березня 1921 р. Б. З. Шум'яцький телеграфував уповноваженому Сибревкому в Урянхаї І. Г. Саф'янову: "Негайно розпочинайте роботу зі створення урянхайської нарревпартії у складі вірних нам урянхів і, почасти, асимільованих російських колоністів, створюючи конспіративно всередині організації наші комосередки" [цит. за: Приенисейская Сибирь... 2016, 85].

"Незалежна об'єднана Монголія" мала бути федеративною народною республікою. На XI з'їзді російського населення Урянхаю² у квітні 1921 р. було зазначено, що хоч радянський уряд і вважає цей край автономною частиною Монголії, проте задля встановлення найтісніших відносин та забезпечення прийнятних умов для проживання населення краю направляє свого представника до місцевої влади [Москаленко 2004, 77].

Сам Шум'яцький у службовій телеграмі Чичеріну наполягав: "Урянхайське питання в сенсі поширення впливу нарревпартії на нього вважаю за потрібне вирішити зараз же, інакше нам нема за що зачепитися і доводиться триматися на голій окупації, яка триває ось уже два роки" [РДАСП, ф. 495, оп. 154, спр. 105, арк. 41–41 зв.]. В інструкції уповноваженому Комінтерну С. Борисову від 11 березня 1921 року

¹ Зокрема пропонувалася включити до складу монгольського уряду одного "популярного урянхайця".

² За переписом 1924 року, у Туві нараховувалося тувинців 51230 осіб, а росіян – 11419. Вони мешкали поселеннями, яких на той час нараховувалося до 50 (від 5 до 100 і більше) подвір'їв, а також окремими хутирськими господарствами [С. Д. 1922, 5].

Шум'яцький знов радив: при формуванні нового уряду Монголії виділити одне місце урянхайцям, “оскільки в Урянхаї революційний рух, можлива організація секції Наррєвпартії, проведення мобілізації однієї тисячі вершників на допомогу Наррєвпартії щодо дій в Кобдоському районі” [цит. за: Шурхуу 2001, 105]. У зв'язку з цим пропонувалось оперативно скласти звернення до урянхайців від МНП, яке б гарантувало внутрішнє самоуправління Урянхаю на засадах федерації. Для оперативної роботи рекомендовано негайно відрядити туди добре підготовленого партійця.

16 квітня Тимчасовий уряд Монголії направив свого першого прем'єра – ламу Д. Чагдаржава, звільнивши його від усіх посад, до Урянхайського краю та Хубсугулу для роз'яснення політики та подальших завдань МНП і Народного уряду. На пропозицію Б. Шум'яцького одне місце в уряді було зарезервоване для представника Урянхаю. У директивному листі Народного уряду Монголії до уповноваженого уряду в Алтан-Булазі стосовно організації боротьби з білогвардійцями спільно з частинами Червоної армії від 3 серпня 1921 року Чагдаржава називають представником народної влади в Урянхаї, до якого в разі потреби можна звернутися по зброю [Советско-монгольские отношения... 1975, 35]. У листі Народного уряду до своїх уповноважених від 16.07.1921 р. їм пропонувалося запросити делегатів з місць прибути до Урги задля обговорення питань загальнодержавного значення, зокрема щодо створення незалежної Монгольської держави. Уряд ставив до відома уповноважених халхаських аймаків, Кобдоського округу, уповноваженого Урянхайського краю та всіх голів урянхайського аймака Хубсугулу, що вони цілковито несуть відповідальність за відправку та прибуття делегатів у зазначений термін. Урянхайські хошуни мали обрати по одному делегату від кожного хошуну [Революционные мероприятия... 1960, 26].

У червні 1921 р. монгольське революційне керівництво відрядило до Москви своїх представників – Ц. Жамцарано

та Хорло, які мали вирішити або узгодити низку принципових питань майбутніх радянсько-монгольських відносин. Під час переговорів монголи відразу порушили урянхайське питання, заявивши, що Радянська Росія має підтримати прагнення монгольських та урянхайських племен до єднання. Позиція наркома закордонних справ із цього питання була неоднозначна, хоча на переговорах він заявив, що Радянська Росія аж ніяк не розглядає Урянхай як свої терени і жодних планів щодо нього не має. Тоді ж, зокрема, було обговорено майбутній статус російської колонії в Урянхаї на засадах місцевого самоуправління, питання охорони інтересів тамтешніх російських колоністів [Лузянин 2003, 113]. Цей факт, на нашу думку, красномовно свідчить про те, що в той час радянська сторона допускала поширення юрисдикції монгольської народної влади на Урянхай. В іншому разі було б просто недоцільно обговорювати такі питання з монголами. Отже, є підстави стверджувати, що в першій половині 1921 року радянське зовнішньополітичне відомство схилилося до передачі Урянхайського краю Монголії.

Водночас Ц. Жамцарано була дана недвозначна інструкція від Комінтерну: закликати МНП негайно розпочати роботу в Урянхайському краї з метою створення місцевої революційної партії, за допомогою якої, мовляв, легше буде проводити радянську лінію, й Урянхайський край увійде до всемонгольської федерації [Лузянин 2003, 113]. Остання обставина особливо імпонувала монголам, які при обговоренні цього питання з наркомом покликалися на позицію Комінтерну.

14 червня 1921 року Г. Чичерін запитав думку І. Смирнова з урянхайського питання. Згідно з його інформацією, Сиббюро ЦК РКП(б) вирішило, що Тува мусить увійти до складу Монголії, проте декларувати цього не рекомендувало. 16 червня 1921 року Сиббюро, повторно обговоривши становище в Туві, ухвалило резолюцію про те, що самовизначення тувинського народу взагалі не може розглядатися

окремо від визвольного руху Монголії. Проте, оскільки процес формування Монгольської держави ще не завершився і ще не відомо, у які форми виллється її державне та міжнародне буття, питання щодо приєднання Урянхайського краю до Монголії має залишатися поки що відкритим [История Тувы 2007, 121]. Підкреслювалося, що “Радянська Росія не зазіхає на китайський суверенітет у Монголії і на суверенітет Автономної народно-революційної Монголії в Урянхаї. Монголія входить до складу Китаю на федеративних засадах, а Урянхай – на широких автономних засадах до складу Монголії” [цит. за: Москаленко 2004, 96]. Але в цей час ситуація в Урянхайському краї розгорталася в геть іншому напрямку.

Установчий хурал тувинського народу та роль І. Г. Саф’янова в його скликанні

Річ у тому, що уповноважений Сибревкому в Урянхаї І. Г. Саф’янов проводив у краї кардинально відмінну політику. Зокрема, 22 травня 1921 р. він поширив “Звернення до всіх тувинських нойонів, усіх чиновників і всього урянхайському народу”, де роз’яснював свою позицію щодо самовизначення тувинського народу. Він також запевнив, що введені до Туви радянські війська не будуть нав’язувати тувинському народу своїх законів і рішень. З тексту було зрозуміло, що Саф’янов симпатизує ідеї самовизначення Туви [История Тувы 2007, 120]. Вже 24 травня 1921 р. Сиббюро ЦК РКП(б) розглянуло пропозицію Б. Шум’яцького щодо відкликання з Туви І. Саф’янова, як такого, хто виявляє русифікаторсько-колонізаторські нахили. Питання щодо відкликання ініціативного уповноваженого вирішили тимчасово відкласти. 28 травня 1921 р. І. Саф’янов телеграфував Шум’яцькому: “Я і мої співробітники вирішили залишити Вашу програму і працювати так, як підказує нам здоровий глузд. Маючи мандат Сибревкому, виданий мені [за] згодою Сиббюро, беру всю відповідальність на себе, даючи звіт

[про] нашу роботу тільки товаришу Смирнову” [Моллеров 2014, 212].

Отже, І. Саф’янов провів неабияку підготовчу роботу з організації та скликання так званого Установчого хуралу. 25–26 червня 1921 року він організував переговори з двома хемчицькими хошунами¹, що фактично були підготовчою нарадою перед самим хуралом. У ньому брали участь радянська делегація та делегація від російського населення краю. Від хемчицьких хошунів були присутні близько 80 аратів і 40 нойонів та чиновників [Саая, Сат 2006, 62]. На початку переговорів І. Саф’янов ознайомив представників Хемчика з національною політикою радянської держави на Сході та натякнув на потребу скликання всетувинського хуралу. Від імені представників хемчицьких хошунів виступив нойон М. Буян-Бадирги, який, зокрема, зазначив, що “обговоривши заяву російської делегації про ставлення до нас Радянського уряду Росії, вважаємо, що єдиним найправильнішим та найкращим шляхом подальшого життя нашого народу буде саме шлях досягнення повної самостійності нашої країни. Вирішення питання про самостійність Урянхаю в остаточній формі ми переносимо на майбутній загальний урянхайський з’їзд, де будемо наполягати на нашій теперішній постанові” [Дубровский 1957, 281]. Нойон запитав у І. Саф’янова, чи можуть вони розраховувати на підтримку Росії в разі проголошення повної незалежності, й дістав ствердну відповідь. Водночас нойон зазначав, що Тоджинський, Салчацький, Хазутський хошуни захочуть приєднатися до Монголії. І. Саф’янов покликався на те, що хемчицькі хошуни представляють більшість мешканців Туви, отже, меншість має підкоритися. Проте Буян-Бадирги запитав: чи можуть західні хошуни створити свою окрему

¹ Маються на увазі Бейсе-хошун та Даа-хошун, західні хошуни, розташовані в долині р. Хемчика. Це найбільш економічно розвинені і заможні хошуни, де була зосереджена більша частина всього населення Туви. Тому позиція їхніх правителів мала вирішальне значення в політичних питаннях.

державу в разі відмови інших. І на це питання представник Сибревкому відповів ствердно, хоча й підкреслив, що не бачить сенсу в поділі такої маленької країни. Вирішили, що термін проведення з'їзду призначить представник Радянської Росії, сповістивши про це управління хемчицьких хошунів [Собрание архивных документов... 2014а, 420].

На думку деяких дослідників, І. Саф'янов своєю активною діяльністю визначив реальну політику Радянської Росії в цьому питанні, отже, його можна вважати “конструктором” тувинської держави¹ [Саая, Сат 2006, 65]. Мовляв, місцеві лідери в особі Саф'янова змогли завадити спробі більшовицької центральної влади зневажити інтереси регіону і зробити Туву “розмінною монетою” у “великій грі” [Стабильность и конфликт... 2005, 196]. Безсумнівно, йдеться про непересічну людину. І. Саф'янов мешкав в Урянхай з кінця 1890-х рр., отже, добре знав місцеві умови; він володів тувинською та монгольською мовами, був збирачем та популяризатором тувинського фольклору. Йому належить низка публікацій про Урянхайський край та його мешканців [див., зокрема: Сафьянов 2012b]. Відомий російський археолог і мандрівник О. В. Адріанов писав про нього: “Це... найбільший знавець мови і краю, напрочуд чиста з морального погляду людина, просто не від цього світу, загальний улюбленець сойотів” [Беликова 2014, 90].

Очевидно, за роки перебування в краї І. Саф'янов виробив власний погляд на майбутнє Туви і почав втілювати його в життя за першої ж нагоди. Зокрема, ще у своїй доповіді від 26 травня 1920 р. “Урянхайський край (Сойотія) та його значення для нашої республіки” він наголошував:

¹ Цікаво, що ще 16 січня 1965 р., під час передачі Тувинському республіканському краєзнавчому музею документів з архіву І. Саф'янова, у примітці до акта передачі директор Мінусінського краєзнавчого музею написав: “Документи Саф'янова І. Г. передані до Тувинського музею тому, що він був основоположником Тувинської Народної Республіки, а тому вони необхідні для вивчення історії Тувинської Народної Республіки” [цит. за: Киселева 2015, 18].

“Ми наразі не знаємо, чи зберегли урянхи, хоча б офіційно, свою незалежність, чи вже зовсім приєдналися до Монголії, проте якщо і приєдналися, то і тоді ми не можемо відмовитись від допомоги сойотському народу. <...> Через Урянхай ми можемо увійти у близькі відносини з Монголією та Північним Китаєм, тобто з більшими державними утвореннями і більшими промисловими ринками, куди разом із предметами наших заводів і фабрик ми знову ж можемо провести і свої комуністичні ідеї, і своє радянське будівництво. <...> Нашій Республіці потрібно мати там свого постійного представника на правах консула, який би, влаштовуючи торговельні відносини, захищаючи інтереси Республіки та її громадян, водночас переймався б постійно всіма потребами трудового сойотського народу, допомагав би їм коштами Республіки в їхньому економічному розвитку і водночас спрямовував би їхнє політичне життя за бажаним для нас планом. <...> Нам не можна, ми не маємо права, нарешті, нам не вигідно відмовлятися від втручання в урянхайські справи. <...> Представник Радреспубліки має посісти там виключне становище, на ньому буде зосереджена увага всього краю, він має розпоряджатися великими коштами і не лише грошовими, а необхідним запасом товарів і срібла, нарешті, у нього мають бути великі повноваження, і, як відповідальний представник республіки, він повинен мати свій штат службовців і значний озброєний конвой” [Собрание архивных документов... 2014а, 407–408].

Перше речення цієї цитати є красномовним і наочно демонструє, що Саф’янов цілком усвідомлював настрої тувинського населення і сам припускав, що воно приєднається до Монголії за першої ж нагоди. Розуміючи це, він водночас був готовий знехтувати прагненням невеликого народу задля політичної вигоди.

10 серпня 1920 року ініціативний росіянин писав до Красноярського губревкому з проханням направити повноважного представника до Урянхаю. І. Саф’янов зазначав, що не має значення, це буде він чи хтось інший. Для нього **надзвичайно важливо**, щоб туди якнайшвидше поїхав радянський

представник із широкими політичними повноваженнями, з яким би могли розмовляти представники Монголії та Китаю, а також звертатися представники сойотського народу з усіх питань, що їх цікавлять. А головне – “який би міг, нарешті, вирішити урянхайське питання в бажаному **для мене** сенсі (виділено мною – *І. О.*)” [цит. за: Шойгу 2001, 89; див. також: Приенисейская Сибирь... 2016, 85]. Саме “для мене”, а не, наприклад, “для нас”. Отже, як бачимо, тут йдеться радше про особистісне сприйняття заплутаного дипломатичного питання, ніж про дотримання радянської політичної лінії. Скликання Установчого хуралу, питання “незалежності” Туви під радянським проводом були насамперед ідеями Саф’янова¹. Цікаво, що саме йому завдячує своєю нинішньою назвою тувинська столиця. Зокрема, на X крайовому з’їзді представників російського населення Урянхаю (16–20 вересня 1920 р.) Саф’янов запропонував перейменувати Білоцарськ на “Червоне містечко” (тув. *Кызыл* – червоний) у пам’ять полеглих там партизанів. І “з’їзд захоплено привітав цю назву” [Собрание архивных документов... 2014а, 412].

Російський історик В. Дацишен, який неодноразово звертався до постаті І. Саф’янова у своїх дослідженнях, пише, що той не визнавав жодних прав Монголії та Китаю на Урянхайський край; національне питання в Саянах пропонував вирішувати не шляхом державного розмежування за національною ознакою, а через забезпечення прав тувинського народу на самостійний розвиток за протекцією Російської держави [Дацишен 2004, 80]. На думку дослідника, політика, що її в Туві проводив Саф’янов, відповідала інтересам і менталітету як місцевого російського, так і тувинського населення. Водночас вона багато в чому суперечила інтересам центру і була далекою від політичних та ідеологічних установок більшості лідерів ВКП(б) [Дацишен 2004, 80]. З останнім твердженням, мабуть, можна погодитись:

¹ Більше про історію життя І. Г. Саф’янова див.: [Дацишен 2004; Моллеров 2014].

“віддаленість” ідеологічних і світоглядних засад Саф’янова¹ від гасел типових представників тодішньої радянської влади, найімовірніше, й призвела з часом до його ізоляції від участі в житті Туви, про що мова піде далі.

Відповідальний секретар Далекосхідного секретаріату Комінтерну І. Д. Нікітенко критично оцінював діяльність цього енергійного представника Сибревкому. У листі до наркома закордонних справ він зазначав: “Я неодноразово звертав Вашу увагу на його примусові методи, шляхом яких він як представник Сибревкому, користуючись присутністю радянських, червоних військ, нав’язував свою загарбницьку політику тубільному населенню” [На перекрестке времени... 2014, 259]. Нікітенко, зокрема, саркастично зазначав, що самі “мирні переговори”² були проведені під тиском Саф’янова, який наказав місцевим урянхайським сановникам та чиновникам зібратися до нього на нараду, причому сам визначав питання, які “він ставить на їхнє обговорення”³

¹ Тут цікаво згадати відгуки про Саф’янова тих людей, які знали його особисто. Зокрема, революціонерка-народниця К. К. Брешко-Брешковська в 1917 р. писала, що “Сам Саф’янов є послідовником вчення Толстого і готовий мирним шляхом працювати невпинно на благо людей” [ДАРФ, ф. 579, оп. 1, спр. 3204, арк. 2]. Вище ми вже наводили слова О. В. Адріанова, який фактично мешкав у Саф’янових понад рік під час своєї експедиції до Урянхаю в 1915–1916 рр. і, мабуть, непогано знав Інокентія Григоровича: “...напрочуд чиста з морального погляду людина, просто не від цього світу”. Деякі дослідники вважають, що він міг бути прихильником ідей сибірських обласників [Татаринцева 2011, 68–69]. До слова, одного з них, вищезгаданого О. В. Адріанова, І. Саф’янов називав своїм учителем [Беликова 2014, 90].

² Тут маються на увазі вищезгадані переговори російської делегації під проводом І. Саф’янова з двома хемчицькими хошунами, що відбулися 25–26 червня 1921 р.

³ Сучасні тувинські історики-архівісти наполягають, що жодного тиску на правителів хемчицьких хошунів І. Саф’янов не чинив, а нарада, мовляв, була взаємоузгоджена [На перекрестке времени... 2014, 259]. Хоча, здається, перед нами один з нечисленних випадків, коли радянський комінтернівський функціонер об’єктивно і відверто описував стан справ.

[На перехресті часу... 2014, 258]. Мовляв, маніпулюючи фактором перебування в Урянхай радянських частин, Саф'янов наполіг на ухваленні цією нарадою рішень щодо облаштування російського партизанського поселення в районі р. Шагонар (тув. *Шагаан-Арыг*), що передбачало, зокрема, забезпечення 200 нових поселенців земельними ділянками, сінокісними угіддями та пасовиськами.

Проти політичної лінії Саф'янова виступали й деякі радянські воєначальники. Військовий комісар Єнісейської губернії І. Новоселов і командир Єнісейського прикордонного полку Р. Кейріс доводили, що він перебільшував не тільки кількість білогвардійців в Урянхай, а й саму небезпеку, пов'язану з ними. Військові вбачали в його позиції спробу тиску, аби добитися радянської окупації краю:

“Політика і тактика, що проводиться як щодо білобандитів, так і Урянхаю, зовсім не зрозуміла і часом має явно злочинний характер. Уповноважений Сибревкому Саф'янов, а рівно і місцева влада, має щодо Урянхаю явно загарбницьке прагнення, не рахуючись із невідповідністю цієї політики загальній політиці Радянської Росії і з тим, що не існує документальних даних щодо тяжіння урянхів до Росії чи щось подібне. Прагнення Саф'янова окупувати Урянхай стануть зрозумілими, якщо взяти до уваги, що має там майно в кількості 3000 коней, кілька десятків голів худоби та іншого” [цит. за: Приенисейская Сибирь... 2016, 86].

Видатний тувинський історик Ю. Л. Аранчин зазначав, що Саф'янов був вельми складною та суперечливою особистістю. Претендуючи на визнання особистих виняткових заслуг, І. Саф'янов у своїх записах підтасовував факти і спотворював плин подій, замовчував діяльність інших радянських діячів в Урянхай тощо [Аранчин 1982, 23].

11 серпня 1921 р. Саф'янов отримав з Іркутська телеграму від І. Д. Нікітенка, якою повідомлялося про його усунення від представництва Комінтерну в Урянхай за підтримку загарбників краю слідом за старою царською адміністрацією [Моллеров 2014, 218]. У листі до Чичеріна від 12.08.1921 р.

відповідальний секретар Далекосхідного секретаріату Комінтерну І. Д. Нікітенко повідомляв, що призначить нового уповноваженого до військових частин в Урянхай, який буде боротися “і з незакономірностями наших військових, і з загарбницькими тенденціями російських колонізаторів, які вже давно підбираються до урянхайських земель” [Собрание архивных документов... 2014а, 425]. До цього ж листа додавалися ще два, щоб продемонструвати “який настрої самих урянхайців і який ступінь їхнього тяжіння до Монголії навіть за умови тиску на них з боку наших паличних самовизначальників типу Ін[окентія] Саф’янова” [Собрание архивных документов... 2014а, 421–422]. Ці листи були адресовані уповноваженому Народного уряду Монголії Д. Чагдаржаву. Один лист – від управителя Салчацького хошуну та інших чиновників. У ньому йшлося про послідовне прагнення хошуну долучитися до Монголії і доводилося до відома, що “донині ми, урянхайці, дбаючи про свою національну самобутність, із радістю бажаємо йти за монгольським урядом” [Собрание архивных документов... 2014а, 422–423]. Автори листа зобов’язувалися поширити отримане звернення уряду Монголії серед мешканців свого хошуну з подальшим проведенням загальних зборів задля з’ясування справжніх прагнень народу. В іншому листі амбиннойон Соднам-Балчир із групою чиновників підтверджували, що ознайомилися зі зверненням монгольського уряду до “урянхайських монголів”, зокрема з пропозицією уповноважити своїх найкращих людей задля вирішення загальних питань [Собрание архивных документов... 2014а, 423–424]. Цікаво, що обидва листи написані в період вищезгаданих подій – переговорів з хемчицькими хошунами та підготовки до скликання Установчого хуралу. Характерно й те, що датовані вони монгольською системою літочислення, запровадженою після сходження на ханський трон богдо-гегена VIII в 1911 році, тобто одинадцятим роком Багатьма Возведеного. Цей факт є ще одним переконливим свідченням спільного з монгольським суспільством світосприйняття.

Вважаємо за потрібне навести повністю виписку із серпневого протоколу засідання Сиббюро ЦК РКП(б), оскільки тут вичерпно характеризуються тогочасні основні засади сибірських більшовиків в урянхайському питанні:

1. Питання про національне самовизначення урянхайців-сойотів не може розглядатися поза зв'язком із визвольним рухом Монголії взагалі.

2. Оскільки процес формування Монгольської держави ще не завершився і ще не відомо, у які форми виллється її державне та міжнародне буття, отже, тому питання про приєднання Урянх[айського] краю до Монголії має залишатися поки що відкритим. Водночас Рад[янська] Росія має вже зараз відкрито та недвозначно виявити, як вона вже про те заявила нещодавно устами наркомзаксправ т. Чичеріна монгольській делегації Хорло і Бегзеєва, – саме те, що вона аж ніяк не розглядає Урянхайський край як свої терени і жодних планів щодо нього не має.

3. Наявність старої російської колонізації в частині Урянх[айського] краю, з якою і ми, і урянхи маємо як з фактом рахуватися, робить актуальним питання про угоду з урянхайським народом та органами його державного управління про охорону інтересів цієї культурно-господарчої маси колоністів, проте в жодному разі не допускаючи силового захоплення урянхайських земель.

4. Російська колонізація, що існує [в] Урянхаї, має управлятися на засадах широкого місцевого самоврядування і підпорядкування законам країни.

5. У зв'язку з перенесенням центра ваги боротьби з Унгерном та окремими загонами білих на теренах Західної Монголії та Урянхайського краю треба, щоб Народно-революційна партія Монголії негайно розпочала свою роботу в Урянх[айському] краї з метою створення тут стійкого політичного ядра – Урянхайської народно-революційної партії, за допомогою якої легше та безболісніше буде проводити нашу новотактику, й Урянхайський край увійде до загальномонгольської федерації.

6. Сиббюро ЦК РКП різко засуджує прагнення окремих радянських і партійних працівників, які працюють в Урянх[айському] краї, проводити там стару царську політику

розколу між урянхайцями та монголами, а тим більше політику колонізаторів та вузькоплемінного відокремлення сойотів, які прагнуть зміцнити та розширити площу своїх земельних володінь на теренах урянхайського народу.

7. Перебування наших частин в Урянхайському краї є заходом тимчасового характеру і має бути припинене з моменту створення стійкої організації власних військових сил Урянх[айського] краю, що гарантують його безпеку і безпеку наших кордонів від набігів контрреволюційних сил, які ховаються нині на теренах цього краю [Собрание архивных документов... 2014а, 428–429].

Як можна зрозуміти з листа Нікітенка Чичеріну від 2 вересня 1921 р., на підставі цієї постанови Сиббюро про Урянхайський край Сибревком також позбавив Саф'янова виданого ним мандата і відкликав його. “Щоб покласти край діям Саф'янова, я позбавив його мандата Реввійськради 5[-ї] армії та наполягав перед Сибревкомом на його відкликанні. ...Разом із Сиббюро ЦК РКП та Сибревкомом нами було досягнуто спільного погляду на урянхайське питання. ...Сибревком також позбавив Саф'янова виданого йому мандата та відкликав його” [На перехресті часу... 2014, 260]. Проте Саф'янов, як зазначив Нікітенко, користуючись тим, що наступника, “який був би спроможний провести нашу лінію”, було важко знайти, продовжував розпочату роботу, «завершенням якої став з'їзд усіх хошунів Урянхаю, на якому він, судячи з його ж телеграми... провів проголошення самостійності Урянхаю у своєму внутрішньому управлінні, у міжнародних же відносинах таким, що йде “під покровительством Рад[янської] Росії”» [На перехресті часу... 2014, 260].

Отже, всі організаційні питання щодо Установчого хуралу, визначення місця його проведення брав на себе Саф'янов. Показово, що під час цієї підготовки відбувся військовий марш Реввійськради вздовж південного кордону Туви. Отже, не можна виключати й опосередкованого тиску на тувинське населення, внаслідок самого факту перебування

на їхній землі озброєного контингенту, представник якого звертався до тувинців із наполегливим запрошенням на “народний з’їзд”. Тут можна навести розповідь М. Моллерова, провідного російського дослідника, який спеціалізується на історії ТНР, про враження свідка тих подій щодо атмосфери роботи Установчого хуралу. Останній згадував, як охорона з’їзду з червоноармійців час від часу стріляла вгору. Ці постріли можна було сприймати і як салют на честь великої події, і як засіб тиску на делегатів із вирішальним голосом [Моллеров 2014, 221].

Установчий хурал тувинського народу, на якому обговорювалося питання щодо самовизначення Туви, розпочався 13 серпня 1921 р. На з’їзді, за протоколом, були присутні 63 представники від 7 хошунів. Усього в Туві нараховувалося 9 хошунів¹, проте представники двох із них – Хазутського та Сартульського – на з’їзд не з’явилися. Нойони цих хошунів прагнули увійти до складу Монголії. Є дані, що нойон Хазутського хошуну ще до з’їзду звернувся до Народного уряду з проханням прийняти його хошун до складу Монголії [Шойгу 2001, 101]. Нойон Тоджинського хошуну Тонміт², не бажаючи брати участь у роботі з’їзду, вирушив на прощу до Монголії, проте від хошуну були представники двох сомонів з усіма належними повноваженнями. За даними російської дослідниці С. Сааї, не було представників і від Шалицького хошуну [Саая 2003, 24]. Амбин-нойон Соднам-Балчир, правитель Оюннарського хошуну, номінальний глава всіх тувинських хошунів, який послідовно

¹ Оюннарський, Салчацький, Тоджинський, Шалицький, Сартульський, Маадинський, Хазутський хошуни, Бейсе-хошун та Даа-хошун.

² Ось яку характеристику давали йому зовнішні спостерігачі: “Туммут до російського населення особливої симпатії не відчуває, проте, вважаючи росіян сильним народом, цікавиться ними і взагалі подіями в Росії. Великий монголофіл, часто здійснює поїздки у глиб Монголії на поклон святим і т. п. Вельми поважає, ставиться з великим пієтетом до Джалхандза-хутухти. Революційності в Туммуті мало; палкий прибічник монгольської орієнтації” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 16, арк. 71].

дотримувався позиції щодо приєднання Туви до Монголії, демонстративно не брав участі у з'їзді. Наразі важко сказати, у який спосіб визначалися представники на такий доле-носний з'їзд. Від Радянської Росії були присутні 17 осіб, від Далекосхідного секретаріату Комінтерну – 1, від Монголії – 3. Хурал відбувався за головування І. Саф'янова та М. Буян-Бадирги.

На першому засіданні кілька тувинців поставили питання: як дивляться на самовизначення їхнього народу представник Сибревкому тов. Саф'янов та російська делегація і чи мають право тувинці рішуче заявити, що вони не бажають залежності **від жодної сильної сусідської країни** (виділено мною – *І. О.*), і чи не викличе таке рішення негативних наслідків для населення? Саф'янов від імені делегації запевнив, що вони привітають самовизначення тувинців, яким би воно не було [Дубровский 1957, 290].

Під час другого засідання Д. Чагдаржав передав до президії урядове звернення Монголії до народу Урянхаю. Документ закликав тувинців долучитися до революційного руху Монголії і боротьби проти унгернівців, а також направити свого представника до монгольського уряду [Дубровский 1957, 291]. Головним на порядку денному було питання щодо самовизначення Туви і похідне від цього – про російську чи монгольську орієнтацію в зовнішній політиці нового тувинського уряду. Під час його обговорення представник хемчицьких хошунів заявив, що їхній народ висловлюється за незалежність у своїх внутрішніх справах та управлінні. Проти самовизначення Туви в тій формі, що її запропонувала радянська сторона, виступали частина чиновників, особливо заступник нойона Тоджинського хошуну Лопсан Мерзи. Він стверджував, що тоджинці хочуть для себе та інших хошунів влади Монгольського Святого (богдо-хана, конституційного монарха Зовнішньої Монголії), до якого щойно вирушив їхній нойон. Інші представники тувинської делегації не мали визначеної позиції. Зокрема, представник

Маадинського хошуну заявив, що їхній хошун дуже невеликий, тувинці мешкають серед росіян і їм все одно, під яким проводом перебувати. Вони, мовляв, приєднуються до більшості з'їзду. Представники трьох інших хошунів теж заявили, що підтримають більшість, тобто позицію представників Хемчика, які прагнули до створення суверенної держави. Після обговорення питання з'їзду, зважаючи на те, що останні представники виражають думку 27 сомонів, тобто більшості тувинського народу, постановляє: вважати, що всі хошуни та сомони, крім Тоджинського, приєдналися до думки хемчицьких хошунів. Тоді представник Тоджинського хошуну заявив, що, не бажаючи роздрібненості Туви, вони відмовляються від своєї попередньої заяви і також підтримують рішення більшості [Дубровский 1957, 292].

Далі обговорювались питання зовнішньої політики, відносини Туви з Радянською Росією та Монголією, а також ступінь самостійності новоствореної країни в міжнародних справах. Присутній на з'їзді Д. Чагдаржав зауважив, що всі мешканці Урянхаю – це монголи і тому мають підлягати Монголії. Він ще напередодні з'їзду провів відповідну агітаційну роботу з цього питання серед мешканців Маадинського хошуну. Проте уповноважені всіх хошунів дійшли згоди щодо радянського “покровительства” в міжнародних справах. Представник Маадинського хошуну заявив, що навіть нова революційна Монголія в міжнародних справах діє не самостійно, а йде у фарватері Радянської Росії. Така заява викликала гарячу підтримку з'їзду [Дубровский 1957, 293]. Цей аргумент лунав на з'їзді й надалі, мовляв, тувинці аніскільки не розійдуться з революційною Монголією, яка тепер влаштовує своє життя також під проводом Радянської Росії.

14 серпня 1921 р. Хурал проголосив утворення незалежної Народної Республіки Танну-Туви зі столицею в м. Кизилі. Республіка мала бути самостійна у внутрішньому управлінні, а в міжнародних відносинах виступати під

протекторатом Росії. Хурал, зокрема, постановив називати корінних мешканців Урянхаю танну-тувинським народом, а Хазутський хошун, як такий, що розташований у Монголії¹, виключити зі складу Туви. Сучасні тувинські дослідники оцінюють це рішення неоднозначно: хтось шкодує про такий крок, а дехто наводить його як приклад вирішення національного питання і налагодження добросусідських відносин. З'їзд обрав уряд – Загальну Центральну Раду (7 осіб). До його складу увійшли колишні хошунні нойони. Головою уряду затвердили О. Соднам-Балчира, який за місяць, покликаючись на хворобу, відмовився від посади, тому ці функції тимчасово виконував М. Буян-Бадирги [История Тувы 2007, 127]. Перше засідання новоствореного уряду призначили на 3 жовтня.

15 серпня 1921 р., «Ідучи назустріч бажанням з'їзду, тов. Саф'янов вносить пропозицію замінити найменування урянхи, як їх називають монголи², найменуванням Танну-Тува улус³, як вони самі себе називають, оскільки слово урянх (російською – обірванець) вважається образливим. Після обговорення цієї пропозиції з'їзд одноголосно ухвалює назавжди виключити у всіх відносинах найменування “урянхи-урянхайці” та замінити його словами ТАННУ-ТУВА УЛУС» [История... 2011, 16]. Представник Оюннарського хошуну своєю чергою запропонував також скасувати найменування “сойоти”, і ця пропозиція також була прийнята.

Висновки, зроблені російською дослідницею Н. Москаленко щодо Установчого хуралу, не викликають заперечень,

¹ Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну знаходилися в районі озера Хубсугул (інша назва – Косогол) і західніше від нього (басейн р. Шишкіта). До нюансів, пов'язаних із цим хошуном, ми повернемося нижче.

² Урианхай (монг.) – тувинець, тувинка, урянхасць, урянхайка. Танну Урианхай газар – Танну-Тува.

³ Улус (монг. улс) – держава, країна.

а саме: по-перше, питання створення суверенної тувинської держави було ініційоване російськими більшовиками¹, які цілеспрямовано готували до цієї акції тувинське населення; по-друге, глави тувинських хошунів не мали єдиного бачення майбутнього своєї країни [Москаленко 2004, 82–83]. На незалежності наполягли представники хемчицьких хошунів; інші просто приєдналися до їхньої позиції. Такий вибір, насамперед М. Буян-Бадирги, не дивує, оскільки все-таки йшлося про незалежність для його народу. Нойон вірив, що, попри деякі обмеження, це буде саме незалежність. Натомість навіть у процесі роботи самого з'їзду вже зіткнувся з радянським тиском. Під час обговорення питання рівності всіх перед законом Буян-Бадирги був змушений прямо сказати: “Мені здається, що, вирішивши найголовніше для нас питання щодо самовизначення за допомогою представників Радянської Росії, у вирішенні всіх інших питань треба надати повну самостійність представникам Танну-Туви, оскільки вони знають своє життя та звичаї і, керуючись багаторічним досвідом, вирішать їх правильніше” [Дубровский 1957, 293]. На жаль, самостійності тувинці не здобули. Символічно, що в самому російському тексті протоколу з'їзду слово “покровительство” рукою Саф'янова виправлено на “керівництво”.

За інформацією Чана Кайші, у серпні 1921 р. сибірський контингент радянських військ окупував Танну-Урянхай. Там було утворено маріонетковий уряд і проголошено конституцію радянського зразка. У такий спосіб Танну-Урянхай став першим сателітом Радянської Росії [Цзян Чжунчжэн 2009, 124]. На думку деяких дослідників, ці події свідчать, що в 1921 році, по суті, був відновлений протекторат над Тувою, щоправда, у більш завуальованому вигляді [Льюис 1995, 53; Логинов 2010, 23; Моллеров 2014, 231, 242]. Водночас проголошення Народної Республіки Танну-Туви, як

¹ Можна навіть сказати, що окремим більшовиком.

видно, було тоді небажаним для радянської сторони. Вище вже зазначалося, що ще до Установчого хуралу І. Саф'янова позбавили права представництва Реввійськради та Сибревкому і взагалі намагались відкликати з Урянхаю. Це, врешті-решт, визнає і М. Моллеров, стверджуючи, що роль Саф'янова, позбавленого повноважень, який виступав на Установчому з'їзді від імені радянської сторони, була самочинною [Моллеров 2014, 222].

На думку І. Д. Нікітенка, діяльність Саф'янова в Урянхаї призвела до таких наслідків: 1) Урянхайський край примусово відокремили від Монголії; 2) між різними племенами Урянхаю посіяно певну ворожнечу через насильне нав'язування постанови двох хемчицьких хошунів решті тувинців Урянхайського краю; 3) замість встановлення між РСФРР та урянхайцями рівноправних господарських відносин на засадах взаємного товарообміну відновлено загарбницьку імперську політику, з наданням росіянам виключного права на експлуатацію природних багатств Урянхаю¹; 4) замість дружньої зовнішньої політики між РСФРР та урянхайським народом встановлюється політика протекторату та анексії; 5) замість підлягання всіх громадян єдиному загальному закону країни для російських колоністів запроваджується екстериторіальність шляхом утворення єдиної радянської колонії на теренах урянхайського народу² [На перекрестке времени... 2014, 260–261]. Новий уповноважений, на думку Нікітенка, й мав скерувати вирішення урянхайського питання “по бажаній та необхідній для нас лінії” [На перекрестке времени... 2014, 261]. Він зауважував: “...я особливо звертаю увагу на ті висновки, які мною вказані в п'яти пунктах, і прошу обговорити, аби примарна винуватість, яка

¹ На з'їзді була ухвалена й така пропозиція російської делегації: орендну платню за землю та ліс із російських колоністів, як “принципово неприйнятну для росіян”, не стягувати, а надати замість цього матеріальну допомогу тувинському урядові [Дубровский 1957, 301].

² Російська самоуправна трудова колонія (1922–1932).

ніби накладається на радянську дипломатію хазяйнуванням Саф'янова, була знята з нас і в такий спосіб викоренити всілякі непорозуміння, які можуть виникнути між нами та дружнім нам Монгол[ьським урядом]" [На перекрестке времени... 2014, 261].

Такою, врешті-решт, є фактична оцінка подій. Особливо цікавим у світлі тодішнього розвитку тувинської державності є зміст п'ятої позиції. Фактор радянської колонії, не-підвладної тувинському уряду¹, на багато років став гострою проблемою у відносинах між Тувою та СРСР, допоки в 1932 році статус РСТК не був змінений. Постає питання й про чинність рішень самого з'їзду, оскільки людина, яка його організувала і виступала від імені радянської сторони, діяла самочинно і взагалі в якийсь момент була навіть позбавлена права офіційно представляти позицію сибірських більшовиків. Особистість самого Саф'янова як революціонера, з одного боку, та вихідця з російського купецького середовища, з іншого боку, істотно вплинула на рішення, ухвалені з'їздом. Вочевидь, всіляко забезпечуючи права російської колонії, він не стільки допомагав тувинцям, як діяв на шкоду тому ж таки невеликому і незаможному народові.

Реагуючи на цю бурхливу і неконтрольовану діяльність, І. Нікітенко мусив вжити заходів "задля виправлення Саф'янівської лінії": він призначає Ф. Г. Фальського уповноваженим НКЗС РРФСР при радянських військових час-

¹ Як згадувала одна з колоністок: "Жили і не в Росії, і не в Туві. По-старому вважали, що в Урянхай. Юридично ж позаземельне адміністративне утворення без конкретних кордонів називалося РСТК – Російська самоврядна трудова колонія. Виникла в липні 1921 року та являла собою мініатюрну радянську республіку зі своїм прапором та гербом. Жила РСТК за законами Росії, вела військовий облік, несла військову повинність, мала свою озброєну охорону та стягувала власні податки. Бюджет колонії складався з податків, доходів від торгівлі та промисловості, а також дотацій, що виділяв радянський уряд. Земля для колоністів, до 10,5 тисячі гектарів, надавалася тувинським урядом на умовах довгострокової оренди" [Люди Центра Азии 2018, 388].

тинах в Урянхайському краї замість Саф'янова і пропонує затвердити цю кандидатуру.

17 серпня 1921 р. Сиббюро ЦК РКП(б) заслухало інформацію Б. Шум'яцького про Урянхай і 1 вересня відправило Саф'янову свої вказівки “щодо дотримання обережності в політичному плані”: “...Сиббюро ЦК РКП вважає за потрібне указати, що воно не поділяє тієї лінії, що її, як видно, Ви проводите в Урянхай. Впровадження протекторату Радросії над Урянхаєм буде великою політичною помилкою і нез[абаром] зашкодить нашим відносинам з Монголією. З нашого погляду, Урянхай має входити на широкі автономних засадах до складу Монголії” [Дальневосточная политика... 1996, 304]. Саф'янову пропонували дочекатись директиви Чичеріна, а до того нових кроків не робити і зберігати дружні відносини з новоствореним урядом.

Тоді сподівалися, що урянхайське питання вдасться узгодити із загальною радянською дипломатичною лінією стосовно Монголії взагалі. Про це, зокрема, йдеться у вищезгаданому листі І. Д. Нікітенка до Чичеріна від 2 вересня 1921 р.: “Єдиним виходом я вважав і вважаю включення Урянх[айського] краю до сфери впливу Монгольської народно-революційної партії. Робота цієї партії дасть нам необхідний вигравш часу, щоб остаточно визначити нашу позицію в урянхайському питанні. Я гарантую, що за цієї умови наша дружба з урянхами зміцніє і що монголи впродовж у крайньому разі 6–8 місяців не зроблять питання про передачу їм Урянх[айського] краю актуальним. А за цей час багато з'ясується” [На перекрестке времени... 2014, 258–259]. У пізнішому листі до Чичеріна (від 2 вересня 1921 р.) І. Д. Нікітенко зауважував: “За останніми відомостями з Урги, урянхайські події сильно нервують Монгольський нар[одно]-рев[олюційний] уряд, який наполягає на найшвидшому відкликанні Саф'янова та на виправленні тієї лінії, яку він там проводив” [На перекрестке времени... 2014, 260–261].

Отже, авантюрна діяльність І. Саф'янова викликала обурення не лише з боку радянського керівництва, а й з боку Монголії. Щоб внести ясність у відносини Урянхаю та Радянської Росії та заспокоїти монголів, НКЗС 14.09.1921 року оприлюднив звернення Г. Чичеріна до урянхайського народу, де зазначалося, що Радянська Росія не розглядає територію Урянхаю як свою і жодних планів щодо неї не має. Зокрема, зазначалося, що російський уряд не вбачає жодних прав для себе з тієї обставини, що на теренах Урянхайського краю є численні російські поселенці, проте бажає дійти згоди щодо охорони безпеки та інтересів цих колоністів, російських робітників і селян, які мешкають в Урянхайському краї, у жодному разі не допускаючи при цьому насильницького захоплення урянхайських земель [Собрание архивных документов... 2014а, 430]. Як і в наведеному вище рішенні Сиббюро, підкреслювалося, що перебування радянських військ на теренах Урянхаю є тимчасовим і необхідним задля остаточного знешкодження білогвардійців. Як тільки, мовляв, буде досягнуто безпеки Урянхайського краю та кордонів Радянської Росії, радянські військові частини негайно покинуть межі Туви [Собрание архивных документов... 2014а, 430].

У вересневому листі НКЗС до свого уповноваженого в Сибіру та Монголії Б. Я. Шум'яцького, зокрема, йшлося: “Сиббюро прийняло Ваші тези, і ми зі свого боку звідси приєдналися до того, щоб представити Урянхайський край як поле діяльності Нарревпартії. Я (Г. Чичерін. – І. О.) надіслав по дротовому зв'язку заклик до урянхайського народу, який відповідає ухваленим Сиббюро тезам. Я надіслав точно таку ж відповідь монгольському міністру Бодо”¹ [Барон Унгерн... 2004, 190]. 24 вересня Б. Шум'яцький відповів Г. Чичеріну: “Ваше звернення до урянхайського народу, отримане одночасно з приїздом нашого нового

¹ Д. Бодо – один із засновників МНП, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Народного уряду в 1921 р.

урянхайського уповноваженого – Фальського, який має виправити Саф’янівську лінію, безсумнівно, внесе певну ясність у відносини Урянхаю та Рад. Росії, заспокоїть монголів, занепокоєних загарбницькою політикою Саф’янова” [РДАСП, ф. 495, оп. 154, спр. 105, арк. 101].

В інструкції НКЗС новому уповноваженому в Урянхаї рекомендувалося забезпечити самостійність тувинців за випробуванням рецептом російських більшовиків, а саме:

“...налагодити відносини з урянхайцями так, щоб, відразу не показуючи російської ломки всієї загарбницької політики Саф’янова і різко не ламаючи створені організації та відносини, все ж почати проводити політику самостійності урянхайців, спочатку хоча б у формі створення Урянхайської народно-революційної партії. Програма партії має бути схожа з монгольською плюс урянхайські особливості, маючи при цьому на увазі, що в майбутньому Урянхай може увійти до складу Монгольської Федерації” [цит. за: Шурхуу 2001, 107–108].

Відомо, що Саф’янов намагався донести своє бачення до “верхів”, зокрема доручив члену оргбюро РКП(б) Урянхайського краю К. П. Лідіну-Пуляєву виступити в Москві з доповіддю про становище в Урянхаї. Останній, наскільки можна зрозуміти, з 28 листопада до 5 грудня 1921 р. виступав то в НКВС, то в НКЗС, перед завідувачем відділу Сходу С. І. Духовським [Верещагіна, № 23, 2004]. З подальших слів Лідіна-Пуляєва стає зрозуміло, як оцінювали ситуацію навколо створення ТНР і роль у цих подіях Саф’янова монгольське представництво та радянський провід.

“Доповідь я закінчив у Президії ВЦВК, там були Калінін та Єнукідзе, і ще четверо людей, прізвища яких я забув. Вони також обіцяли піти назустріч. У Центрі я дізнався, що Чагдаржав після хошунного з’їзду був у Центрі з двома представниками від Монголії, які сильно наполягали на тому, щоб Монголії віддали Урянхайський край, навіть не посоромилися брехати, що не тільки тувинці, а й навіть росіяни більше тяжіють до Монголії, ніж до Росії. Сказали,

що з'їзд, який був скликаний в Урянхаї, а також ухвалені там резолюції були нав'язані вами і мною, як військовим командиром, силою зброї. Тому товариш Чичерін направив ноту до урянхайського народу. Коли дізналися про реальний стан речей з моєї доповіді, мені сказали, якщо народ хоче автономії¹, то вони це можуть зробити за допомогою другого з'їзду. Якщо вони підтвердять колишню постанову на другому з'їзді, ви від присутності там утримайтеся, а надішліть Медведєва² та інших, і цим монгольська ставка буде бита” [цит. за: Верещагіна, № 23, 2004].

Проте Саф'янов від політичних справ у Туві вже був відсторонений і навіть у якийсь момент написав у виданні Далекосхідного секретаріату Комінтерну таке:

“Повне звільнення Монголії, повне очищення Урянхаю від білобанд, поза сумнівом, зруйнує всі перешкоди, що стоять на шляху повного виявлення волі революційних сойотів краю. Культурно-релігійний зв'язок, що існує багато століть між монголами та урянхайцями, свідчить про те, що обидва народи знайдуть спільну мову для повного співіснування в єдиному державному органі на федеративних засадах. Другий з'їзд урянхайських трудових верств населення, поза сумнівом, врахує цю потребу виправити лінію, яка була проведена першим з'їздом, і створить сприятливу обстановку для вільного розвитку і мирної співдружності сойотів, монголів і росіян в Урянхаї” [цит. за: Моллеров 2014, 241].

Водночас слід зауважити, що на цьому етапі функції Саф'янова щодо примусу до співпраці тувинської еліти з радянською стороною успішно перебрав на себе Ф. Г. Фальський. Зокрема, 3 листопада 1921 р. він листом повідомив “всіх нойонів та чиновників” про скликання великої наради

¹ М. Моллеров вважає, що тут йшлося про автономію у складі Монголії [Моллеров 2014, 241].

² П. С. Медведєв, колишній соратник Саф'янова, на той час працював під керівництвом уповноваженого НКЗС РРФСР в Урянхаї Ф. Г. Фальського [Моллеров 2017, 40].

з питання про дружні відносини між радянським урядом і Танну-Тувою¹, що мала відбутися 9 січня 1922 р.: “У зв’язку з цим, поважні нойони та чиновники, повідомляю Вам, що ви всі маєте бути присутніми і брати активну участь у роботі зборів, оскільки треба вирішити дуже багато важливих питань” [Собрание архивных документов... 2014а, 431].

Упродовж кількох наступних років І. Саф’янова виключили з партії, позбавили посади завідувача контори Центросоюзу СРСР² у Туві й вислали за межі тувинських теренів. Його біограф Т. Верещагіна пояснює такий розвиток подій просто: мовляв, тувинці з усіма своїми проблемами, як і раніше, зверталися до Саф’янова, а не до Фальського, вважаючи, що Фальський погано знає їхнє життя та звичаї, а тому нічого вирішити не може. “Це, звичайно, зачіпало марнославство Фальського, і він постарався якнайшвидше позбутися свого конкурента” [Верещагіна, № 23, 2004]. З цих слів мимоволі складається враження, що самі тувинці без втручання росіян навести лад у своїх справах були апріорі нездатні і постійно потребували чиеїсь опіки та проведи. Інші дослідники пояснюють вигнання енергійного діяча тим, що він був реальним лідером у регіоні, авторитетним як у російському, так і в тувинському середовищі, а отже – дуже незручним для влади [Дацышен 2004; Стабильность и конфликт... 2005, 200]. Восени 1922 р., коли Саф’янов потрапив до переліку кандидатів на виключення з партійних лав, казали, що він із купців “і досі не позбувся своєрідних поглядів на революційну роботу”, незгодний з непом, з колективними рішеннями Центросоюзу, панічно оцінює міжнародне та економічне становище на Далекому

¹ В іншому листі Фальський називає цю нараду “з’їздом” [История... 2011, 19].

² Центросоюз – Центральний союз споживчих товариств СРСР – провідний господарський та організаційний центр споживчої кооперації, існував з 1917 р. Об’єднував союзи споживчих товариств союзних республік.

Сході, допускає порушення партійної дисципліни, “користується своїм службовим становищем”, адмініструє [цит. за: Киселева (Черноуско) 2012, 63; Моллеров 2014, 249–250]. Вже після завершення Хемчицького повстання, 25 вересня 1924 р. родина Саф’янових на плотах назавжди залишила межі Туви.

Перебравшись до СРСР, Саф’янов прагне поновитись у партійних лавах та повернутись до Туви. Перше йому з часом вдалося. Зберігся витяг із протоколу засідання ПК ЦКК РКП(б) від 8 червня 1926 р., де І. Саф’янова, зокрема, називали “організатором Всетувинського З’їзду і Танну-Тувинської Нарреспубліки”, а також зазначали:

“У 1923 р. при перевірці виключений з ВКП(б) як виходець із буржуазного середовища і з 1924 позбавлений права проживати в Танну-Тува у зв’язку з недовомленістю з місцев. парт. і рад. організаціями. Має відгуки щодо його партійної та радянської роботи від низки старих членів ВКП(б) (т.т. Кон, Гавен, Ружейникова та ін.). Тов. Саф’янов просить ЦКК про відновлення його членом ВКП(б) із 1917 р.

Постановили:

Заслухавши пояснення ряду товаришів і зважаючи на революційні заслуги т. Саф’янова та наявність добрих відгуків про нього, на скасування постанови Перевірочної Комісії, відновити його членом ВКП(б) з 1917 р. із зазначенням в особсправі та партквитку перерви з 1923–1926 р. із причин, що від нього не залежать.

Просити ЦКК СРСР зупинитись на постановах місцевих органів ОДПУ про заборону в’їзду т. Саф’янову в Урянхай; проте, зважаючи на умови, що склалися в Урянхай, ставлення місцев. рад. і парторганів до т. Саф’янова, – тимчасово вважати недоцільним використання його на роботі в Урянхай.

До виконання останньої постанови дозволити т. Саф’янову поїздку до Урянхаю задля ліквідації своїх приватних справ (бібліотека, архів тощо)” [ДАРФ, Р–3316, оп. 65, спр. 3, арк. 26–26 зв.].

З протоколу № 8 засідання секретаріату ЦВК СРСР від 27 липня 1926 р. дізнаємося, що там знову розглядали питання “Про заборону в’їзду тов. Саф’янову до Урянхаю” і постановили: “Дозволити т. Саф’янову в’їзд до Урянхаю” [ДАРФ, Р–3316, оп. 65, спр. 3, арк. 27]. Сам Саф’янов отримав копію цього витягу 1 липня 1927 р.

Проте всі зусилля повернутись до Туви виявилися марними. Як зауважувала Т. Верещагіна: “Кілька разів він намагався з сім’єю повернутись у рідні краї, але на кордоні пропускали всіх, крім Еккендея¹. А в Туві його ім’я стало забороненим. Єдине, що залишили, – маленьку фотографію на стенді музею, яку я бачила у своєму дитинстві” [Верещагіна, № 23, 2004]. Цікаво, що сам Саф’янов у своїх автобіографічних довідках 1930-х рр. дуже лаконічно і скромно згадував про вінець своєї суспільно-політичної кар’єри – діяльність зі створення ТНР [История... 2011, 177–178; На перекрестке времени... 2014, 244], а іноді волів узагалі її не торкатися [Сафьянов 2012а, 231]. Починаючи з 1990-х рр., висвітлення постаті Саф’янова та його ролі в історії Туви почало зростати й, очевидно, сягнуло свого апогею впродовж останнього десятиліття, паралельно із посиленням імперського та прорадянського дискурсів у російській історичній науці.

“Урянхайське питання” на радянсько-монгольських переговорах восени 1921 року

Питання про долю Туви постало серед інших гострих проблем під час радянсько-монгольських переговорів восени 1921 року. У Декларації монгольського уряду, з якою виступила на переговорах делегація, стисло викладалися аргументи монголів щодо прав на Туву, зокрема й адміністративна підпорядкованість за династії Цін, бажання тувинських

¹ Так, зокрема, Саф’янова називали тувинці (тувинізований варіант його імені *Інокентій*).

нойонів увійти до складу Монгольської держави після 1911 р. У Декларації зазначалося: “Просимо віддати наказ про невтручання в справи Монгольської крайової влади з управління Урянхайським краєм, що незаперечно належить Монголії. Народний уряд Монголії вважає Урянхайський край невіддільною частиною Монгольської держави” [цит. за: Рощин 1999, 75]. У запропонованому делегацією проєкті договору також вказувалося: з огляду на те, що Урянхайський край є споконвічним володінням Серединної Держави, з цього моменту радянський уряд не буде в жодному разі зазіхати на володіння краєм.

Глава монгольської делегації С. Данзан засудив діяльність І. Саф’янова зі створення самостійної тувинської держави, звинувативши його в нацькуванні на повноважного представника МНП частини урянхайців, які погано знаються на політиці. Отже, монгольському представникові довелося повернутися назад, не виконавши основних завдань свого уряду щодо встановлення зв’язків із тувинським народом та об’єднання його з основною Монголією. Данзан запропонував включити до тексту угоди пункт про те, що цей край буде перебувати під владою та управлінням Народного уряду Монголії. На думку монгольської делегації, тувинців за їхнім побутом, культурою та історією не можна розглядати як окремий (особливий) народ. Історія свідчить, що й до розгрому Джунгарського ханства в 1755 році ними управляли монгольські князі. Тувинці в жодному разі не зможуть бути автономною самостійною державою, оскільки їх усього 50 тисяч осіб: “Отже, про їхню самостійність говорити серйозно не випадає, вони мають приєднатися чи до Росії, чи до Китаю, чи до Монголії” [цит. за: Шурхуу 2001, 109].

С. Данзан також надіслав Г. Чичеріну листа від 26.10.21 р. такого змісту. Мовляв, танну-урянхайський народ, його хошуни та сомони за часів Цінської династії, впродовж понад двісті років перебували під проводом військового губернатора Улясутаю. Інші хошуни цього народу управлялися й

сплачували податки п'яти халхаським хошунам. Незважаючи на це, під час правління останнього цінського імператора російський уряд взявся за колонізацію країни урянхайців, будівництво міст та селищ, підготовляючи в такий спосіб остаточну анексію країни. Згодом, після відторгнення Монголії від Китаю та проголошення незалежності, панівні прошарки Урянхайської країни й народ заявили про своє бажання увійти до складу рідної їм за походженням, побутом та єдиновірної Монгольської держави. Та й влада уряду Монголії фактично поширювалася на танну-урянхайців, але всупереч цьому колишній імператорський уряд Росії оголосив урянхайців такими, що не мають жодної дотичності та зв'язку з Монголією [Шинкарев 2006b, 401–402].

Радянське керівництво, навпаки, вважало передчасним заявляти про передачу Туви Монголії до визначення міжнародного статусу останньої та зміцнення Народного уряду. Його очільники стверджували, що Радянська Росія не буде протидіяти самовизначенню тувинського народу. Мовляв, питання щодо приєднання Урянхаю до Монголії є справою домовленості монгольського уряду з тувинським народом. Найбільше кремлівське керівництво дратувала непоступливість С. Данзана. Він наполягав визнати Урянхайський край частиною Монгольської держави, як це було “протягом двох століть” [Шинкарев 2006a, 107].

У записці Б. Шум'яцького до Г. Чичеріна від 28.10.1921 р. з пропозиціями до проєкту відповіді радянської делегації на монгольський меморандум, зокрема, зазначалось:

«Пункт про Урянхайський край сформульований не менш обережно і відводить абсолютно безболісно невчасне домагання монголів щодо їхнього суверенітету над цим краєм, даючи водночас їм гарантії, що Рад. Росія край цей не розглядає своїм і жодних планів щодо нього не має, лише сподіваючись, що російські колоністи будуть користуватися правом широкого самоврядування. Редакція цього пункту така: “Робітническо-Селянський Уряд Росії, тавруючи ганьбою загарбницьку політику колишнього царського

уряду, дав достатньо прикладів своєї постійної готовності на ділі допомагати визволенню пригноблених народів Сходу, через що російська делегація може з радістю констатувати, що пропозиція монгольської делегації щодо урянхайського питання відповідає мирним прагненням трудящих мас Росії, ця обставина вже знайшла конкретне вираження у зверненні народного комісара із закордонних справ до урянхайського народу від 9 вересня ц. р.»» [Монголія в документах... 2012а, 76].

31 жовтня 1921 року Б. Шум'яцький писав Г. Чичеріну, що 30 жовтня під час обговорення пункту про урянхайське питання монгольська делегація виявила наполегливе бажання зазначити в договорі, що цей край управляється Народним урядом Монголії, твердо заперечуючи самовизначення урянхайського народу. У результаті домовилися цього пункту до угоди не вносити, а обмежитися нотою Чичеріна з цього питання та попереднім обміном декларацій між делегаціями [Монголія в документах... 2012а, 78–79]. Трохи згодом у листі до Охтіна¹ та Рінчино² від 19.11.1921 р. роздратований Шум'яцький зазначав: “РСФРР голосно заявила, що не розглядає Урянхайський край своїм і не мислить його самовизначення поза зв'язком із визвольним рухом Монголії взагалі. ...Данзан та інші вперлися й беззастережно вимагали визнання в угоді вже тепер, що Урянхкрай буде перебувати під владою Народного Уряду. При цьому Данзан, наприклад, договорився до повного заперечення програми Нарревпартії про самовизначення і про федерацію” [цит. за: Шинкарев 2006b, 74].

У результаті важких переговорів монголи погодилися не включати пункт про Урянхай до тексту угоди. За пропозицією монгольської делегації до протоколу навіть не вносили дискусії щодо Урянхайського краю. Монгольський прем'єр-

¹ А. Охтін – заступник повпреда РСФРР у Монголії в 1921–1922 рр.

² Е.-Д. Рінчино – монгольський політик, відомий прихильник загальномонгольського об'єднання.

міністр Д. Бодо разом з іншими членами Народного уряду вже в грудні 1921 р. почав виражати незадоволення радянською політикою. Ці настрої поступово ширилися серед монгольської панівної еліти, яка вбачала в рекомендаціях радянських представників вияви російського імперіалізму, прагнення Радянської Росії домінувати в Монголії, не даючи останній взамін нічого або даючи замало. Д. Бодо, зокрема, казав про загарбницьку політику Радянської Росії, “що вилилась у двозначну постановку питання про Урянхай у Москві під час укладання угоди”, – про що поінформував його один із прибулих делегатів [цит. за: Ломакина 2006, 125].

Вже після завершення радянсько-монгольських переговорів, 26 грудня 1921 р. уповноважений НКЗС РРФСР при Урянхайських військових частинах Ф. Г. Фальський заявив представникам тувинського істеблішменту, що тувинці оголошуються вільним і самостійним народом, який має сам виробити власну політичну державну форму та обрати свій самостійний уряд. Мовляв, жоден представник або чиновник Росії чи Монголії не має права втручатися у внутрішнє життя Танну-Туви [История... 2011, 18]. Радянські ж війська перебувають в Урянхаї, аби “винищити всіх ворогів звільненого народу Танди-Тува, хто б він не був” [История... 2011, 18]. Насправді ж представник НКЗС намагався запобігти насамперед впливу монгольських посадовців на тувинські справи: “Звернення Хатан-Батора¹ до Кемчуцьких нойонів та ще з погрозою задля приїзду на з’їзд до нього явне непорозуміння... Кемчуцьким і взагалі всім нойонам не їздити на з’їзд в Уланком за викликом Хатан-Батора, про це я їх повідомив. Щодо всіх випадків, що виникають, звертайтеся до мене” [История... 2011, 18]. Водночас, як згадувалося вище, той же Фальський не вбачав жодних проблем щодо власного наполегливого бажання запросити на з’їзд

¹ Тут мається на увазі вищезгаданий монгольський політичний та військовий діяч Х. Максарджаб.

тих-таки нойонів. Там він мав розповідати про радянсько-тувинське зближення. У тому ж листі, де йшлося про обопільне невтручання, Фальський наполягав: "...я вважаю за потрібне посилення Вашої роботи, щоб з'їзд, що ви скликаєте 9 січня, відбувся задля створення правомочного господаря Танди-Тува – Вашого уряду" [История... 2011, 19]. Зрозуміло, що про самостійний вибір шляхів розвитку держави за таких умов не йшлося.

Відвідавши Туву в 1929 році, австрійський синолог О. Менхен-Хельфен написав:

“Упродовж багатьох століть Тува була монгольською територією; тувинці ніколи не мали на думці відокремитися від Монголії. Ці дві країни мають ту саму економічну систему й ту саму релігію. Адміністративною мовою Туви була й монгольська. Тому зрозуміло, чого тувинці після краху іноземного панування, китайського, пізніше царського, розглядали себе суто як належних до Монголії, монголи розцінювали Туву як монгольську провінцію” [Mänchen-Helfen 1931, 18].

РОЗДІЛ 2.

ХЕМЧИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1924 РОКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ВІДНОСИН У ТРИКУТНИКУ СРСР – МНР – ТНР

У другій половині ХХ ст. Хемчицьке повстання 1924 р., як знакова подія в історії ТНР, звичайно, згадувалося в історичних дослідженнях, проте доволі лаконічно. У радянських дослідженнях, зокрема, його трактували як заколот, вчинений багатіями та представниками старої влади. Від початку ХХІ ст. науковці приділяють більше уваги цій важливій події в історії ТНР [Шурхуу 2001; Саая 2003; Москаленко 2004; Лузянин 2003; Стабильность и конфликт... 2005; Саая, Сат 2006; История Тувы 2007; Хертек 2016; Моллеров 2016, 2017; Кузьмин 2018 та ін.]. Чималу увагу темі Хемчицького повстання 1924 р. приділяла й авторка цього дослідження [див., зокрема: Отрощенко 2011, 136–158].

Серед причин повстання слушно називають практику державно-податкової політики, модернізацію традиційного тувинського суспільства. Вагомий вплив на події справляв рух за об'єднання з Монголією [Саая, Сат 2006, 149; Хертек 2016; Моллеров 2016, 8; 2017, 42]. Негативне ставлення тубільців до всього російського було зумовлене поведінкою російського населення колонії¹. За іншим спостереженням, масові виступи в 1924 році лише зовні мали антиросійський характер. За своєю суттю вони були спрямовані проти експортованих з Радянської Росії соціально-економічних

¹ Водночас, за деякими оцінками, з часу утворення ТНР і до другої половини 1980-х рр. у доступних науковцям архівних матеріалах не зафіксовано жодного випадку міжетнічного протистояння [Анайбан, До-нахо, Харитонов 2008, 159]. Мовляв, наявні в цей час проблеми в міжособистісному побутовому спілкуванні мали зазвичай латентний характер і виявлялися в окремих випадках лише на рівні етнопсихологічного сприйняття.

перетворень. При цьому і в російській, і в тувинській громадах були як прихильники, так і супротивники цих трансформацій [Стабильность и конфликт... 2005, 179]. Водночас викликає подив висвітлення Хемчицького повстання в “Истории Тувы” (М., 2007). Видання кваліфікує події як “бунт”, а серед причин наводить лише образи та претензії старої панівної еліти, яка, мовляв, провокувала і спонукала до опору місцеве населення [История Тувы 2007, 152–155]. Значення й серйозність виступів, порівнювані з повстанням 1932 року в Монголії, які суттєво загрожували самому існуванню молодій республіки, здається, свідомо применшуються. Натомість підкреслюється роль ТНРП у придушенні заворушень.

На думку деяких західних науковців, прагнення до об’єднання всіх монголів і пов’язаних із ними народів у єдиній державі, озвучене без попереднього дозволу чи узгодження з Москвою, разом із соціальним невдоволенням, очевидно, стали головними причинами цього повстання [Bebler 1987, 33]. П. Тан зазначав, що в 1924 році жителі Урянхаю оголосили про своє приєднання до Зовнішньої Монголії. Для Радянської Росії, як і для Росії царської, такі наміри були неприйнятними. Далі П. Тан покликається на Д. Фрітерса, знаного фахівця з монгольського питання, який писав про спорядження радянських військ для успішного придушення повстання [Tang 1959, 416]. Сам Фрітерс зауважував, що радянська політика, як і політика царської Росії, була проти “імперіалістичного” підпорядкування Урянхаю Зовнішній Монголії. Спроба посадовців Урянхаю приєднатися до Зовнішньої Монголії була також придушена за радянської підтримки [Friters 1937, 328]. Американський советолог Д. Даллін, що мав, зокрема, політичний бекграунд, стверджував, що інкорпораціоністський рух та опозиція радянській владі були настільки сильними, що супроводжувалися спонтанними повстаннями проти російського впливу на користь Монголії. Для придушення таких виступів довелося відправити

червону кінноту із Сибіру. Всі сподівання щодо приєднання Туви до Монголії виявилися марними. У 1929–1930 рр. Тува вже була під міцним контролем Росії [Dallin 1949, 88]. Молодий австрійський науковець О. Менхен-Хельфен після подорожі Тувою написав:

“Коли вони піднімалися в 1924 році в Хемчицькому районі, вони діяли не лише задля порятунку жіночих кіс¹. Вони знов проганяли торговців, цього разу російських державних торговців. Вони проголошували приєднання до Монголії. Певно, вони знали, що Монголія перебувала під пануванням росіян, однак не під таким безпосереднім, обтяжливим, як Тува. Вони хотіли до Монголії, і монголи хотіли прийняти їх з радістю. Кавалерійський загін з Мінусінська переконливо роз’яснював їм цінність самостійності” [Mänchen-Helfen 1931, 167].

За свідченням цього мандрівника та дослідника, під час повстання 1924 року кавалерія з Мінусінська використовувалася, “щоб захистити життя та власність радянських громадян” [Mänchen-Helfen 1931, 163].

На думку монгольських науковців, 1924 року жителі Урянхаю повстали проти революційного режиму, нав’язаного

¹ Одним із наслідків революційних змін 1920-х років у монгольському та тувинському суспільствах стало примусове обстригання кіс. Довгі коси були не тільки традиційними зачісками за часів імперії Цін, а й предметом гордості тувинців. У 1920–1930-ті роки обрізання кіс набуло розмаху. Наприклад, деякі інструктори, виїжджаючи в райони, в адміністративному порядку зрізали коси мешканців, знімали національні халати, висміювали й зневажали інші традиційні атрибути національної культури [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 60, арк. 141]. Сам О. Менхен-Хельфен зазначав: “Як відомо, з того часу, як у середині XVII століття маньчжури завоювали Китай, всі їхні піддані мали носити коси – це ставилося за обов’язок. З постановом республіки й падінням Маньчжурської династії відпали й коси, як знак рабства й підпорядкування. Звичайно, нам невідомо, чи з’явилися коси в тувинців усього триста років тому, чи (чого ніяк не можна виключати) це відбулося набагато раніше. У будь-якому разі коса вважається сьогодні ознакою консервативності, відсталості й антиреспубліканських поглядів. Так що члени партії неодмінно з поголеною головою” [Mänchen-Helfen 1931].

їм Радянським Союзом і Комінтерном, а також проти утисків з боку місцевих росіян [Mendsaikhan 2010, 149 та ін.]. Дехто писав, що РСТК безпосередньо втручалася у внутрішні справи Туви, посилюючи політичну нестабільність, переслідуючи інакодумців.

Цей розділ базується на документах, більша частина з яких залишаються неопублікованими, зокрема на матеріалах РДАСП. Під час роботи також використовується збірник документів “Собрание архивных документов по истории Тувы” (Т. III. 1921–1944 pp.), підготовлений монгольською та тувинською сторонами [Собрание архивных документов... 2014b], та інші опубліковані матеріали.

Передумови та перебіг повстання. Переговори повноважних представників СРСР та МНР у Кизилі

На початок 1924 року ситуація в Туві різко погіршилася через невдоволення аратів урядовою політикою в галузі землекористування, оподаткування, торгівлі, а надто в результаті діяльності збройної групи “Чудурук нам” – т. зв. “Партії стиснутого кулака”. Її члени, прикриваючись гаслом боротьби з феодалами, відбирали худобу в населення, влаштовували п’яні оргії та насильства над жінками, били аратів [Шурхуу 2001, 110; Аранчын 1982, 109]. Ця група була створена восени 1923 р. за підтримки О. Данзина, заступника голови ТНРП й водночас куратора уряду [Дамье 2018, 133]. Пов’язаний із цим угрупованням був і сам голова ЦК ТНРП О. Курседі (9.07.1923–15.03.1924). Перебуваючи під прикриттям керівництва ТНРП, ця одіозна команда діяла безкарно практично понад рік. Імовірно, такий аналог монгольського ревсомолу¹ був створений під впливом радянської сторони для вирішення специфічних політичних завдань, як один із механізмів впливу на тувинський уряд.

¹ Ревсомол (PCM) – Револьюційний союз молоді МНР.

Варто мати на увазі, що за рекомендацією Далекосхідного секретаріату Комінтерну Монгольський Союз Молоді мав очолити лівий фланг у суспільному житті Монголії і стати силою, що спрямовує ліворуч політику монгольського уряду¹ [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 13, арк. 9–10; більше див: Карп 1989, 136–138, 142, 145; Morozova 2009, 33–35]. На думку деяких дослідників, у той час Комінтерн вів подвійну гру на монгольській політичній арені. З одного боку, він підтримував та очолював МНП, з іншого – готував і виховував її реального наступника – РСМ задля захоплення влади з подальшим перетворенням на керівну партію² [Morozova 2009, 34–35]. На ранніх етапах свого існування монгольські ревсомольці, виступаючи озброєними групами, примусово зрізали коси, знімали жіночі головні прикраси, а також висували ультиматуми МНП. Водночас у Туві зростали недовіра та ворожість до російських колоністів і взагалі до СРСР. Як справедливо підкреслював класик західної советології Е. Карп:

“Контакти із зовнішнім світом у Зовнішній Монголії набирали переважно форми інфільтрації китайських торговців і лихварів, у Танну-Туві пов’язувалися переважно з російськими поселенцями, чиї вимоги щодо земельних ділянок для обробки вступали в суперечність із потребами місцевих скотарів у пасовищних угіддях. Невдоволення

¹ Як писав безпосередній учасник тих подій, монгольський політик Е.-Д. Рінчино, «...з моменту I-го з’їзду Союзу молоді 1922 р., він став на ґрунт політичної самостійності від партії. Свою співпрацю з партією та народним урядом Союз визнав за формулою “оскільки – остільки”. Партія і Союз формально розкололися і стали являти собою немовби дві самостійні і навіть конкуруючі партії, хоча в масі своїй обидві організації не уявляли собі, у чому ж вони відрізняються одна від одної» [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 90].

² Після III з’їзду МНРП в серпні 1924 р. було здійснено поворот вліво, партія почала проводити революційний курс. Питання про незалежний ревсомол, що стоїть ліворуч від партії і веде агітацію проти неї, відпало. Відтепер відносини між партією і ревсомолом набували звичайного характеру [Карп 1989, 145].

проти іноземців, яке в Зовнішній Монголії грало на руку росіянам, справляло протилежний ефект у Танну-Туві. Тут росіян боялися і не любили більше, ніж монголів чи китайців” [Карр 1989, 171–172].

Перепис населення та худоби, згідно з постановою II з’їзду ТНРП в липні 1923 р., викликав поширення чуток, що акція проводиться задля майбутньої реквізиції. 22 січня 1924 року в Ангорському суме¹ спалахнуло повстання. Почалися напади на представників уряду, проте заколот вдалося ліквідувати. Заарештували 25 повстанців – росіян та тувинців [див. також: Документи 2008, 311–312]. Слідство з’ясувало, що приводом до виступу став податок на велику худобу [РДАСПІ, ф. 495, оп. 154, спр. 224, арк. 109]. Річ у тому, що єдиною прибутковою частиною тувинського бюджету були податки на особисту худобу аратів. Збільшення ж податку на поголів’я рогатої худоби викликало зрозуміле незадоволення скотарів.

Хемчицьке повстання спалахнуло 11 березня 1924 р., після ухвалення нового закону про податки. Сомони Шемі, Чиргаки, Чадан Хемчицького хошуну² спочатку висловлювали невдоволення, що їхню худобу обкладають високими податками. Повстанці чисельністю 140 осіб вимагали: 1) замінити уряд, який перебуває під впливом росіян; 2) скасувати податки, земельний і загальноосвітній кодекси, а також закон про працю та соціальне страхування. Заколотники розграбували кілька торговельних держустанов, одночасно вербуючи однодумців, а потім захопили хошунну раду з усіма її членами [РДАСПІ, ф. 495, оп. 154, спр. 224, арк. 109].

¹ Суме (монг.) – храм у Монголії, Туві, Забайкаллі, де лами не мешкали постійно, а лише збиралися для релігійних відправ. Цю назву дістали також невеликі монастирі та ті, що споруджувалися на кошти китайського імператора згідно з китайською архітектурною традицією.

² З 1923 року Танну-Тува адміністративно поділялася на шість хошунів: Хемчицький, Улуг-Хемський, Тес-Хемський, Салчацький, Уюцький і Тоджинський. Хемчицький хошун утворився з Бейсе-хошуну й Даа-хошуну.

Звернення тувинського уряду до повстанців із закликом розійтися успіху не мало. Радянські колоністи частково підтримали ці виступи.

15 березня 1924 р. була скликана перша конференція ТНРП, на якій спеціально обговорювалося питання про Хемчицький збройний заколот та заходи щодо його ліквідації. Ймовірно, на цьому засіданні О. Курседі втратив посаду голови ТНРП, оскільки на нього відразу поклали відповідальність за загострення ситуації, хоча він і надалі брав активну участь у спробах придушити виступи.

На засіданні районного бюро РКП(б)¹ 19 березня 1924 р. П. С. Медведєв виступив із доповіддю про перебіг повстання [Моллеров 2017, 42]. Він повідомив, що в містечку Дженагаш зосередилася група чисельністю до 140 осіб. Вони висловлюють невдоволення рішеннями уряду з питань землекористування, праці, “насадженням письменності в країні”, податками, вважають, що “розпорядження і закони уряду не обов’язкові і для тувинського народу неприйнятні” [цит. за: Моллеров 2017, 42]. Інша група із 24 осіб розгромила торгові точки відділення Держторгу² і Центросоюзу³. Учасники засідання, з огляду на зв’язок повсталих з росіянами, наголосили на потребі створення зведеного російсько-тувинського загону для охорони столиці та населення від грабіжників і попередження виступів в інших районах. Від тувинського уряду відповідальним призначили П. С. Медведєва, а від виконкому РСТК – С. К. Кочетова [Моллеров 2017, 42].

¹ Районне бюро РКП(б) в Урянхаї було створене в липні 1921 року.

² Держторг РСФРР – Державна торговельна експортно-імпортна контора – організація, яка здійснювала монополію зовнішньої торгівлі в перші роки радянської влади. Створена в 1922 р. і була одним із найважливіших підрозділів Наркомату зовнішньої торгівлі.

³ Центросоюз – Центральний союз споживчих товариств СРСР – керівний господарський та організаційний центр споживчої кооперації, існував з 1917 р. Об’єднував союзи споживчих товариств союзних республік.

На квітень 1924 року повстанців нараховувалося вже до 600 осіб, частина з них були добре озброєні, мали вогнепальну зброю, проте більшість – лише мисливську. Райони повстання – Хемчик – Шагонар. Частина заколотників прагнули встановити свій кордон уздовж правого берега р. Ус. Згодом повстанці наблизилися до радянського кордону (Усть-Усинського) на відстань до 300 верст. Їм назустріч було висунуто військовий загін кількістю 200 осіб (100 росіян та 100 тувинців), який під час першої сутички з повстанцями втратив 5 убитими та 3 пораненими і за браком боєприпасів перейшов до оборони. Радянські спецслужби зазначали, що в Туві немає розуміння шляхів ліквідації повстання, натомість планується знайти мирний спосіб урегулювання проблеми шляхом переговорів. Повстанці, мовляв, зайняті формуванням і оперативних планів не мають, очікують нападу з боку загону. Частина заколотників має намір роззброїти прикордонну охорону. Загалом серед повстанців ширяться наївні сподівання, що “для їхньої ліквідації СРСР війська не кине, оскільки це порушить суверенітет Урянхаю з Монголією, й інші країни в такому разі можуть оголосити СРСР війну” [РДАСП, ф. 495, оп. 154, спр. 224, арк. 109]. З огляду на такий стан речей радянська сторона вдалася до рішучих дій, починаючи з оборони прикордонної смуги. Було вирішено: 1) зупинити приплив людей з-за кордону; 2) не допускати постачання набоїв та зброї до Урянхаю; 3) у районі Усть-Усинське вилучити в мисливців зброю та боєприпаси, призупинивши їхнє постачання і розповсюдження держорганами торгівлі; 4) запровадити воєнний стан в Усинському районі.

Згодом повстанці захопили Шемі, Чиргаки та Улуг-Аянгати, зайняли центр західних хошунів Чадан. Їхнім головним політичним гаслом стала вимога приєднання Туви до Зовнішньої Монголії [Сейфулин 1954, 79]. Зокрема, князь О. Соднам-Балчир, міністр юстиції у 1923–1924 рр., з Кизила направив монгольському урядові звернення з проханням

прийняти Туву до складу Монголії. Повстанці активно залучали на свій бік духовенство. Один з їхніх лідерів, лама Сумунак, проголосив себе ханом Хемчицького хошуну. О. Баїр, прем'єр-міністр ТНР у 1938–1941 рр., пригадував такий епізод із перебігу повстання. Солдати на чолі з О. Курседі та міністром оборони і внутрішніх справ уночі у Верхньо-Чаданському хуре¹ розстріляли сплячих повстанців. Становище загострилося, майже всі місцеві арати стали на бік заколотників. Озброєні мешканці заблокували вхід до хуре, де засіла група О. Курседі, та оточили будинок хошунної адміністрації разом із солдатами, які мали навести порядок. Штаб повстанців у Чадані терміново відвідав прем'єр-міністр Туви М. Буян-Бадирги, колишній правитель Хемчицького хошуну, який умовив аратів зняти блокаду [Шойгу 2001, 116]. Він переконав їх відпустити заарештованих працівників хошунного управління, й нібито частина бунтівників погодилися скласти зброю. А коли за моральної підтримки кобдоського сайда² повстання спалахнуло з новою силою, він разом з урядовим зведеним загonom чисельністю 150 осіб повернувся до Кизила. Там він знову обійняв посаду прем'єра і вимагав рішучих дій для придушення повстання, з чим не погодилися інші урядовці. На конференції ТНРП у квітні 1924 р. Буян-Бадирги свідчив, що з прибуттям урядового загону до місця подій “розбійники не заспокоїлись, почали воєнні дії... Кілька людей загинуло, переговори стало неможливо вести. Довелося загonom повернутися назад” [цит. за: Саая, Сат 2006, 160]. У цих умовах конференція ТНРП виробила план першочергових дій, вказуючи на потребу вилучення зброї в населення, обов'язкове стягнення податків, дотримання державної дисципліни,

¹ Верхньо-Чаданське хуре (тув. *Устуу-Хурээ*) – розташований поблизу м. Чадана найбільший буддистський храм у тодішній Туві.

² У лютому 1922 р. в Кобдо були створені дві нові адміністративні посади представників ургинського уряду, зокрема сайда, який займався внутрішніми питаннями, пов'язаними з Кобдоським округом.

а також заявила про намір підвищити освітній і політичний рівень аратів та покласти край поширенню шкідливих і небезпечних чуток [История Тувы 2007, 154].

Радянські представники доповідали про наявність промонгольських настроїв у західних хошунах. У “Доповіді про поїздку в район Кемчика з нагоди проведення 1-го Травня” згадувалось: “Про результати проведеної бесіди після мітингу... Одним з основних питань, поставлених присутніми, були: 1. Чому досі двома Урядами СРСР та Монголії не вирішено питання щодо щирого бажання Кемчицького народу приєднатися до Монголії. 2. Поїздку урядової делегації до Москви партійний народ Кемчика вважає непотрібною. Зазначені питання ставилися бідняками, заздалегідь підготовлені багатіями (колишніми чиновниками)...” [цит. за: Приенисейская Сибирь... 2016, 87]. Звичайно, радянській стороні було зручно спрощувати ситуацію і зводити протестні настрої в тувинському суспільстві до підступів “колишньої” тувинської еліти. Навіть і зараз таку думку можна зустріти в історичних дослідженнях [див.: История Тувы 2007, 153].

Як тільки спалахнуло повстання, кобдоський сайд направив у Хемчик спочатку одного свого уповноваженого, потім другого. Останній мав широкі права і фактично керував усіма справами хошуну до роззброєння повстанців. Він навіть давав офіційні відповіді на урядові листи, адресовані владі хошуну [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 11]. На думку радянської сторони, влада Західної Монголії, насамперед кобдоський сайд, вела дуже енергійну, спочатку приховану, а згодом і відкриту роботу проти уряду, намагаючись схилити громадську думку на користь приєднання до Монголії. Монголи вважали, що повстання викликане переслідуванням корінного населення російськими колоністами і важкими податками. Вони заявляли, що війська піддають жорстоким репресіям мирних жителів Туви, які змушені рятуватися втечею, аби вціліти. Біженці з Танну-Туви зверталися по

захист до монгольської влади в Кобдо і просили приєднати їх до спорідненої Монголії.

Наприкінці травня – на початку червня 1924 р. повстанці відправили лист “від усього народу Кемчицького хошууну” тувинському уряду. У ньому вони повідомляли, що отримали лист від уряду із закликом припинити повстання, і знову наголошували, що урянхи за походженням та релігією мають нерозривний зв’язок із монгольським народом:

“Звернувши всю свою увагу на свою релігію і вчення й на те, що ми – національна меншість, ми остаточно і безповоротно [вирішили] поєднати їх з релігією, державністю Його Святості Учителя нашого Богдо-хагана і, підкоряючись народному правлінню, увійти в його підданство. Ставши самостійним аймаком і сеймом, ми самостійно займатимемося своїми внутрішніми справами, користуючись правом і свободою, вищі нестимуть державну службу, а нижчі, охороняючи своє майно, забезпечуватимуть своє існування <...> У будь-якому разі справжня думка нашого народу зрозуміла, хоча ви повідомляєте у всі місця насамперед [що це] справи бандитів. Так само, мабуть, ясно видно, чи єдиної думки всі хошуни щодо встановлення самостійності Танну-Туви, чи ні, ваші війська в Шагонарі вбили чотирьох людей, багатьох людей силою змусили перекочувати” [цит. за: Кузьмин 2018, 8].

У відповідь ТНРП повідомив повстанцям, що при розгляді листа, надісланого ними в Кобдо, з’ясувалося, що він складений кількома особами від імені всього народу і “містить в собі сильну брехню, що нібито Радянська Росія змусила урянхайців організувати Народний Уряд, тоді як Радянська Росія очистила наш край від білобандитів” [цит. за: Кузьмин 2018, 8–9]. Очільники ТНРП, виправдовуючи свою політику, заперечували продаж землі іноземцям, стверджуючи, що лише здавали в оренду вільні ділянки; чиновників позбавили права носити на шапках кульки для позначення їхніх рангів, наданих маньчжурською та китайською владами, оскільки в демократичній країні вони втратили значення;

опис худоби та майна здійснюється з метою справедливого та рівномірного розподілу податків. Мовляв, уряд прагне поважати релігію, покращувати становище бідняків, припинити грабунки, розбудувати народну освіту та санітарну справу [Кузьмин 2018, 9].

Зі статті М. Моллерова дізнаємося про низку засідань щодо Хемчицького повстання, які проводили упродовж квітня-травня 1924 р. в закритому форматі районне бюро РКП(б) і Рада частин особливого призначення (далі – ЧОП) [Моллеров 2017, 42]. Зокрема, 3 квітня 1924 р. в Кизилі на закрите засідання зібралася Рада ЧОП під головуванням секретаря районного бюро РКП(б) Я. С. Чугунова. На ньому були присутні члени Ради Чугунов, Кочетов, Фальський, Стрелков. Вони вжили заходів щодо організації єдиної агентурної мережі при штабі оборони Танну-Туви і РСТК, а С. К. Кочетов порушив питання перед фракцією виконкому РСТК і радником тувинського уряду П. С. Медведєвим щодо виділення коштів на цю операцію. Було також вирішено “попередньо скласти проєкт плану щодо злиття гарнізону тувинських і російських військових частин” [цит. за: Моллеров 2017, 42]. На закритому засіданні районного бюро РКП(б) від 7 квітня 1924 року постановили: “Не порушувати принципу воєнних дій урядових частин у придушенні повстання на Хемчику. Від активної участі колоністських військових частин утриматися. Запропонувати т. Кочетову створити на Шагонарі бойовий кулак з колоністських і тувинських військових частин задля повного ізолювання контрреволюційних частин на Хемчику” [цит. за: Моллеров 2017, 43].

У квітні 1924 року секретар Урянхайського районного бюро РКП(б) Я. Чугунов писав партизанському командирі С. Кочетову:

«Районне Бюро ставить Вас до відома щодо постанови від 12 квітня 1924 року стосовно питання воєнних дій у Хемчицькому районі. З огляду на політичну обстановку в Урянхаї РайБюро вважає неможливим ведення воєнних

операцій, характер яких буде мати вигляд “оголошення війни Кемчуку” за активної участі колоністських частин. Вказане положення свідчить, що це може набрати форму війни росіян з тувинцями, від чого ми безумовно маємо в теперішній ситуації утриматись... не можна виключати надалі можливості виступу Кемчужан у ролі тих, хто проголосив війну Колоністам, після чого цілком природно мають відбутися інші дії з нашого боку» [цит. за: Стабильность и конфликт... 2005, 198].

На закритому засіданні районного бюро РКП(б) від 18 травня 1924 року Фальський оголосив директиви НКЗС СРСР (Чичеріна) і крайкому РКП(б) Сибіру “за можливості утриматися від збройних дій і ліквідувати збройне повстання Кемчика мирним шляхом” [цит. за: Моллеров 2017, 43]. Тому вирішили зведений загін розпустити, залишивши частину для охорони селищ Шагонарського району, а заходи щодо мирного розв’язання конфлікту обговорити на районному бюро РКП(б).

На засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) від 15 травня 1924 р. (протокол ПБ № 90) розглядалось питання “Про Урянхай”. Доповідали Г. Чичерін та М. Фрунзе. Було вирішено направити до Туви комісію у складі 3 осіб для корекції політичної лінії Ф. Г. Фальського. Комісія мала діяти на підставі інструкції, яку доручили розробити НКЗС, і була уповноважена в разі потреби усунути його з посади [РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 438, арк. 2]. 3 червня 1924 р. Політбюро ЦК ВКП(б) повернулося до питання про комісію до Туви задля вивчення поточної ситуації. Доповідав Г. Чичерін. Очолити комісію мав Я. Давтян¹, якого вирішили призначити

¹ Я. Давтян – перший керівник Закордонного відділу Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) – зовнішньої розвідки – у 1920–1921 роках; у 1922–1923 роках працював у Пекіні, де діяв за двома напрямками: по лінії радника НКЗС та резидента зовнішньої розвідки Закордонного відділу ВНК. Причому за другим напрямом він фактично керував не менш як десятима регіональними резидентурами радянської розвідки в Китаї [Усов 2002, 98].

надзвичайним повпредом СРСР у Монголії. Його помічником з військових питань став представник військового відомства, а представник ОДПУ – помічником з адміністративних питань. На додаток наводилась виписка до контрольного протоколу щодо внесення виправлення “до п. 1-Е” протоколу Політбюро від 3 червня 1924 р.: «У графі ухвалили замість слів “призначити Давтяна надзвичайним Повпредом СРСР у Монголії” – слід читати “призначити Давтяна надзвичайним Повпредом СРСР в Урянхай (у Монголії)”» [РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 441, арк. 1, 3].

Монгольський уряд у квітні 1924 року вручив радянському урядові дві ноти – в усній та письмовій формі, – де знову звертав увагу на “насильницьке утворення урянхайського уряду російською червоною партією” і висував уже традиційні аргументи на користь приєднання Туви до Монголії. Поза тим, монгольська сторона повідомляла про рішення направити до краю спеціального уповноваженого задля нормалізації ситуації і прохала радянський уряд відрядити туди власну комісію¹. Г. Чичерін відповів, що радянська комісія не обговорюватиме з монгольськими представниками питання щодо Урянхаю. Тому завданням монгольської сторони є розслідування дій своїх урядовців, а радянської комісії – російських колоністів та уповноваженого. Спеціальній комісії, відрядженій до Туви в червні 1924 року, надавалося право зв’язку з Сибревкомом і в разі потреби застосовування військ чи “точніше кажучи, введення наших частин до Урянхайського краю” [цит. за: Шурхуу 2001, 110–111]. Врешті-решт, влітку 1924 р. до Туви на прохання тувинського уряду було введено додаткові частини Червоної армії, а саме кавалерійський ескадрон 26-ї стрілецької дивізії, який залишив республіку

¹ 13 травня 1924 року монгольський уряд відправив ноту на адресу НКЗС СРСР, у якій засуджувалися дії тувинського уряду та висловлювався намір взяти під захист повстанців і весь тувинський народ [История Тувы 2007, 328].

лише восени 1925 р. [Москаленко 2004, 98; Моллеров 2005, 165].

Радянські спецслужби вважали, що політична сторона руху зумовлена заплутаністю відносин Туви та Монголії, за наявності невдоволення місцевого населення політикою тувинського уряду. Провідна роль ідеолога руху належить буцімто Західній Монголії. У депеші НКЗС¹ О. Васильєву² зазначалося:

“Ми все-таки переконані, що цей рух є контрреволюційним, інспірується агентами Монголії, зокрема Рінчино, який думає приєднати в такий спосіб Урянхайський край до Монголії... Ми завжди мали на увазі, що Урянхай, за сприятливих міжнародних умов для Монголії, так чи інакше буде перебувати у зв'язку з Монгольською державою. Раніше ми прямо казали, що Урянхай увійде до Федерації Монголії. Рінчино має знати, що задумане ним вирішення урянхайського питання лише зашкодить подальшій роботі в цьому напрямку” [цит. за: Шурхуу 2001, 111–112].

Натомість Е.-Д. Рінчино в листі до Й. Сталіна та Г. Чичеріна в січні 1925 р. обурено зазначав: “...у питанні щодо Урянхаю тут в Урзі ходять чутки, що якісь агенти ДПУ³ донесли в Москву, що ініціатором повстання в Урянхаї є я. І ці чутки ніби підтверджуються Вашою телеграмою, де Ви писали про панмонголістів, які псують стан справ, і з цього приводу ви зверталися до мене... Треба сказати найкатегоричніше, що цього повстання й уві сні не бачив, не те щоб бути його ініціатором. Бо в мене є розуміння перспектив і почуття відповідальності”⁴ [Рінчино 1994, 134]. Зараз можна зустріти думку, що «загострення проблем, пов'язаних із “перспективою” входження Туви до складу Монголії

¹ Від 3 червня 1924 року.

² О. Васильєв – перший повноважний представник СРСР у МНР (1924–1925).

³ Мається на увазі ОДПУ.

⁴ Про плани Е.-Д. Рінчино щодо Туви див. у наступному розділі.

в 1924 р., було, безсумнівно, мотивоване підготовкою до скликання першого Великого Хуралу, покликаного сформулювати нову державу – Монгольську Народну Республіку» [Приенисейская Сибирь... 2016, 87].

Водночас у червні 1924 р. МЗС Монголії офіційно заявило, що політика Росії веде до зубожіння тувинців [Дацышен, Ондар 2007, 256].

На початку липня 1924 р. до Кизила прибула і приступила до вивчення ситуації комісія ЦВК СРСР¹ на чолі з Надзвичайним і повноважним представником СРСР Я. Давтяном. 3 липня 1924 р. він надсилає листа до тувинського уряду, у якому спростовує чутки, ніби радянський уряд вже домовився з монгольськими колегами щодо негайного приєднання Урянхаю до Монголії. У листі підкреслювалося, що радянський уряд завжди вважав, що возз'єднання Урянхаю з Монголією має відбутися не шляхом насильницького уярмлення тувинського народу Монголією, а через тривалий процес зближення обох етносів у спільній визвольно-революційній трансформації. Питання про відносини між Урянхаєм та Монголією має вирішуватися згідно з інтересами та бажанням самого тувинського народу [Москаленко 2004, 99].

Радянська комісія, ретельно дослідивши історію та характер повстання за наявними матеріалами, шляхом низки нарад та опитувань вжила заходів задля мирної ліквідації повстання. Проте тут з'ясувалося:

“...з усією очевидністю, що активними керівниками повстанців є монгольські чиновники і що, отже, без переговорів із монголами мирно ліквідувати повстання неможливо. Ми стояли перед дилемою – чи негайно зброєю придушити повстання і поновити колишню адміністрацію (що було неважко зробити навіть місцевими російсько-тувинськими

¹ ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет СРСР, з 1922-го до 1938 р. – вищий орган державної влади СРСР у період між всесоюзними з'їздами рад.

силами), чи дочекатися приїзду монгольського представника, для того щоб вичерпати всі мирні можливості. Ми зупинилися на останньому, зробивши тим часом низку безуспішних спроб безпосередньо зв'язатися з повстанцями” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 18].

Мовляв, монгольським чиновникам, і насамперед кобдоському сайду та його представнику, належала дуже активна роль у справі організації, підтримки та керівництва повстанням. На думку радянської сторони, монголи скористалися невдоволенням реакційних елементів революційною діяльністю уряду, аби розгорнути агітацію за приєднання краю до Монголії. Нескінченні листи повстанців до Урги та Кобдо, поряд зі скаргами на дії уряду, ущерть заповнені подібними політичними деклараціями. Мовляв, направлялися численні емісари в обидва боки, писалися всілякі листи від імені того чи іншого хошуну (переважно Хемчицького), у яких народ скаржився на утиски та прохав приєднати Туву до Монголії. Те, що ці листи та декларації не відбивають істинних прагнень народу, видно з протоколів усіх з'їздів, на яких, до речі, керівна роль завжди належала представникам Хемчицького хошуну, та численних інших заяв. Коли проаналізувати всі події повстання, – зазначали члени комісії, – не залишається сумнівів, що від імені народу намагалися говорити колишні багатії та чиновники, незадоволені як податковою, так і, взагалі, занадто революційною роботою уряду. “Ця інтриганська роль монголів, спрямована на те, щоб сепаратно розв'язати урянхайське питання і поставити нас перед доконаним фактом, підтверджується численними фактами та документами” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 11].

Зважаючи на звернення хошунів до монгольського уряду з проханням щодо приєднання Туви до Монголії, ЦК ТНРП в липні 1924 р. ухвалив спеціальну постанову, де зазначалася величезна допомога СРСР в утвердженні народно-демократичного ладу в Туві та висловлювалося тверде бажання

зберегти незалежність своєї республіки. 24 липня 1924 р. до Кизила прибув надзвичайний уповноважений Народного уряду Монголії Х. Максарджаб. Вибір цієї особи був сприйнятий місцевими владними колами як ворожий випад проти тувинської влади. За словами Давтяна, Максарджаб був відомий як відвертий панмоголіст і прихильник придушення тувинської самостійності [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 19]. Максарджаб мав перевірити коректність дій кобдоського сайда та вирішити низку важливих питань. На думку радянського представника, позиція Максарджаба щодо тувинського уряду була непримиренною, хоч він на кожному кроці й підкреслював готовність йти нога в ногу з СРСР. Він не вважав за потрібне навіть зробити візит членам уряду, чекаючи натомість їхнього приїзду до себе – задля встановлення належної субординації, як до вищого начальства. Максарджаб наполягав на потребі скликання представників усіх хошунів задля заслуховування не лише їхніх скарг, а й думок щодо приєднання Туви до Монголії. Ліквідацію повстання представник Монголії вбачав у роззброєнні обох сторін, тобто не лише повстанців, а й тувинського уряду.

В інструкції, наданій Максарджабу, вказувалося, що тувинський народ за релігією та походженням є тотожним монгольському. Мовляв, коли був утворений автономний уряд, всі тувинці із задоволенням прийняли підданство Монголії і за Кяхтинською угодою (1915) було досягнуто домовленості щодо цього питання. Проте з часу утворення Народного уряду Монголії Танну-Урянхай, оголосивши про свою самостійність, створив власний народний уряд. Тому потрібно з'ясувати причину таких змін: що це – воля всього підданого народу або чиясь інша? По-друге, останнім часом більшість урянхайського народу перестала коритися своєму урядові, а деякі хошуни стали виявляти йому відкриту непокору. Чи є в цій справі втручання з боку чиновників суміжних хошунів Монголії? Якщо це волевиявлення самого урянхайського народу, тоді треба з'ясувати, чому

вони так чинили. По-третє, чи бажає наразі урянхайський народ надалі зберігати свій уряд або, дотримуючись релігійно-родинних і давніх адміністративних зв'язків, увійти в підданство Монголії? [Шурхуу 2001, III].

Внаслідок тривалих бесід із Давтяном Максарджаб був змушений відмовитися від низки своїх позицій. Представник СРСР твердо наголосив на неможливості обговорення питання щодо долі Туви, вказавши, що це належить до компетенції Москви та Урги. Він також зазначив, що вважає недоцільним “плебісцит”, до того ж у таких вкрай несприятливих умовах – за наявності збройних угруповань тощо. Мовляв, “у нас є низка об’єктивніших даних”. Давтян наполягав, що насамперед необхідні: роззброєння повстанців, видача грабіжників і відновлення законної адміністрації. Згодом через радянського консула в Туві І. Чичаєва¹ Максарджабу дали “делікатно зрозуміти”, що йому потрібно зробити візит уряду, аби не потрапити в незручне становище. Водночас Давтян запропонував спільну з урядом нараду, аби з’ясувати всі обставини, пов’язані з виникненням і ходом повстання. Врешті-решт, Максарджаб погодився на таку пропозицію [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 19].

Цікаво, що під час цієї наради голова Президії Малого Хуралу ТНР К. Дондук виступив за приєднання Туви до Монголії. Згодом у пояснювальній записці щодо власної “антипартійної діяльності” Дондук зауважував: “Думка про те, що я в 3 році, будучи головою Малого Хуралу, поділяв думку міністрів Оруйгу² і Німажап³ щодо приєднання Туви до Монголії, що свою думку письмово оформив – це правильно. Свою думку про приєднання Туви до Монголії я ні

¹ За словами російського китаїста В. Усова, І. Чичаєв «з 1924 р. резидент зовнішньої розвідки в Тувинській Республіці під “дахом” консула СРСР у Кизилі» [Усов 2002, 339].

² С. Оруйгу був обраний прем’єр-міністром і міністром закордонних справ на II Великому хуралі ТНР (1924).

³ М. Німажап – голова Президії Малого хуралу ТНР (1925–1929).

від кого не приховував” [цит. за: Саая, Сат 2006, 154]. За свідченням П. Медведева, під час Хемчицького повстання один М. Буян-Бадирги, прем’єр ТНР, стримував натиск “монголофільського потоку” та вимагав рішучої розправи з повстанцями [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 72]. Ще одну показову характеристику Медведев склав на секретаря ЦК ТНРП Нарімандаха (Нармандаги). У ній повідомлялося, що Нарімандах у 1924 р. обіймав посаду секретаря Міністерства фінансів і був одним із добре освічених представників Туви. Під час повстання йому доручили пробратися в тил повстанців і “розкласти їх”, у такий спосіб сприяючи ліквідації заколоту. Але замість цього Нарімандах, потрапивши до повстанців, став одним з їхніх керівників. Він зголосився очолити делегацію в Ургу з наміром ініціювати процес повернення Урянхаю до Монголії з подальшим розпуском тувинського уряду. “Повернувшись назад і побачивши, що з його витівки нічого не вийшло, він зайняв примирливу позицію щодо нас, та анітрохи не поступився своєю монголофільською політикою” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 77]. В “Истории Тувы” також зазначається, що під час Хемчицького повстання в тувинському уряді переважали монголофіли [История Тувы 2007, 154]. Мовляв, тому уряд втратив дієздатність і ТНРП взяла на себе законодавчу та виконавчу ініціативу та вжила заходів задля придушення повстання. Чи означало це застосування каральних методів з боку О. Курседі та його однодумців, спрямовану проти повстанців? Питання залишається відкритим.

На кінець липня 1924 р. прохання щодо входження до складу Монголії подано від представників двадцяти одного сомону Хемчицького хошуну, п’яти сомонів Тес-Хемського хошуну, восьми сомонів Тоджинського та Салчацького хошунів. Основним аргументом слугувала спільність походження та релігії [Хертек 2016; див. також: Собрание архивных документов... 2014b, 67–72, 85–88, 90–94].

Нарада представників СРСР, МНР і Танну-Туви в липні-серпні 1924 року: позиції сторін

26 липня 1924 р. в Кизилі розпочалась нарада уповноважених представників СРСР та Монголії за участі діячів Танну-Туви¹. 27 липня 1924 р. на другому засіданні конференції було підготовлене спільне “Звернення до всього тувинського народу”. У ньому вказувалося на необґрунтованість скарг у цілій низці заяв, зокрема щодо переслідування релігії в ТНР, протиправних дій російських радників тощо, якими повсталі мотивували потребу об’єднання Туви та Монголії [Хертек 2016]. На прохання уряду Туви було офіційно заявлено, що монгольський уряд найближчим часом направить до ТНР свого уповноваженого представника, наділеного функціями консула, тимчасово обов’язки представника Монголії в Танну-Туві виконуватиме Максарджаб.

Наслідком усіх цих розмов і нарад з урядом став спільний лист до хемчицьких хошунів від 27 липня 1924 р. в редакції Давтяна. У ньому заявлялося: “...ми категорично наказали повстанцям здати нашим уповноваженим у триденний термін усю зброю, здати справи законній адміністрації, видати нам грабіжників факторій Центросоюзу та Тувинського Держторгу² і повернути назад усе награвоване” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 20; Собрание архивных документов... 2014b, 95–97]. За невиконання наказу передбачалося суворе покарання, аж до розстрілу. У хошунних та сомонних управліннях мала відновити діяльність колишня адміністрація, якій потрібно було повернути печатки, документи, справи, цінності. Після вилучення

¹ У сучасній російській літературі щодо цієї наради часто зустрічається визначення “міжнародна потрійна конференція представників урядів ТНР, СРСР та МНР”.

² У лютому 1922 р. при Міністерстві фінансів ТНР утворено відділ торгівлі – Тувиндержторг. Грабіжників визначили в числі “23-х осіб на чолі з Сугунаком”, їх мали судити в Кизилі [Собрание архивных документов... 2014, 96].

зброї уповноважена комісія з представників трьох сторін, на яку покладалося виконання усіх вимог, мала негайно відправити з Шагонару до Кизила урядовий озброєний загін.

У результаті роботи комісії було зібрано близько 250 гвинтівок із набоями, кілька револьверів, один кулемет і все це доправлено до Кизила, де зброю передали на зберігання радянському ескадрону.

Повстанці, “ті, хто незадоволені діями Танну-Тувинського Народного Уряду і не раз писали про це листи Кобдинському та Улясутайському Сайтам, а також ті, хто посилав своїх представників до Урги”, мали негайно направити до Кизила своїх представників, а також уповноважених колишньої адміністрації Хемчицького хошуну для викладу пропозицій та скарг щодо дій уряду [Собрание архивных документов... 2014b, 96]. Всім гарантували повну безпеку.

Водночас радянський і монгольський представники через урядові органи розіслали листи до інших хошунів, запрошуючи усіх, хто має будь-які скарги. 5 серпня було призначено крайнім терміном для прибуття скаргників, який на прохання з місць було подовжено до 11 серпня 1924 р.

Під час нарад тувинський уряд і Давтян вказували Максарджабу на “неприпустиму поведінку” монгольських чиновників і кобдоського сайда. За словами радянського представника, тувинський уряд навів цілу низку переконливих фактів, що доводили грубе втручання Західної Монголії у внутрішні справи Танну-Туви. Мовляв, Максарджаб змушений був визнати дії представника кобдоського сайда недоречними, що він і підтвердив у своєму листі до Давтяна від 27 серпня 1924 року¹. Самого кобдоського представника відправили під конвоем до Урги. Я. Давтян вимагав, аби

¹ 25 серпня 1924 р. радянський повпред у Китаї Л. Карахан писав Г. Чичеріну: “За Урянхайські справи треба, мені здається, до монголів поставитися стриманіше. Треба точно встановити, хто і що робив, щоб не налаштувати їх проти нас саме тепер” [Переписка... 2008, 317].

монгольські чиновники протидіяли переходу бунтарів на монгольську територію та заарештовували їх [Саая, Сат 2006, 164]. Водночас численними фактами уряд нібито довів, що народні маси беруть участь у державній роботі і що з'їзди засвідчують повну солідарність місцевих представників із діяльністю уряду [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 20].

10 серпня 1924 р. Я. Давтян адресував листа тувинському уряду, де, зокрема, зазначив принципові моменти: “Надалі, коли політичні умови стануть належними, уряди СРСР і Монголії безсумнівно нададуть сприяння, щоб остаточно визначити долю Танну-Тува. Поки ж Танну-Тувинському Народному уряду належить ще тривала, багаторічна, робота зі зміцнення тувинської державності і підвищення культурної і політичної самосвідомості народних мас. За наявності повної гарантії невтручання у внутрішні справи Танну-Туви і з боку СРСР, і з боку Монголії Танну-тувинський Народний уряд може впевнено і спокійно працювати над підвищенням спільного добробуту народу” [Собрание архивных документов... 2014b, 120].

На 12 серпня 1924 року до Кизила з'їхалися близько 500 осіб з усіх тувинських хошунів. Прагнучи надати нараді організованого характеру і не допустити будь-яких “заздалегідь підтасованих політичних демонстрацій”, радянський представник запропонував Максарджабу попередньо визначити порядок денний. Унаслідок тривалих розмов представники спільно з прем'єром суттєво скоротили перелік питань, залишивши всього 5 пунктів, винесених на обговорення. Щодо інших вирішили зробити належні роз'яснення. Упродовж наступних двох днів відбувалися безперервні наради з представниками з місць. Обговорювали проблему податків, які вирішили зменшити, утиски в релігійній сфері, примусове відправлення дівчат до шкіл. Народа також розглянула заяву Тес-Хемського та Салчацького хошунів із проханням про приєднання Туви до Монголії і

вирішила, що ці вимоги не відповідають позиції населення хошунів. Нарада ухвалила низку нагальних рішень, роз'яснень та заяв. Після цього представники хошунів роз'їхалися.

Панівні еліти Туви поклали відповідальність за ситуацію, що склалася, на аратських радикалів [Дамье 2018, 134]. Вони заявили, що ті своїми діями сприяли загостренню обстановки, що беззаконня “Чудурук нам” спровокували невдоволення, а О. Курседі виявився нездатним стримувати крайніх і сам порушив законність під час придушення заколоту. У результаті III з'їзд ТНРП 18–19 серпня 1924 р. закінчився засудженням “Чудурук нам”. Курседі, Данзина та ще деяких її членів виключили з партії, а саму організацію вимагали заборонити. Така постановка питання та партійна належність членів “Чудурук нам” вкотре свідчать, що цей проєкт від початку був ініційований та активно підтримувався і реалізовувався керівництвом ТНРП. Водночас він, безумовно, був санкціонований радянською стороною, оскільки сам по собі просто не мав би права на існування в реаліях ТНР. О. Данзин і надалі активно заявляв про себе, про що йтиметься нижче. У 1925 р. Курседі захворів і помер. У народі говорили, що його було отруєно [Дамье 2018, 134].

Остаточного ж повстання було придушене радянськими частинами наприкінці серпня, а за деякими даними, восени 1924 р. [Сейфулин 1954, 80]. 20 організаторів повстання заарештували. Уряд і керівництво ТНРП, погодившись із висновками СРСР та Монголії, відпустили на волю заарештованих учасників повстання. Карні справи проти них було припинено [Шойгу 2001, 120]. За іншими даними, повстанців ще й оштрафували на різні суми [История Тувы 2007, 155].

Напередодні від'їзду Надзвичайний повноважний представник СРСР Я. Давтян та Надзвичайний уповноважений Народного уряду Монголії Х. Максарджаб 16 серпня 1924 р. ухвалили спільну декларацію. Вони заявили, що щиро прагнуть допомогти тувинському народові краще влаштувати своє життя і передусім з'ясувати його справжні наміри та

інтереси в питанні щодо приєднання до Монголії. Доти ж сторони домовилися офіційно іменувати уряд, що існує в Урянхаї, як “Танну-Тувинський народний уряд”. Максарджабу, зокрема, довелося ще й визнати безпідставними низку скарг щодо переслідування релігії, дій радянських радників та російсько-тувинського спільного загону¹ тощо [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 21]. На думку радянського представника, цією декларацією, яка мала характер важливого політичного акта, надійно і виразно фіксувалася позиція монгольського уряду щодо приєднання Туви до Монголії в перспективі. Я. Давтян у своїй політичній доповіді про роботу в Танну-Туві (02.09.1924) зазначав, що вважає зайняту позицію Максарджаба величезною поступкою з його боку, викликаною усвідомленням необхідності добрих відносин із радянською стороною. Мовляв, Максарджаб, як надто розумна людина, усвідомлює, що без СРСР Монголія – ніщо, особливо доти, доки не з’ясує відносин із Китаєм. Монгольський представник у приватних бесідах неодноразово торкався останнього питання, висловлюючи надію, що СРСР не залишить Монголію в майбутніх переговорах із Китаєм [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 21]. Він заявив представникам тувинському уряду та Давтяну, що Урга направить до Туви уповноваженого, який виконуватиме обов’язки консула. Зі свого боку Монголія, наскільки можна зрозуміти, надала притулок тувинцям, які втекли на монгольські терени внаслідок цього повстання [Mendsaikhan 2010, 149].

Давтян не сумнівався, що з поверненням Максарджаба до Урги Монголія змінить свою політику і діятиме іншими методами. Мовляв, Максарджаб переконався, що найкращий

¹ “Ми розглянули також, шляхом ретельного розслідування, дії змішаного російсько-тувинського загону на Хемчику, направленого для затримання грабіжників. Ми дійшли одностайного висновку, що всі звинувачення загону в неправильних діях ні на чому не ґрунтуються. Загін діяв у бойовій обстановці і мирних жителів не ображав” [Собрание архивных документов... 2014b, 102].

спосіб досягти приєднання Туви – це розвивати культурну роботу і цим схилити на свій бік симпатії тувинського народу. Безсумнівно, що наступний монгольський консул розгорне енергійну роботу в цьому напрямку і “позбавить нас теперішнього монопольного становища. Без нас тепер Монголія не посміє, у будь-якому разі, вдатися до рішучих дій, проте вона буде намагатися легально завоювати вирішальний вплив у Туві. Максарджаб цілком переконався, що урянхайське питання, і зокрема питання щодо приєднання Туви до Монголії, може бути вирішене лише угодою з нами” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 12]. Не бажаючи сваритися з радянською стороною, Максарджаб твердо пообіцяв Давтяну схилити до відповідальності владу Західної Монголії і відкликати кобдоського сайда. Він навіть пішов ще далі, погодившись іменувати уряд згідно з його офіційною назвою – Танну-Тувинський народний уряд.

Давтян зазначав, що відтепер таких ускладнень (мається на увазі повстання. – *І. О.*) не буде, якщо “діяльність уряду буде правильно спрямовуватися нашими радниками-інструкторами та нашим консулом і якщо ми твердо будемо тримати у своїх руках російську колонію, не даючи економічно в образі тувинське населення” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 22]. Він вважав, що приєднання Туви до Монголії Радянському Союзові політично не вигідне, оскільки позбавить останнього відповідного впливу, а також різко погіршить становище 12 тисяч росіян, яким начебто в Монголії живеться набагато гірше. Отже, треба залишити статус-кво. Радянський представник підсумовував: не визнаючи де-юре теперішній уряд, ми фактично будемо рахуватися з ним, надавати йому нашу допомогу радниками тощо, не втручаючись офіційно у внутрішні справи. Тож вочевидь зрозуміло, які міркування радянської сторони були підставою для вирішення долі цілого народу. Що ж до становища росіян у Туві, то, за словами того ж таки Давтяна, воно було значно ліпшим навіть за становище

відповідного прошарку в Радянському Союзі [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 14].

Повноважною комісією ЦВК СРСР було вироблено таємну інструкцію І. Чичаєву, Районному бюро РКП(б) та президії Виконкому РСТК. За цим документом належало: прагнути до культурного і політичного зближення з тувинським народом та урядом, надавати їм активну підтримку в усіх культурних та політичних починаннях, широко пропагувати серед російського населення потребу цього зближення, позбуватися всіляких колонізаторських настроїв; як у партійній, так і в державній роботі слід уникати всього, що вносить радикальні зміни в побут тувинського народу та ображає його релігійні і національні почуття; поступово збільшувати орендну платню за землю, яка в теперішньому своєму розмірі мізерна; на користь уряду провести оподаткування мисливства, риболовлі та лісокористування, прагнучи довести його в майбутньому до нормальних розмірів [История... 2011, 37–38].

З цієї інструкції можна зробити висновок, що радянська сторона усвідомила прорахунки своїх представників та РСТК, які поряд з іншими факторами сприяли виникненню Хемчицького повстання. Сам Давтян під час роботи комісії з'ясував, що “фактично більшість переселенців і досі продовжують дивитися на тувинців звисока, вважаючи цілком природними ті величезні привілеї, якими росіяни користуються в Урянхаї” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 14]. Як виявилось, колоністи майже нічого не сплачують тувинському урядові, а всі угоди між останнім і РСТК мають дискримінаційний характер. До останнього часу уряд мирився з таким становищем, проте тепер, почасти під тиском самого тувинського народу, змінює свою позицію.

Наслідки Хемчицького повстання 1924 року

На II Великому хуралі у вересні 1924 р. делегати засудили монголофільський вплив в уряді та керівництві ТНРП.

За свідченням тувинських істориків, зі складу уряду були виведені найбільш активні монголофіли. На рішення делегатів про усунення з посади глави уряду Буян-Бадирги вплинув лист колишнього міністра юстиції Туви Соднам-Балчир¹, у якому Буян-Бадирги бездоказово називався організатором повстання [История Тувы 2007, 332]. Натомість, на думку монгольського дослідника Д. Шурхуу, після придушення Хемчицького повстання вплив Монголії в Туві не зменшився. Навіть навпаки, зміцнилися позиції таких монголофілів, як Дондук², Німажап, Шагдир³, які вважалися лідерами правих [Шурхуу 2001, 114].

Такий висновок підтверджується свідченням очевидця тих подій, радника тувинського уряду П. Медведєва, який також вважав, що монголофільські угруповання взяли гору в 1924 р. і саме тому Буян-Бадирги залишив державну службу. Його ставлення до монголів змінилося, але чи змінив він свої погляди остаточно – невідомо [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 72]. Під час Хемчицького повстання “Буян-Бадирги один стримував натиск монголофільських тенденцій, який підтримував Тондук⁴, і вони здали свої позиції, тому що ми розійшлися з ними в питанні методів придушення повстання. Буян-Бадирги наполягав на збройному розгромі банд, а ми обрали мирний шлях ліквідації і згодом почали гладити по голівці їхніх супротивників. З того часу вони стали на бік монголофільської течії, у цьому була наша помилка”, – писав П. Медведєв в одній зі своїх характеристик на тувинських політиків [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 69].

¹ О. Соднам-Балчир загинув під час Хемчицького повстання при спробі переправитися через р. Тес-Хем та потрапити в Монголію.

² К. Дондук у 1925–1927 рр. очолював уряд ТНР.

³ М. Шагдир у жовтні 1924 р. обраний головою ЦК ТНРП, обіймав цю посаду впродовж року.

⁴ Мається на увазі К. Дондук. За даними однієї з характеристик, під час Хемчицького повстання 1924 р. його заарештували повстанці, але згодом звільнили [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 66].

Проте О. Данзин та “Чудурук нам” не підкорилися ухваленним рішенням щодо роззброєння аратів. Як згадував тувинський генсек С. К. Тока, який брав участь в операції проти “Партії стиснутого кулака”, загін восени зосередився у традиційному для радикалів районі Титтиг-Ариг (Тыттыг-Арыг), який став оплотом для них. Забезпечивши собі підтримку, він продовжував конфіскацію худоби та експропріацію. На початку грудня 1924 р. заколотники перебували в долині Улуг-Хему (Верхнього Єнісею), біля місцевості Усть-Елегесту, закріпившись на острові Титтиг-Ариг. Зрештою, урядові сили оточили бунтарів, змусили їх здатися та скласти зброю [Дамье 2018, 135]. І з’їзд Тувинського революційного союзу молоді (ТРСМ), який прийшов на зміну “Чудурук нам”, відбувся в грудні 1925 р. Ще Е. Карр свого часу зазначив, що в Танну-Туві ревсомол “зовсім не був схожим на свого монгольського партнера, не був самостійним і не відігравав жодної ролі в ранній історії партії. Щоправда, за кілька років... СРМ (так в оригіналі. – І. О.) перетворився на зручний список руху лівих” [Карр 1989, 171–172].

Серпнева декларація 1924 р. мала певний резонанс у тувинському суспільстві, яке поставилося до неї цілком серйозно. Зокрема, апелюючи до положень декларації, восени 1924 р. від Хемчицького хошуну була подана петиція за понад 2700 підписами щодо доцільності приєднання до Монголії¹. Зі свого боку, Тес-Хемський хошун підготував протилежну за змістом заяву. Обидва документи були надіслані урядам СРСР та Монголії [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 9]. У листі на адресу ЦК ТНРП в лютому 1925 р. керівництво Тес-Хемського хошуну вже висловлювалося за приєднання до Монголії. Його голова С. Талха-Сюрюн

¹ Низку таких петицій від різних тувинських хошунів упродовж осені 1924 – зими 1925 р. опубліковано [див.: Собрание архивных документов по истории... 2014, 151–156, див. також: 144–150, 157–180, 216–222, 225–234].

(гун-нойон, у 1927–1929 рр. – заступник голови Ради міністрів і член Політбюро ТНРП¹) писав, що нечисленний народ не в змозі обстояти свої права та свободу, тож “ми висловлюємо наше бажання приєднатися до Монголії, що скинула з себе ярмо імперіалізму та досягла успіхів у закріпленні влади народу” [цит. за: Нацов 1930, 102].

У січні 1925 р. голова Хемчицького хошуну разом з адміністрацією місцевих сомонів звертався з аналогічним листом до І. Чичаєва. Голова покликався на заяву, яка надійшла від “партійного народу всіх партійних осередків нашого Хемчицького хошуну”, щодо бажання всього народу об’єднатися з МНР, щоб зміцнити національні та релігійні зв’язки [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 173, арк. 58]. У відповідь надзвичайні уповноважені оголосили, що це питання з часом буде вирішено між обома урядами відповідно до бажання і користі для всього народу:

“Дотримуючись цього оголошення, наш народ хоч і заспокоївся і змирився, продовжуючи своє економічне і державне життя, але водночас наш тувинський народ, будиши взагалі нечисленним, таким, що не має своїх освічених і енергійних людей, бідний на скотарське господарство, неспроможний здійснювати самостійну державну роботу, відчуваючи у всьому величезну потребу, а тому в жодному разі не зможе закріпити свої свободу і права. Тому ми вважаємо, що за своїм походженням монгольська держава, яка споріднена з нами економічним життям і нацією, нещодавно скинувши з себе ярмо імперіалізму і завоювавши собі народну владу, процвітає в закріпленні інтересів народних мас, а тому ми вважаємо, що якщо наша нація з’єднається воедино, то цим вона безумовно приєднається до культури, подібно до культурних народів, які об’єднуються кожен у свою націю і користуються кожен своїми правами і свободою. Монгольський народ і тувинський... спираючись на ідею комунізму, твердо вірять у підтримку Союзу Соціалістичних Радянських Республік. Наше бажання анітрохи

¹ За деякими даними, С. Талха-Сюрюн у 1925 р. обіймав посаду міністра закордонних справ ТНР.

не згасло, незважаючи на те, що воно збіглося в часі із заворушеннями, воно є чистим і щирим, тому все вищевикладене народ просить довести до відома світлих урядів і виявити нам високу милість – приєднати нас до монгольської держави відповідно до інтересів усього народу та його місцевих умов, надавши нам свободу та права щодо самоврядування своїми внутрішніми справами. Ось щире бажання всього нашого народу, що надійшло, яке безумовно не потребує жодних умовлянь” [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 173, арк. 58].

Автори листа вказували, що вже зверталися з цього приводу до тувинського уряду та ЦК ТНРП, намагаючись “через дружні відносини” досягти остаточного вирішення цього питання. Вони наголошували, що це питання вже неодноразово раніше порушувалося перед урядом МНР. Скріплювався лист печаткою Хемчицького хошунного управління [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 173, арк. 58].

Приблизно такого ж змісту була петиція чиновників Тоджинського та Улуг-Хемського хошунів на адресу ЦК ТНРП від 19 лютого 1925 р. Автори листа наголошували, що все вищезгадане вже повідомили тувинському уряду та ЦК партії задля остаточного вирішення цього питання. Вони зазначали, що раніше неодноразово інформували і монгольський уряд про цю проблему. На закиди тодішніх опонентів щодо ймовірної штучності цих петицій можна зауважити, що звернення хемчицьких правителів від 1913 року, написані під тиском російських чиновників, із проханням приєднати Урянхай до Росії чомусь виявилися дуже вагомими.

Представники східних хошунів Туви у своїх листах вказували на брак серед тувинців енергійних та освічених людей, здатних налагодити внутрішню роботу та встановити дружні відносини з іншими державами, на непосильні для народу витрати з утримання самостійних органів державного управління. Зокрема, у вищезгаданій петиції чиновників Тоджинського та Улуг-Хемського хошунів зазначалося: “Витрати для утримання самостійної держави безумовно

величезні, як би не сподівалися на прибутки зі зборів та оренди, їх нікуди не вистачить... Тому ми заявляємо наше бажання приєднатися до монгольської держави, народи якої мають однакову з нами релігію. Ми прагнемо, як і раніше, увійти під управління шабінського відомства Джалхандци-Хутухти, від якого ми ніколи не зазнавали утисків, а навпаки, поріднилися” [цит. за: Нацов 1930, 103].

За свідченням відомого американського монголіста і політолога Р. Рупена, у лютому 1925 р. заступник прем'єр-міністра ТНР висловив бажання об'єднати країну з Монголією. Група тувинських урядовців підписала петицію з відповідним зверненням [Rupen 1966, 45]. Про аналогічні подання тувинського уряду, схвалені Малим хуралданом і ЦК ТНРП та адресовані МЗС МНР і МНРП, повідомляється монгольським повпредом в СРСР А. Данзаном радянському наркому закордонних справ Г. В. Чичеріну в листі від 10.07.1925 р.:

“Навесні поточного року орган управління, який іменує себе Радою Танну-тувинського Народного Уряду, звернувся до Міністерства Закордонних Справ Уряду Монгольської Народної Республіки і до Консула Союзу РСР в Танну-Тува, п. Чичаєва, з листами за №№ 6, 14, 22 і 170, у яких викладаються численні аргументи, що висловлюються населенням хошунів Урянхаю, з огляду на які Танну-Тувинська Республіка не може існувати як самостійне державне утворення. У згаданих листах висловлюється думка, що полягає, головню, у бажанні народних мас об'єднатися з Монголією, як з народом, що має нерозривний зв'язок з Танну-Тува за національною спорідненістю і традиційними звичаями...

З огляду на викладені обставини, зумовлені крайньою потребою задля посилення революційних сил і задля блага тувинського народу об'єднання його зі спорідненим по племені і єдиною релігією монгольським народом, який на цей час має повну свободу і право на самостійне упорядкування свого життя. У разі позитивного вирішення цього

питання народ Танну-Тува буде мати змогу виконати по можливості ту роботу, що необхідна задля підвищення спільного добробуту відповідно до його культурно-національних особливостей, зберігаючи за собою право внутрішнього самоуправління.

Таке бажання народних мас було схвалено Радою Танну-тувинського Народного Уряду, Малим Хуралданом, депутатами усіх хошунів і Центральним Комітетом Танну-Тувинської Народної Партії, після чого у вигляді письмового звернення доведено до відома Консула СРСР в Урянхаї, п. Чичаєва, для передачі на розгляд Уряду СРСР та одночасно доведено до відома Міністерства Закордонних справ Монголії і Центрального Комітету Монгольської Народно-Револьюційної Партії.

Вбачаючи у вищезазначених документах непорушність бажання Танну-тувинського народу і ґрунтуючись на рішенні, досягнутому... між надзвичайним уповноваженим Уряду СРСР, п. Давтяном, і надзвичайним уповноваженим Уряду МНР, п. Максаржапом, що полягає в тому, що при вирішенні Урянхайського питання Уряди обох дружніх народів будуть керуватися справжнім бажанням самого тувинського народу лише після того, як воно буде виявлене, Міністерство Закордонних Справ МНР вважає за потрібне мати відносини з Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік через свого Повноважного Представника для якнайшвидшого й остаточного вирішення висунутого питання згідно зі щирим прагненням Танну-тувинського народу...” [Собрание архивных документов... 2014b, 242–244].

В “Собрании архивных документов по истории Тувы”, том III (1921–1944) опубліковані звернення: “Від Танну-Тувинського Народного Уряду про передачу для розгляду в належні інстанції питання щодо приєднання до Монголії двох хошунів Хемчика й Улуг-Хемського хошуну та якнайшвидшого надання відповіді” від 17 лютого 1925 р. і “Від Танну-Тувинського Народного Уряду з проханням розглянути справу щодо клопотань про приєднання до Монголії Тоджинського, Салчацького і Тес-Хемського хошунів і

терміново надати відповідь” від 17 березня 1925 р., як видно, відправлені в МНР [див.: Собрание архивных документов... 2014b, 216–222, 225–234].

Відомо, що ЦК ТНРП тоді затвердив клопотання про приєднання до Монголії Хемчицького хошуну, письмово доповівши про це радянському повпреду. Супротивники цього рішення чисельністю близько 100 осіб на чолі з братом заарештованого напередодні Данзин-оола¹ намагалися навіть вчинити заколот². На захист Данзин-оола відразу стали повпред І. Чичаєв і секретар Районного бюро РКП(б) Я. Чугунов. Я. Чугунов заявив, що уряд йде хибним і реакційним шляхом внаслідок постійних таємних зв'язків з монгольськими інструкторами. Мовляв, прем'єр С. Оруйгу постійно спілкується з останніми і буває в них удома. Така ситуація виникла ще 1924 року. Тоді за браком кваліфікованих працівників не вдалося організувати партійну роботу на належному рівні. Тому ЦК ТНРП звернувся до Комінтерну та ЦК МНРП з проханням направити інструкторів. ЦК МНРП відрядив до Туви Найдансурена та Доржпалама, які певний час допомагали ЦК ТНРП в його роботі [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 9]. З часом виникли підозри щодо впливу цих інструкторів на вищих тувинських посадовців. Зокрема, зазначалося, що навіть голова ЦК ТНРП

¹ Очевидно, йдеться про О. Данзина, колишнього заступника голови ТНРП, пов'язаного з “Чудурук нам”, загін якого, як згадувалося вище, урядові сили роззброїли в грудні 1924 р.

² Ймовірно, мова йде про залишки “Чудурук нам”, забороненої після III з'їзду ТНРП за жорстокість, виявлену під час ліквідації Хемчицького повстання. На запитання учасників V з'їзду ТНРП в жовтні 1925 р. про злочини партійців генеральний секретар ТНРП Шагдир відповів: «Навесні була організована група хуліганів з Ойноського сумону, які збиралися “запитати” – як веде роботу Уряд і ЦК, що зроблено і т. ін., але це скінчилося для них невдало. Більше не було» [цит. за: Дамьє 2018, 135]. Далі з'ясувалося, що ці люди “за постановою М[алого] Хурулдану – були роззброєні” [цит. за: Дамьє 2018, 135]. З наведених цитат стає зрозуміло, що озброєна “група хуліганів” прийшла до керівництва країни запитати про його роботу.

М. Шагдир¹ цілком підпав під вплив монгольських інструкторів “аж до ворожості щодо нашого парторгану на чолі з тов. Чугуновим” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 76].

Намарно монгольські інструктори виправдовувалися, що ніколи не керували діями представників тувинської влади, не спрямовували їх проти РСТК, а також не схиляли уряд приєднатися до Монголії² [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 175, арк. 7]. Інструктори зазначали, що серед тувинського населення постійно ведуться розмови про те, що місцевій владі не під силу керувати окремою державою і що в усіх галузях управління не вистачає засобів і людей. За словами інструкторів, усе населення Урянхаю прагнуло об’єднатися з Монголією, за винятком десятка інтриганів, до яких, зокрема, вони зараховували М. Буян-Бадирги і Данзин-оола [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 175, арк. 7]. Попри всі наведені аргументи, монголи змушені були повернутися додому. Уповноважений Комінтерну в МНР Т. Рискулов переконав монгольське керівництво відмовитися від делегування нового інструктора до Туви і взагалі не втручатися у справи останньої до остаточного вирішення питання.

Ще в першому кварталі 1925 р. С. Оруйгу був знятий з посади прем’єра. 25 лютого 1925 р. І. А. Чичаєв звернувся до тувинського уряду і ЦК ТНРП з листом, у якому заявив про брудну витівку, а також образи і погрози з боку Оруйгу на свою адресу [Моллеров 2016]. 9 березня 1925 р. ЦК ТНРП постановив зняти Оруйгу з поста прем’єр-міністра з подальшою забороною обіймати державні посади та навіть наполягав на його арешті. Йому закидали, що нібито колишній

¹ За характеристикою П. Медведєва: “Спочатку Шагдир дотримувався думки щодо необхідності своєї самостійності, очевидно, оскільки це очолював Буян-Бадирги, згодом же, коли... взяла гору думка Німажапа за приєднання Танну-Туви до Монголії, Шагдир змінив свій погляд і став прибічником монголофільської течії” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 76].

² Лист Доржпалама П. М. Никифорову з інформацією про стан речей у ЦК ТНРП [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 175, 7 арк.].

прем'єр двічі образив радянського консула, а також розвалив роботу уряду. Радянська сторона своєю чергою відкликала консула Чичаєва з Кизила [Моллеров 2016]. Можна припустити, що саме вищеописана політична ситуація в Туві в лютому-березні 1925 р. стала справжньою причиною відсторонення тувинського прем'єра. Наступником Оруйгу на посаді прем'єра став К. Дондук. За час своєї стрімкої політичної кар'єри він неодноразово виступав за приєднання Туви до Монголії.

Звичайно, такі настрої в тувинському суспільстві непокоїли керівництво СРСР. Радянські дипломати залишилися незадоволеними підписанням спільної декларації в 1924 р., вважаючи, що та включає низку помилкових позицій. Особливе занепокоєння викликав ключовий пункт щодо спільного радянсько-монгольського вирішення долі Туви. Кажали, що тоді забули про Китай, який залишався формальним сувереном обох республік. Проте 22 липня 1925 р., під час перебування в Москві першої тувинської урядової делегації, було укладено угоду між СРСР та Народною Республікою Танну-Тувою, а також було вирішено обмінятися офіційними дипломатичними представництвами. У серпні 1925 р. у ВККІ був розроблений проект програми ТНРП, де йшлося про незалежність цієї партії та тувинської держави від МНРП і монгольського уряду [Лузянин 2003, 168]. Тогочасні нагадування монгольських і тувинських політиків щодо про потреби погодження основних питань стосовно Туви, що впливало з тексту декларації, лише дратували радянську дипломатію. Її відповідальні репрезентанти взагалі не збиралися радитися з Монголією щодо тувинського питання. Коли під час згаданого урядового візиту глава тувинської делегації К. Дондук на Відділі Далекого Сходу Комінтерну знову порушив питання про доцільність об'єднання двох республік – МНР та Танну-Туви, член Президії ВККІ Сен Катаяма відповів, що така постановка питання неприйнятна, навпаки – співпраця на умовах рівноправних договорів

відповідає вимогам сучасності¹ [Сердобов 1971, 79]. Пізніше Дондук зізнався, що досить ґрунтовно виклав свою думку щодо приєднання Туви до Монголії “у Східному Секретаріаті Комінтерну... і дістав від них негативну відповідь” [цит. за: Ондар 2010].

На IV з’їзді ТНРП, що відбувся 14–19.10.1925 р., до нового складу ЦК не потрапили ані колишній голова ЦК ТНРП Шагдир, ані секретар ЦК Нарімандах. “Як певні монголофіли, вони були нами провалені”, – повідомляв комінтернівець А. М. Амур-Санан, який курував підготовку цього з’їзду [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 87].

О. Менхен-Хельфен свого часу зазначав: “Тува не може існувати самостійно. Якби на те була воля самих тувинців, уже сьогодні, а не завтра, вони знову стали б частиною Монголії. Але якою була б тоді їхня доля? І якою була б доля по-справжньому вільної Монголії?” [Mänchen-Helfen 1931, 169]. Суперечачи західному дискурсу з цього питання, російський історик В. Дацишен стверджує: документи доводять, що тувинська еліта порушувала “монгольське питання” для тиску на Москву у своїх інтересах, і в інтересах регіону зокрема, – так Буян-Бадирги реагував на усунення більшовиками від влади свого “соратника” у справі створення ТНР І. Г. Саф’янова [Дацышен 2011, 204]. Важко коментувати це твердження, не знаючи, які саме документи має на увазі автор. І. Г. Саф’янов був усунутий від ухвалення політичних рішень, наскільки можна зрозуміти, ще восени 1921 р., тобто задовго до Хемчицького повстання 1924 р. Водночас, за спогадами самого Саф’янова, його позбавили

¹ Зазначимо, що незадовго до цього Сен Катаяма, виступаючи в Улан-Баторі навесні 1925 р., так охарактеризував завдання, поставлене Комінтерном: “Ідея возз’єднання всіх монгольських племен в одну самостійну федеративну республіку з найближчим курсом на радянізацію і з віддаленою перспективою входження до СРСР... це чудова ідея... Нехай Зовнішня Монголія піде до своїх родичів у Внутрішню Монголію та Баргу, Сіньцзян і організує їх всіх проти світового імперіалізму” [цит. за: Стабільность и конфликт... 2005, 232–233].

роботи в тувинській конторі Цетросоюзу в березні-квітні 1924 року [История... 2011, 178], тобто на початку Хемчицького повстання. Питання подальшої долі Саф'янова розглядав Я. Давтян під час свого перебування в Туві. Отже, зв'язок між долею Саф'янова і найбільшим тувинським повстанням очевидний і незаперечний. Проте навряд чи ініціатор створення ТНР справді мав якусь дотичність до тих подій, які виразно засвідчували, наскільки сильно він помилявся, оцінюючи прагнення народу, серед якого прожив значну частину свого життя. Очевидно, політичні супротивники Саф'янова просто скористалися буремними подіями 1924 року, аби усунути незручного опонента (очевидно, вважаючи його небезпечним ідеалістом) за межі Туви як “неблагонадійного елемента”. Вищенаведені документи, навпаки, доводять, що Буян-Бадирги був практично єдиною помітною постаттю тувинського політикуму, яка під час цього повстання обстоювала тувинську державність. І він, зокрема, ніде не фігурує як ініціатор петицій щодо приєднання до Монголії, які надходили восени 1924 – навесні 1925 р.

На думку відомого російського сходознавця С. Г. Лузяніна, саме Хемчицьке повстання пришвидшило ліквідацію непевного стану Туви в радянсько-монгольських відносинах [Лузянин 1998, 152]. На думку авторки, до такого рішення керівництво СРСР схилилося дещо пізніше, а саме влітку 1925 року. Нотатки Давтяна виразно свідчать, що він не виключав можливості приєднання Туви до Монголії в перспективі. Наприкінці 1920-х рр. радянський повпред у Туві О. Старков зазначав, що СРСР орієнтувався на об'єднання Туви з Монголією на федеративних засадах. Це, мовляв, підкреслено і в перемовинах щодо хемчицьких подій [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 10]. Проте у зв'язку з посиленням панмонгольських настроїв серед еліти МНР і так званих монголофільських – у тувинському суспільстві радянське керівництво зміцнилось у своєму намірі не віддавати Туву Монголії.

Попри сподівання радянського керівництва, Хемчицьке повстання не стало останнім на тувинських теренах. Відвідавши Туву 1929 р., вищезгаданий О. Менхен-Хельфен зазначав: тувинці не забули 1924 рік. Вони дуже добре знають, що “захисна” кавалерія з Мінусінська відповідає на кожний опір росіянам. Вони підкоряються, мовчать і очікують [Mänchen-Helfen 1931, 163]. У 1930-ті рр. в ТНР знову відбулися антиурядові виступи під панмонгольськими гаслами і розпочалися цілеспрямовані переселення тувинців на монгольську територію, які тривали десятки років.

Не залишилися в минулому й “погромні” групи, аналогічні до “Чудурук нам”. Схожий рух виник у ТНР на початку 1930-х рр., коли знову відновилися гоніння духовенства, знищення атрибутів духовної та традиційної культури, боротьба з народними традиціями та руйнування моральних підвалин тувинського суспільства. Тоді такий рух молоді відповідав політиці “лівого ухилу” влади ТНР, інспірованої радянською стороною. Зважаючи на вищесказане, можна зробити висновок, що поява таких “радикальних”, “анархістських” груп молоді тією чи іншою мірою провокувалася й допускалася радянською стороною, коли останній це було вигідно.

РОЗДІЛ 3.

УЛАН-БАТОР І КИЗИЛ: У ПОШУКАХ ДІАЛОГУ (1921–1940-ві рр.)

Питання тувинсько-монгольських контактів за часів ТНР тривалий час не мало належного висвітлення, залишаючись певною мірою табуованою темою для радянських тувинологів. Водночас науковці з інших країн до 1990-х рр. відчували брак джерел та інформації для її дослідження. Як і в дослідженні інших резонансних питань історії ТНР, ситуація почала відчутно змінюватись на краще з початку XXI ст. (див. публікації: [Шурхуу 2001; Саая 2003; Лузянин 2003; Моллеров 2005; Саая, Сат 2006; Дацышен, Ондар 2007; История Монголии... 2007; История Тувы 2007; Soni 2009; Dongak 2010; Shurkhuu 2014; Саая 2016; Хертек 2016; Кузьмин 2018 та ін.]). Розмаїті аспекти монголо-тувинських відносин вивчала та неодноразово висвітлювала й авторка цього дослідження [див., зокрема: Отрощенко 2011, 158–175; 2015b].

Слід зауважити, що оцінки тогочасних монголо-тувинських відносин та вплив на них радянського фактору, наявні в західному науковому дискурсі, суттєво відрізняються від трактувань російських науковців, які розглядають та оцінюють весь хід подій з погляду доцільності та неминучості приєднання Туви до СРСР. Тоді як, наприклад, американський дослідник Б. Еллеман події навколо Туви початку 1920-х рр. вважає черговим свідченням імперіалістичної зовнішньої політики радянського уряду. На його думку, хоча населення Туви й було нечисленним, сама Тува становила велику частину північно-західної території Зовнішньої Монголії, сягаючи розмірів Великобританії. Рішення радянського уряду відтяти Урянхай від Зовнішньої Монголії та анексувати його обіцяло величезний територіальний приріст і шкодило не лише інтересам Китаю, а й Монголії також

[Elleman 1993–1994]. У 1926 р. Туву було відокремлено від Зовнішньої Монголії всупереч бажанням як Монголії, так і Туви, – вважав історик П. Тан [Tang 1959, 399]. Видатний синолог та монголознавець О. Латтімор називав політику Росії щодо Урянхаю чудовим прикладом російської наполегливості в досягненні мети її довгострокової політики, оскільки від початку XVIII ст. росіяни грали на відмінностях між Тувою та Монголією, практикуючи різні підходи щодо них в усіх своїх ділових відносинах з імперією Цін [Lattimore 1953, 25]. “Диференціація між Монголією і Тувою з часів імперського уряду та послідовний спротив Росії їхньому об’єднанню дали свої плоди. Тува пройшла повне коло – від китайської провінції до автономії, від автономії до радянського протекторату, від Народної Республіки, зрештою, до провінції Радянського Союзу”, – писав Д. Далін [Dallin 1949, 90–91].

Цей розділ базується на документах, частина з яких залишаються неопублікованими, зокрема на матеріалах РДАСП та АЗП РФ. Під час роботи також використовувалися збірники документів: “Монголия в документах Коминтерна (1919–1934)” [Монголия в документах... 2012a–b]; “Собрание архивных документов по истории Тувы” (т. III, 1921–1944 pp.) [Собрание архивных документов... 2014b], “История Тувинской Народной Республики в архивных документах. 1921–1944 гг.” [История... 2011], “Документы внешней политики СССР” [Документы внешней политики... 1998], а також інші опубліковані документи.

Тувинське питання в контексті політичного курсу МНР 1920-х рр.

У березні 1922 р. тувинський уряд звернувся до уряду Зовнішньої Монголії з повідомленням про утворення самостійної Народної Республіки Танну-Туви і з пропозицією встановити дружні відносини між обома країнами. МНР відмовилась від переговорів з тувинським урядом, називаючи

останній не інакше як “наші урянхайські власті”, відряджала туди своїх уповноважених, надсилала листи та звернення. Урга та місцева монгольська влада, насамперед у Кобдо, продовжували надсилати всілякі циркулярні розпорядження з найрізноманітніших питань до окремих хошунів, ігноруючи тувинський уряд.

25 січня 1922 р., під час засідання З’їзду народів Сходу пролунала доповідь представника МНП О. Дендева “Монголія та її боротьба за визволення”. Зокрема, він підкреслив:

“Зацікавившись Монголією як сировинним ринком, царська Росія не забарилася стати на шлях анексіоністських прагнень, що особливо посилювалися після ураження Росії Японією на Д[алекому] Сході і виявилися в захопленні Урянхайського краю, одного з небагатьох районів Монголії, де за природними умовами можливий широкий розвиток землеробства; ще у 80-х рр. облюбувавши Урянхай, як привабливий колонізаційний район, царський уряд у 1909 р. окупував його за допомогою військової сили і ввів там своє адміністративне управління” [Монголія в документах... 2012а, 85].

Такою, недалекою від істини, була думка монгольської сторони щодо тувинського питання.

У 1922 р. Народний уряд МНР за згоди радянського повпреда А. Охтіна відправляє до Кизила свого резидента з метою організації та утвердження власної влади. Проте завдяки діям радянського консула Ф. Фальського монгольський посланник не потрапив до Туви. ЦК МНП направляє до ЦК ТНРП та тувинського дипломатичного відомства низку петицій і заяв про бажаність об’єднання Монголії та Туви, покликаючись на історичний досвід входження останньої до складу Цінської імперії. Зокрема, 17 вересня 1923 року у відповідь на ургинське звернення ЦК ТНРП заявляє: “У теперішній момент урянхайський народ, об’єднаний загальним прагненням, для зміцнення власної національності на основі самовизначення організував свій народний уряд, який визнала Радянська Росія, про що було доведено до

відома МНП. А проте МНП продовжує проводити стосовно народу Танну-Туви стару імперіалістичну політику” [цит. за: Лузянин 2003, 125–126]. У відповідь монгольський уряд надсилає до Туви нове послання, вказуючи, що, як йому відомо, з огляду на брак одностайності Урянхай до сьогодні не визнаний радянським урядом: “Якщо спільні прагнення Урянхайського народу будуть спрямовані на організацію самостійної держави і його народний уряд буде визнаний Радянською Росією... проти цього наша партія та народний уряд не будуть заперечувати” [цит. за: Лузянин 2003, 126; більше про монголо-тувинське листування цих років див.: Моллеров 2005, 155–156; Дацышен, Ондар 2007, 255; История Тувы 2007, 324–326; Хертек 2016; Кузьмин 2018, 7].

На I Великому хуралі ТНР, що проходив 12 жовтня 1923 р., М. Буян-Бадирги наголосив, що “Монгольська Народна Республіка не хоче визнавати нашу республіку, що дуже неправильно з їхнього боку. Самі звільнившись від маньчжурсько-китайського ярма, вони мають намір і надалі пригнічувати нашу маленьку державу. Ми вважаємо, що Комінтерну не становитиме особливих труднощів поговорити з партією та урядом Монголії з цього питання, якщо ми повідомимо це Комінтерну” [История... 2011, 35]. Керівництво Монголії, послідовно дотримуючись визначеної лінії, 13 жовтня 1923 р. надіслало до Кизила наказ про делегування представників від Танну-Туви до Великого хуралу Монголії. У відповідь тувинський уряд повідомив, що він вирішує свої внутрішні питання відповідно до своїх законів, як і монгольський уряд – відповідно до своїх, а тому не вбачає потреби посилати представників до Монголії. Якщо ж МНР визнаватиме незалежність Туви, то лише в цьому разі доцільно розпочати співпрацю зі встановлення дипломатичних зв’язків [История Тувы 2007, 326].

Упродовж 1920-х рр. монгольські політики не полишали надій на включення Туви до складу незалежної Монгольської держави. Активність окремих монгольських чиновників під

час Хемчицького повстання 1924 р. вже згадувалася вище. На III з'їзді МНР (04–31.08.1924 р.), якраз у час завершення Хемчицького повстання, тувинське питання було порушене в доповіді монгольського міністра закордонних справ А. Амара. Формулюючи передумови Хемчицького повстання, він заявив, що в Туві за підтримки російського консула Фальського та росіян-колонізаторів організовано незалежну республіку. Уряд МНР виступив із протестом. Він неодноразово пропонував тувинцям розпочати переговори, але безрезультатно. Російські колоністи почали пригноблювати тувинців. Водночас уряд Танну-Туви запровадив великі податки. Несподівано якісь невідомі напали на казенний склад та пограбували його. Тоді тувинський уряд застосував свої війська, які й учинили щонайжорстокішу розправу над мирним населенням. Місцеві жителі розбіглися, але тувинські урядовці ще й дотепер погрожують жителям Хемчика тотальним знищенням. З'їзд слухав доповідь, затамувавши подих. Амар повідомив, що повстанці направили своїх делегатів до монгольських уповноважених у Кобдо з проханням щодо захисту і приєднання до спорідненої Монголії. Залагодити всі непорозуміння в цій справі за згодою урядів СРСР та Монголії доручено спеціальній комісії, відрядженій до Туви [3-й С'езд... 1924, 84–85]. Як зазначає відомий англійський монголіст Ч. Боуден, у 1924 році радянське проникнення до Туви та її насильницьке відокремлення від Монголії були дуже болючою темою, порушеною на з'їзді деякими делегатами з провінції, які, однак, не дістали відповіді на свої запитання щодо зв'єрств росіян у цій країні [Bawden 1989, 275].

Імовірно, саме ситуація довкола Хемчицького повстання сприяла усвідомленню монгольськими політиками специфічного розуміння Радянським Союзом права націй на самовизначення. Недарма вже за декілька місяців після завершення повстання, 23 жовтня 1924 р. Е.-Д. Рінчино звернувся із секретним листом до Бурятського обкому РКП(б).

Він зазначив, що Монголія в недалекому майбутньому має стати частиною СРСР, де до її складу своєю чергою ввійде Бурят-Монголія. Наступного дня Рінчино написав листа О. Васильєву, долучивши копію “своїї заяви до Буробкому”. У ньому він, зокрема, зазначив: «Якщо вважаєте за можливе, передайте т. Чичеріну мою формулу: “Треба швидше повернути Урянхай Монголії, аби за 5–6 років отримати всю Монголію”. Цікаво, що він скаже. Напевно, скаже: “Це все підступи панмонголістів...” Ну, бог із ним. Будемо судити за результатами: хто і що» [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 27, арк. 1]. Очевидно, Рінчино зрозумів, що, зокрема, Туву не повернуть Урзі, й вирішив запропонувати інше об’єднання – у межах СРСР – можливо, на це погодяться? Обережний бурят не наважився відкрито оприлюднити свою пропозицію в Улан-Баторі. Проте привертає увагу дата його звернення – напередодні запровадження республіканського ладу та ухвалення першої Конституції Монголії. Ймовірно, у разі підтримки його пропозицій радянським та бурятським керівництвом він розраховував внести їх на розгляд Великого хуралу, який відкрився в листопаді 1924 року. Однак ані пропозиція щодо входження Монголії до складу СРСР, ані план об’єднання Монголії з Тувою не дістали ні тоді, ні в майбутньому підтримки радянського керівництва.

При підготовці I Великого хуралу МНР, під час обговорення проєкту доповіді А. Амара, з початкового тексту за наполяганням Т. Рискулова¹ був вилучений розділ, де йшлося про проблему об’єднання Монголії та Туви. Т. Рискулов наполягав на загальному формулюванні – мовляв, питання буде вирішено згідно з бажанням тувинців. Так воно й заанотоване в підсумковій резолюції хуралу: оскільки тувинці є спорідненим з монголами народом, монгольському МЗС належало вирішити питання про об’єднання з Тувою згідно з побажаннями самого тувинського народу [Протоколи...

¹ Т. Рискулов – уповноважений ВККІ в Монголії (1924–1925).

1925, 88]. Водночас під час роботи I Великого хуралу в листопаді 1924 р. Амар у своїй доповіді порушив це питання: “Свого часу Монгольський уряд отримав повідомлення щодо організації в Урянхай самостійного Танну-Тувинського уряду. Оскільки, за переконанням нашого уряду, Урянхай з давніх-давен є областю Монголії, нами було запропоновано негайно направити представників для переговорів щодо засад державного правління Танну-Тувинського краю... Що ж до всеурянхайського питання, то було ухвалено вирішити його шляхом перемовин обох урядів, згідно з волею Урянхайського народу” [Протоколи... 1925, 81].

Монголи продовжували вважати незаперечними власні аргументи на користь приєднання Урянхаю до Монголії і на початку 1925 р., зокрема, вказуючи на те, що освічені тувинці володіють лише монгольською мовою, в обох народів спільний побут, релігія, писемність [Кузьмин 2018, 9]. Суттєвим підґрунтям для такої впевненості слугували згадані в попередньому розділі петиції тувинських хошунів щодо бажаності об’єднання Туви з МНР. 12 травня 1925 р. тувинське питання розглядалося на засіданні ЦК МНРП, де були, зокрема, присутні 5 тувинців. Вони засвідчили щире бажання переважної більшості тувинців щодо приєднання до Монголії та намір діяти “об’єднаними зусиллями в боротьбі за покращення становища трудового народу” [цит. за: Кузьмин 2018, 10]. Тувинці переконували, що маленькому народу не під силу утримувати фаховий уряд із мережею установ та штатом, для чого бракує кваліфікованих кадрів. Спільність побуту, писемності, релігії тощо свідчить на користь приєднання Урянхаю до Монголії. Під час обговорення такої ситуації Т. Рискулов заявив, що це питання суто дипломатичне, ЦК в цьому разі ні до чого, нехай проблему обговорюють повпредство СРСР і монгольський уряд. Е.-Д. Рінчино заперечив: ні, хай обговорить ЦК та надасть директиви уряду. Прем’єр Б. Церендорж заявив, що в минулому Урянхай входив до Монголії, але оскільки наразі

Монголія існує без Урянхаю, то зможе проіснувати без нього і в майбутньому. Військовий міністр Максарджаб, про місію якого йшлося в попередньому розділі, заявив, що урянхи тероризовані російським населенням і зрештою необхідно покласти край цьому хаосу [Кузьмин 2018, 10]. Церендорж натомість зазначив, що монголам не слід втручатися в урянхайське питання. У результаті ухвалили сформульовані Н. Жадамбою, одним із членів бюро ЦК МНРП, пункти: “1) запропонувати монгольському уряду встановити зв’язок із Москвою для прискорення вирішення урянхайського питання; 2) утриматися від відрядження до м. Червоного¹ монгольських працівників” [цит. за: Кузьмин 2018, 10]. Імовірно, одним з результатів цього рішення став вищезгаданий лист МЗС МНР своєму повпредству в СРСР “щодо переговорів і відповіді у справі про входження Танну-Урянхаю до складу Монголії”, датований 1.07.1925 р. [Собрание архивных документов... 2014b, 235–241]. Після того було звернення монгольського повпреда в СРСР А. Данзана до Г. В. Чичеріна від 10.07.1925 р. із закликом до МЗС МНР якнайшвидше та остаточно вирішити урянхайське питання “згідно зі щирим прагненням Танну-тувинського народу” [Собрание архивных документов... 2014b, 242–244]. Т. Рискулов наголошував, що “це питання – дуже неприємне для нас і монголів” [цит. за: Кузьмин 2018, 11].

2 червня 1925 р. Т. Рискулов надіслав телеграму з Урги до Ф. Петрова², де, зокрема, зазначав, що він “монголів переконав відмовитися від направлення інструктора до Урянхаю і взагалі – втручатися у справи останнього до загального вирішення питання” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 34, арк. 15]. Остання фраза зайвий раз свідчить, що на початку літа 1925 р. доля Туви все ще не була вирішена остаточно. За словами російського монголіста С. Кузьміна, представники

¹ Масться на увазі Кизил.

² Псевдонім Ф. Раскольников, завідувача Східного відділу Виконкому Комінтерну (1924–1928).

НКЗС вважали, що уряд Монголії проводив “великодержавну” і “загарбницьку” політику щодо тувинського народу, що була наслідком “панмонгольського ухилу керівництва Монголії, підтримуваного і культивованого націоналістичною групою бурятської інтелігенції, яка працює в Монголії (Рінчино – Жамцарано)”, і сприяє “тільки подальшому відчуженню його від монгольського народу, створює небажані та шкідливі непорозуміння” [цит. за: Кузьмин 2018, 10].

У 1925 році монгольський уряд ухвалив постанову щодо Туви. У ній згадувалося звернення 62 мешканців Оюннарського сомону Тес-Хемського хошуну з проханням об’єднатися зі спорідненою Монголією, пов’язаною з ними спільними звичаями та вірою [РДАСП, ф. 495, оп. 152, спр. 42, арк. 71]. Як у всіх таких зверненнях, тувинці покликалися на малу кількість населення, брак освічених мужів, спроможних взятися за внутрішню розбудову і зовнішню політику, а також на злидні. На думку монгольської влади, ця заява вказувала на безсумнівні об’єднавчі прагнення тувинців. Мовляв, позиція місцевого населення була виявлена шляхом плебісциту. Монголи вирішили донести вищесказане до відома радянського керівництва і розпочати переговори з вирішення тувинського питання [РДАСП, ф. 495, оп. 152, спр. 42, арк. 72].

На IV з’їзді МНРП (23.09–2.10.1925) також декілька разів порушувалася тувинська проблема. Голова ЦК МНРП Ц. Дамбадорж зазначив, що, хоча значна частина урянхів стоїть за приєднання до Монголії, сама Монголія не має добиватися цього силою, а має враховувати волю урянхайського народу¹. За свідченням міністра закордонних справ С. Гіваабалжира, з 9 хошунів Урянхаю 6 однозначно висловилися за приєднання до Монголії, а меншість – за незалежне існування Туви, проте це питання залишається

¹ З такою порадою виступав на цьому з’їзді М. Амагасєв, новий уповноважений ВККІ при ЦК МНРП (1925–1929).

невирішеним [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 40, арк. 167]. Переговори з урядом Танну-Туви та СРСР тривають.

У серпні 1925 р. Г. Чичерін виклав П. Никифорову, новому повпреду в Монголії (1925–1927), позицію СРСР: “Урянхай ми вважаємо окремою автономною Народною республікою, що перебуває під протекторатом Китаю, як і Монголія. Тому ми заперечуємо проти об’єднання Урянхаю з Монголією” [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 7, арк. 3]. З призначенням Никифорова активність монголів у питанні об’єднання зійшла нанівець. Вони чекали на приїзд нового повпреда, аби з’ясувати його позицію. Спочатку в розмовах повпреда з монгольським керівництвом це вкрай чутливе питання не обговорювалося. Він разом із М. Амагаєвим очікував на слушну нагоду або на перший крок із боку монголів. Коли ж така нагода трапилась, П. Никифоров порушив тувинське питання перед прем’єром Б. Церендоржем, а М. Амагаєв розпочав його обговорення в ЦК МНРП. Надалі всю увагу монголів вони намагалися спрямувати на усвідомлення необхідності відмови від об’єднавчих тенденцій. Панівна верхівка йшла на це досить повільно. Група посадовців на чолі з Б. Церендоржем, за участю Ц. Дамбадоржа, А. Амара, Ц. Жамцарано¹, продовжували обстоювати позицію “Урянхай – частина Монголії” і своїми наполегливими закликами до об’єднання заохочували й молодь. Щодо цього різночитань між монгольськими панівними угрупованнями нібито й не існувало. Навпаки, “реалізація ідеї об’єднання немовби вдячно уславлювала її учасників” [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 40, арк. 14–15].

Проте, несподівано для радянської сторони, на це питання жваво відгукнулися худонці² – опозиція лівого спрямування,

¹ Радянська сторона звинувачувала Жамцарано, зокрема, у тому, що він у підручнику з географії не вагаючись висловив думку, що Росія колонізує Танну-Тувинську Республіку [Монголія в документах... 2012а, 386].

² Худон (монг.) – сільська місцевість, провінція.

представники якої з часом прийшли до влади в МНР наприкінці 1928 року. Вони вирішили його просто: якщо ми здобули свободу, то нехай і інші нею користуються. Ставлення худонців до тувинського питання занепокоїло монгольську верхівку, й було вжито спроб примусити їх відмовитися від хибного кроку. Проте вони зазнали невдачі й через тиск радянської сторони. “Наше втручання в це питання дало лівим групам чітке усвідомлення щодо негативної сторони цієї ідеї, і під кінець вирішення цього питання група Церендоржа виявилась ізольованою. Це ж питання стало тим наріжним каменем, на якому спробувала свої сили худонська група на чолі з Генденом”¹ [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 40, арк. 14–15].

У листопаді 1925 року II Великий хурал МНР ухвалив рішення щодо визнання незалежності ТНР та встановлення дружніх відносин між республіками. За вказівкою СРСР це питання попередньо обговорював ЦК МНРП, більшість членів якого висловилися за визнання танну-тувинського уряду. Заперечували Церендорж, Амар і Максарджаб, вважаючи це неможливим, оскільки створить прецедент і самостійності або автономії вимагатимуть Кобдоський край та Алтайський Урянхай [Кузьмин 2018, 11]. У січні 1926 р. радянські урядовці вирішили провести переговори про укладання угоди між МНР і ТНР. П. Никифорову повідомили, що “буде розроблено й представлено обом урядам проєкт загальної політичної угоди” [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 40, арк. 30]. Монголам залишалося вдовольнитися хіба тим, що конференція урядів за побажанням Москви відбудеться в монгольській столиці.

З 19 липня до 13 серпня 1926 р. в Улан-Баторі тривали переговори комісій урядів ТНР та МНР, під час яких сторони обмінялися думками щодо двосторонньої угоди. 16 серпня 1926 р. в Улан-Баторі було підписано угоду між МНР і ТНР про дружбу, взаємне визнання незалежності обох країн

¹ П. Генден – майбутній прем’єр-міністр МНР.

та обмін дипломатичними представництвами [Собрание архивных документов... 2014b, 261–268]. Угода нараховувала 12 лаконічних пунктів. Як підкреслюють тувинські історики, анулювалися всі “нерівноправні угоди”, що стосувалися сторін, зокрема припинялася дія Кяхтинської угоди 1915 року¹ [История Тувы 2007, 337]. Відповідно до ст. 6 зазначеної угоди, сторони мали створити спеціальні комісії для термінової делімітації кордонів, керуючись картами та “матеріалами території”; до встановлення кордону “населення другої сторони, що мешкає кожне на своїх теренах, підкоряється законам цієї ж території” [История... 2011, 64]. 9-й пункт угоди забороняв самовільний перетин кордону, за що забороняло порушників мала затримати місцева влада і притягнути до суворої відповідальності. Цікаво, що наступного дня, 17 серпня 1926 р., до Туви знову було введено радянську військову частину як превентивний захід на випадок активізації в ТНР прибічників приєднання до Монголії² [История Тувы 2007, 337]. Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що насправді цей договір був радше засобом роз’єднання монгольського та тувинського народів, аніж їхнього об’єднання, оскільки він, схоже, не привів до будь-яких суттєвих торгових чи культурних взаємовідносин

¹ Угода починалась наступними словами: “При укладанні потрібної угоди між Росією, Китаєм та Монголією танну-урянхайський народ вважався підданим Зовнішньої Автономної Монголії, проте, попри це, в наступний період арати Монголії та Танну-Туви встановили нове життя, анулювали всі угоди, укладені в колишні загарбницькі часи, захопили владу та права і створили, кожні окремо, самостійні республіки. Уряд СРСР, який є найближчим нашим сусідом, визнав ці республіки і уклав із кожною окремо країною рівноправні дружні угоди. Тому, не чекаючи встановлення дружнього зв’язку з урядом Китаю, Уряд Монгольської Народної Республіки та Уряд Танну-Тувинської Народної Республіки постановили обговорити питання про встановлення дружнього зв’язку...” [История... 2011, 62–63].

² 28 вересня 1925 р. Китайська комісія Політбюро ЦК РКП(б) постановила визнати за потрібне відкликання загону з Урянхаю, введеного туди влітку 1924 р. під час Хемчицького повстання.

між МНР та ТНР. “Єдиним очевидним зв’язком був Тувинський центральний кооператив, офіс якого розміщувався в Улан-Баторі” [Nordby 1988, 200–201].

У жовтні 1926 р. П. Никифоров заявив монгольському прем’єру Б. Церендоржу, що ідея монгольського уряду “підкорити собі Урянхай... становить велику загрозу”, оскільки останній “фактично має повну самостійність, а в разі захоплення Монголії Китаєм, природно, воно пошириться й на Урянхай, якщо він на цей час буде приєднаним до Зовнішньої Монголії” [цит. за: Лузянин 2003, 168]. Бувши ж самостійною, Тува, навіть за вкрай несприятливих обставин, може такою залишатися. Никифоров вважав власним здобутком, зокрема, те, що монгольський уряд відмовився від своїх планів стосовно Туви. Проте таке вирішення справи спричинило певне охолодження стосунків між повпредом та монгольським урядом [РДАСПІ, ф. 144, оп. 1, спр. 40, арк. 11–13]. У листопаді 1926 р. був скликаний пленум ЦК МНРП, де під радянським тиском ухвалили рішення відмовитися від панмонгольських тенденцій і визнати уряд Туви. Худонців на пленумі, за словами радянського представника, підтримала частина “молодих лівих членів ЦК з ургинської інтелігенції” [цит. за: Лузянин 2003, 169].

IV Великий хурал ТНР, який відкрився у другій половині листопада 1926 р., ратифікував серпневу угоду між МНР та ТНР. Під час його роботи порушувалося питання про приєднання до Монголії, проте воно не дістало підтримки більшості делегатів. Водночас по доповіді МЗС, де йшлося про подальше зміцнення відносин між СРСР і МНР, було ухвалено постанову, у якій зазначалося: “Незважаючи на те, що, на жаль, є думка про те, що не прийшов ще час до об’єднання всіх монгольських національностей, все ж обов’язкове виконання цього питання [слід] мати на увазі, враховуючи час і становище” [цит. за: История Тувы 2007, 338–339]. IV Великий хурал ухвалив нову Конституцію. Відтепер Тува стала іменуватися “Тувинською Народною Республікою”.

Обмін повноважними представництвами між урядами Монголії та Туви, обумовлений у п. 4 і 5 вищезгаданої угоди 1926 р., відбувся вперше в 1928 р. [Хертек 2016].

Як відомо, дисонансом у радянській політиці щодо всемонгольського об'єднання стала позиція генсека Комінтерну М. Бухаріна. У його виступі на засіданні політсекретаріату ВККІ 1.03.1927 р., зокрема, йшлося:

“Становище таке, що частина Зовнішньої Монголії перебуває під нашим впливом, а інша частина Внутрішньої Монголії під гнітом Чжана Цзоліня та китайських реакціонерів. З того, що одна частина Монголії перебуває і якраз більша частина перебуває під гнітом Чжана Цзоліня та китайських реакціонерів, а маленька республіка перебуває під нашим впливом, ще не випливає, що ми маємо бути проти об'єднання цих трьох частин¹, які етнографічно становлять єдине ціле. Ми маємо встановити перспективи об'єднання цих трьох частин, але в революційній формі” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 48, арк. 96]. “Монгольським партіям треба... постаратися вибити з рук своїх ворогів гасло об'єднання монгольських народів. ...Викласти свій погляд на справу зміцнення культурно-національного та політичного зв'язку між окремими частинами етнографічної Монголії та висловити свої практичні пропозиції в цьому напрямку” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 48, арк. 98–99].

Ці плани стосувалися й Туви. Далекосхідний Секретаріат КІ вирішив звернутися до ЦК МНРП, ЦК НРП ВМ, ЦК ТНРП, Обкому ВКП Бурят-Монгольської АРСР, Обкому ВКП Калмицької області з пропозицією викласти свої думки щодо зміцнення культурно-національного та політичного зв'язку між окремими частинами етнографічної Монголії й висловити свої практичні пропозиції в цьому напрямку. Пропонувалось обговорити питання про те, наскільки можливо і припустимо, з погляду революціонування широких монгольських мас, висування монгольськими партіями гасла про об'єднання монгольських народів, за яких умов це

¹ Малися на увазі МНР, Внутрішня Монголія та Тува.

гасло може відіграти об'єднавчо-революційну роль і чи є це гасло справді популярним серед широких народних мас. “Наразі ми ставимо ці питання в найзагальнішій формі, розраховуючи, що після отримання письмових матеріалів від названих організацій Далекосхідний Секретаріат, спираючись на ці матеріали, зможе висунути конкретніші проблеми” [РДАСП, ф. 514, оп. 2, спр. 7, арк. 118]. Відповідь потрібно було надати в місячний термін із часу отримання вказаного листа.

22 вересня 1927 р. на VI з'їзді МНРП глава делегації Комінтерну, член ЦКК ВКП(б) О. В. Шотман зазначив:

“У сфері вирішення національного питання перед Нар.-Рев. партією також стоять значні труднощі. У ході історії монгольський народ виявився включеним до кількох держав. Зокрема, ми маємо монгольські та споріднені з монгольськими народи в Китаї, Бурят-Монгольській Автономній Республіці, Танну-Тувинській Народній республіці та в Калмицькій автономній області.

Комінтерн вважає завданням найближчого часу у процесі практичної роботи Нар.-Рев. партії, щоб партія встановила між спорідненим населенням цих держав щільний зв'язок щодо обміну взаємним революційним досвідом, щоб на основі цієї взаємної перевірки арати кожної держави могли встановити найкращі методи захисту своїх інтересів та розвитку своєї національної культури” [Монголія в документах... 2012а, 246].

Проте, врешті-решт, такі ідеї не знайшли підтримки в радянських дипломатичних та комінтернівських колах.

Подібного погляду на тувинське питання разом із зовнішніми монголами, очевидно, дотримувалися й представники НРП ВМ¹. Радянські представники в Кизилі отримали з Улан-Батора монголономну декларацію групи з НРП ВМ від 13.03.1928 р. з випадками проти радянської політики в

¹ НРП ВМ – Народно-революційна партія Внутрішньої Монголії (створена восени 1925 р.).

Монголії та Туві, очевидно, для передачі тувинській стороні. Надійшла також декларація нового ЦК цієї партії, зокрема, за підписом Мерсе¹, що “викривала” діяльність зазначеної вище групи. “За нинішнього стану справ у ТНРП” радянські представники вважали зайвим передавати тувинським урядовцям ці декларації [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 26, арк. 2]. В одному з перехоплених радянською стороною в другій половині 1927 р. радіоповідомлень з китайської провінції Нінся, що стосувалося НРП ВМ, йшлося про таке звернення:

“Радянська Росія користується III Інтернаціоналом, щоб красивими фразами про допомогу всім пригнобленим націям і малим народностям у всьому світі фактично проводити політику червоного імперіалізму. Це можна довести фактами щодо Урянхайського краю, Бурят-Монголії та становища Автономного уряду Бурятської Республіки. Урянхайський край становить дуже багату країну, з великими природними багатствами, однак навряд чи має двадцять тисяч населення. У росіян здавна текла слінка на цей багатий край. Скориставшись революційним рухом у Зовнішній Монголії, вони інтригували в Урянхаї, штовхаючи його до самостійності. Але насправді все фінансове та військове управління опинилося в руках росіян. Після проголошення самостійності кількість російських емігрантів збільшилася за час не більше року до 80 тис. осіб. Вони самовільно розробляють надра і розорюють землю, розглядаючи Урянхай не лише як свою колонію, а й навіть включають його до своїх географічних карт у склад Радянської території” [РДАСП, ф. 514, оп. 2, спр. 9, арк. 94].

Наприкінці 1928 р. в МНР відбулися радикальні політичні зміни. На VII з’їзді МНРП (23.10.–11.12.1928) прихильники панмонгольської ідеї востаннє з трибуни висловилися за потребу об’єднання монгольських народів. Проте як ця

¹ Мерсе – видатний діяч монгольських визвольних змагань у Вн - трішній Монголії 1920-х рр.

позиція, так і інші засади національних демократів зазнали гострої критики. У результаті роботи з'їзду колишні партійні лідери – національні демократи, що належали до “правого” крила, були усунуті з керівних посад. До влади прийшли “ліві”, розпочався так званий лівацький експеримент (1929–1932) на теренах МНР. Ухвалена VII з'їздом резолюція ставила, зокрема, за мету подальше зміцнення дружніх відносин з Радянським Союзом, а також підтримку та розвиток тісних відносин з Танну-Тувинською республікою [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 2, арк. 21].

Слідом за МНР зміни відбулися й у Туві. IV з'їзд ревсомолу, що проходив із 24 грудня 1928 р. до 2 січня 1929 р., вніс корективи в економічну політику влади. Пленум ЦК ТНРП, який відбувся після з'їзду 7–11 січня 1929 р., ухвалив резолюцію, що змінювала внутрішню політику Туви, й затвердив усі рішення IV з'їзду ревсомолу. Після пленуму з Політбюро були виведені всі праві¹ [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 35]. А після завершення роботи VIII з'їзду ТНРП восени 1929 р. усі лідери правих були виключені з партії [більше див.: История... 2011, 80–81].

Пожвавлення монголо-тувинських відносин за часів “лівого ухилу” в МНР (1929–1932 рр.)

Саме з приходом до влади в МНР лівих пов'язаний період певної активізації монголо-тувинських відносин, ініційованої монгольською стороною. З одного боку, це пояснювалося тим, що ліві, перебуваючи під більшим радянським впливом, ніж їхні попередники, охочіше співпрацювали з

¹ Лідерами правих в Туві у 1926–1928 рр. вважалися прем'єр-міністр К. Дондук, його заступник С. Талха-Сюрюн і М. Німажап – голова Президії Малого Хуралу ТНР. Зараховували до правих і М. Буян-Бадирги, і О. Соднома, генсека ЦК ТНРП. Інші визначення, що зустрічаються стосовно цих політиків у радянських документах того часу, – “націоналіст”, “примикає до національної течії” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 66–68].

тувинськими колегами¹. По-друге, такі лідери монгольських лівих, як У. Бадрах і Л. Лааган (обидва – західні монголи) та виходець із Сіньцзяну З. Шижеє, незадоволені “халхаським домінуванням” у МНР, взагалі пропонували, щоб Західна Монголія і Тува разом приєдналися до Радянського Союзу [Atwood 2004, 515; див. також: Монголія в документах... 2012а, 342–343]. Під проводом Комінтерну У. Бадрах та З. Шижеє висували пропозицію про створення Ойрато-Сіньцзянської держави² [Баабар 2010, 404]. До її складу мали б увійти Убсунурський та Кобдоський аймаки МНР, Тува та неуйгурська частина Сіньцзяну [Баабар 2016]. Зокрема, Бадрах видав 1932 р. книгу, цілий розділ якої присвятив правим, які “відмовилися визнати незалежність Танну-Туви і виступили проти СРСР” [цит. за: Shurkhuu 2014, 141].

Восени 1929 р. в Улан-Баторі делегація ЦК ТНРП домовлялася з ЦК МНРП про налагодження обміну досвідом партійної і державотворчої роботи, а також господарських зв'язків між Тувою та Монголією. Візитові цієї делегації передували переговори між секретарем ЦК МНРП П. Генденом та повпредом ТНР в СРСР М. Чойданом під час перебування першого в Москві. Монгольський лідер запропонував надіслати до Туви монгольських учителів та військових інструкторів. Задля поглиблення взаємних економічних зв'язків він навіть висунув пропозицію щодо уніфікації грошової системи Туви та МНР, оскільки в Туві на той час був в обігу радянський карбованець [РДАСП, ф. 508, оп. 3,

¹ Наприклад, у першому кварталі 1932 р. голову Малого Хуралу МНР Л. Лаагана звинуватили в розголошенні “секретних речей ЦК”. Мовляв, він передав зміст одного таємного засідання ЦК МНРП повпреду ТНР. Останній поінформував свій уряд, що монголи, за вказівкою РВС СРСР, готують оборону країни від японців [Монголія в документах... 2012b, 331].

² Мабуть, такі плани не в останню чергу були зумовлені повстанням 1931–1934 рр. у Сіньцзяні та зростанням зацікавленості СРСР “сінцзянським” напрямом. І для монгольської, і для радянської сторін це відкривало вікно можливостей.

спр. 5, арк. 125]. Отже, МНР у своїх зверненнях до Туви наголошувала на господарчій, культурній допомозі та інструктажі, як і пропонувалось радянською стороною в 1924 р. Проте ця зустріч на партійному рівні в Улан-Баторі викликала занепокоєння Москви. Суть побоювань докладно висвітлюється в листі Л. Карахана секретареві ВККІ Й. А. П'ятницькому від 9 жовтня 1929 р.:

“Не заперечуючи доцільності встановлення певної взаємодії між ЦК Тувинської та Монгольської НРПартій, потрібно водночас врахувати й деякі небезпечні тенденції в цьому питанні з боку монголів. Монголи завжди розглядали Туву як складову частину МНР, намагалися її монголізувати, і свого часу (в 1924 р.) монгольська агітація безсумнівно відіграла велику роль у Кемчицькому антиурядовому повстанні в Туві, організованому монголофільським чиновництвом і ламством. Лише два роки тому Монголурад офіційно відмовився від цих домагань і формально визнав незалежність Туви. Тепер, ставлячи на порядок денний направлення до Туви вчителів, інструкторів та уніфікацію грошової системи, монголи, мабуть, знову готові повернутися до ідеї монголізації Туви (підкреслено в документі. – *І. О.*), що ніколи раніше до складу Монголії не входила й етнографічно чужа Монголії (тувинці – тюрки, а не монголи і за походженням споріднені з нашими алтайськими ойратами і мінусінськими хакасами). Монголія пов'язана з Тувою лише спільною релігією і тією обставиною, що, через брак своєї національної писемності, тувинці користуються писемністю Монгольською” [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 125].

Аби не штовхати Туву на шлях монголізації, Л. Карахан рекомендував розробити такий концепт політики, щоб контакти між МНР і ТНР не виходили за рамки обміну досвідом партійної роботи поміж ЦК обох партій: “З огляду на це просимо Вас дати т. Райтеру¹, який виїхав на партз'їзд до Кизила, відповідні телеграфні вказівки, для того щоб

¹ Й. Л. Райтер – ректор КУТС (1928–1937), який брав участь у VIII з'їзді ТНРП як представник Комінтерну.

тувинська парт. делегація в Урзі, що веде переговори з монголами, отримала від свого ЦК належну директиву”¹ [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 125 зв.]. На документі олівцем написано “За попередньою інформацією побоювання НКЗС не підтвердилися” [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 125 зв.]. Проте 24 жовтня 1929 р. Монгольська комісія ЦК ВКП(б) доручила П’ятницькому розібратися з питаннями угоди між парторганізаціями МНРП і ТНРП й доповісти про це комісії. 29 листопада 1929 р. член РВР СРСР Й. С. Ун-шіліхт з’ясовував у секретаря ВККІ, чи не можна розглянути це питання на наступному засіданні Монгольської комісії [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 3, арк. 307].

Врешті-решт, пропозиції Монголії щодо надання їй концесій на золоті копальні, допуску на ринок Туви Монценкоопу та запровадження єдиної валюти для обох країн були відкинуті [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 36]. На слушну думку С. Сааї, така недалекоглядна політика тувинського керівництва, що передбачала лише радянсько-тувинські торговельні зв’язки, стала на заваді розвитку торговельних відносин з Монголією на державному рівні й не принесла користі жодній стороні [Саая 2003, 91]. Східний відділ Комінтерну рекомендував VIII з’їзду ТНРП (20.10–10.11.1929) задіяти низку контрпропагандистських заходів для забезпечення постійного спротиву і протидії ідеології панмонголізму, яким маніпулюють та зловживають японський імперіалізм та вже розбиті праві елементи МНРП. Водночас акцентувалася нагальна потреба встановлення дружніх відносин між ТНР та МНР із врахуванням першою досвіду МНРП, “яка провела після свого VII з’їзду низку

¹ Ще 5 січня 1929 р. Монгольська комісія ЦК ВКП(б) доручила Л. Карахану підготувати на наступне засідання комісії доповідь про Танну-Туви. Отже, радянському дипломату була не чужа ця проблематика, і саме обізнаність у темі спровокувала його різку реакцію на монголо-тувинські переговори восени 1929 р. [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 2, арк. 6].

найбільших реформ у боротьбі з внутрішніми контрреволюційними силами і з підвищення активності та ентузіазму трудящих мас аратів на справу боротьби за їхні насущні інтереси” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 97].

Повертаючись до переговорів ЦК обох партій, що відбувалися тоді ж в Улан-Баторі, варто звернути увагу на інструкцію представнику ТНРП С. Бульчуну щодо зміцнення зв'язків з МНРП від 17 жовтня 1929 р. У ній наголошувалося, що Монголія у власних друкованих виданнях та повсякденній роботі стверджувала, що СРСР перетворює Туву на свою колонію, порушуючи цим власне визнання Туви як самостійної держави. Поза тим, Монголія, культивуючи свої національні почуття, мала намір і в Туві розвивати монголофіліство, про що й писала, насамперед у своїх журналах і газетах. Така позиція суттєво позначалася на практиці дипломатичних відносин між двома республіками. Мовляв, що стосується прикордонних питань, народного господарства й торгівлі, то Монголія не зважала на Туву як на самостійну республіку. Лише VII з'їзд МНРП 1928 р. та II пленум ЦК ТНРП 1929 р. дали вичерпні настанови щодо спонукання до більш ширих революційних відносин між двома республіками [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 32, арк. 88]. Партійне керівництво Туви вважало, що МНРП має роз'яснити і доносити сутність тувинської самостійності не лише своєму членству, а й широкому народному загалу. Особливо це стосується прикордонних аратів, яким потрібно втовкмачити переваги всебічного поліпшення відносин та взаємних зв'язків між республіками.

ЦК ТНРП звертався до МНРП задля сприяння партійній роботі і просив систематично надавати резолюції партійних з'їздів і пленумів, резолюції великих і малих хуралданів республіки, а також тексти важливих законів та інструкцій з усіх галузей роботи. Він позитивно оцінив спільну участь у роботі партійних з'їздів і пленумів Монголії і Туви представників обох партій. Представника ТНРП С. Бульчуна

партія просила ознайомити з новими настановами з таких вкрай важливих та актуальних питань, як-от:

- боротьба з ламством, феодалами, багатіями;
- перебіг земельних, політичних, державних, податкових, грошових реформ на теренах Монголії;
- перспективи монгольської революції [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 32, арк. 89].

Поза тим, тувинська сторона просила МНР не перешкоджати монгольським тувинцям, які побажають змінити громадянство на тувинське.

18 жовтня 1929 р. в Улан-Баторі відбулася нарада між С. Бульчуном і представниками МНРП Л. Лааганом та П. Генденом, на якій підписано угоду про встановлення партійних зв'язків між МНРП та ТНРП, що складалася з 10 пунктів [див.: РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 3, арк. 200–202]. Договір між МНРП і ТНРП, укладений 18 жовтня 1929 р. в Улан-Баторі, засвідчував: партії задіють усі можливості для дружнього врегулювання політичних, економічних і культурних відносин між республіками, зокрема задля найшвидшого вирішення спірних питань щодо кордонів. МНР мала ставитися з повагою до ТНР, зміцнювати взаємні зв'язки і дружбу та надавати допомогу. Був визнаний за потрібне обмін представниками ЦК обох партій. На прохання тувинської сторони МНРП обіцяла безкоштовно навчати у своїй мережі партійних і просвітніх установ усіх рекомендованих ТНРП. Також монгольська сторона зобов'язувалася забезпечити ТНР фаховими співробітниками для культурного будівництва. Відповідно, вирішили врегулювати торговельні відносини, що не мають спекулятивного характеру, в інтересах незаможного аратського населення. Пропозиція не перешкоджати тувинцям, які перейшли в підданство МНР, у разі, якщо вони забажають повернутися до Туви, була монгольською стороною відхилена (про це піде мова нижче).

У 1930 р. до Туви приїхав представник МНРП Чойжил і було підписано “Угоду про подальший розвиток і зміцнення

міждержавних та міжпартійних зв'язків між МНР і ТНР" із 5 пунктів і "Договір про взаємну дружбу між МНРП і ТНРП" з 7 пунктів. ТНРП представляли С. Бульчун та І. Шагдиржап [Хертек 2016]. VI Великий хурал МНР, який відбувся в серпні 1930 року, підтвердив намір всебічно зміцнювати політичні та культурні зв'язки з Тувою і надавати їй всебічну допомогу. Цього ж року 2-й секретар ЦК ТНРП С. К. Тока своєю чергою відвідав МНР, зокрема задля ознайомлення з тамтешньою партійною роботою. Під час цього візиту він зміг поспілкуватися з секретарями ЦК МНРП П. Генденом, Б. Елдев-Очіром та У. Бадрахом. Найбільш змістовними стали три бесіди з П. Генденом з питань п'ятирічного плану розвитку народного господарства МНР, щодо колгоспного будівництва та підсумків кампанії з конфіскації майна "феодално-теократичних елементів країни". На нараді секретарів ЦК партії та ревсомолу вони, на думку тувинського гостя, зуміли "принципово домовитися про відносини двох партій і республік, про питання господарчого зв'язку і, зокрема, щодо спірного прикордонного питання" [Собрание архивных документов... 2014b, 322].

На засіданні Східного лендерсекретаріату ВККІ з монгольського питання в лютому 1932 р. зазначалося, що після VII з'їзду МНРП тамтешній ЦК має значний прогрес у справі потрібного Москві вирішення національного питання в умовах Монголії, досягнутого в результаті рішучої боротьби з правими. Прикладом такої вивіреної політики МНРП стало "правильне вирішення тувинського питання", тобто "визнання самостійності Тувинської Республіки" [Монголия в документах... 2012b, 253].

Ситуація навколо монгольсько-тувинського кордону

На II об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК ТНРП (7–11 січня 1929 р.) були визначені та узгоджені принципи роботи з уточнення тувинсько-монгольського кордону. В ухваленій постанові пропонувалося при розмежуванні територій на-

самперед враховувати не закріплені в історичних документах права на ту чи іншу ділянку, а її господарсько-культурне значення для тієї чи іншої сторони [Моллеров 2005, 178]. Почалася перевірка прикордонних знаків. Ще під час роботи VI Великого хуралу 1928 р. МЗС ТНР видало накази з прикордонних питань [История Тувы 2007, 368]. Доповідаючи про результати їхнього виконання на 10-й сесії Малого хуралу у квітні 1929 р., міністр закордонних справ О. Ч. Данчай зазначив, що з Монголією розпочалися переговори щодо того, де буде пролягати кордон зацікавлених сторін, комісії незабаром виїдуть на місце робіт. Минулого року, зауважив він, стосовно кордонів були невеликі тертя, але, оскільки в Монголії відбулися зміни партійної лінії, Туву запевнили, що суперечок з питань кордону не буде [История Тувы 2007, 368–369]. Отже, можна зробити висновок, що прихід лівих до влади в МНР пришвидшив і порозуміння щодо монголо-тувинського кордону.

16 березня 1930 року в Улан-Баторі було підписано протокол наради секретарів ЦК обох партій щодо делімітації кордонів між республіками. Вирішили створити паритетну комісію з представників урядів МНР і ТНР [Саая 2003, 170]. Комісія нібито мала визначити кордон з урахуванням господарського тяжіння того чи іншого населеного пункту, національного моменту, старих документів. Проте в додатку до протоколу наголошувалося: бажано, щоб прикордонні питання розглядалися не за принципом релігійно-національних устоїв та старих маньчжурських кордонів, а за принципом всебічного культурного розвитку аратських мас та їхніх господарств. Водночас підкреслювалося, що тувинські та монгольські арати не є одним етносом, а тому кожна зі сторін має розвивати власну культуру, а також поглиблювати взаємний зв'язок, аби подолати всі наявні ускладнення в процесі вирішення завдань соціалістичного розвитку [Саая 2003, 171]. Напевне, такі суперечливі, підсилені риторикою класової боротьби, положення в документах віддзеркалюють

позицію тувинської сторони, якої вона дотримувалася за напоумленням радянських кураторів. Наприклад, етноси різні, проте за національною ознакою кордон визначати не варто. Оскільки південна частина Туви залишалася монголізованою, не виключено, що тувинське керівництво побоювалося втратити такі проблемні сомони. У неофіційній бесіді з тувинським колегою секретар ЦК МНРП У. Бадрах зауважив: “Якщо ми будемо враховувати думку самих аратських мас, то вийде велика суперечність між Тувою та Монголією, аж до зіткнення” [цит. за: Саая, Сат 2006, 217].

У другій половині 1930 р. почала працювати спільна комісія з делімітації тувинсько-монгольського кордону. Переговори тривали близько двох місяців без особливого успіху. 8 вересня 1931 р. Східному секретаріату ІККІ доповідали з Кизила: узгодити лінію кордону між народними республіками не вдається, до того ж становище значно погіршилося і без відповідної допомоги Москви це питання не вирішити [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 44, арк. 92]. За місяць, 18 жовтня 1931 р. представник Комінтерну в МНР М. Б. Черномордик писав до Східного секретаріату: “Я телеграфував до Туви. Треба покінчити з цією метушнею навколо кордону. Нехай хтось порадить обом (Монголії та Туві), як вирішити, і кінець. А то, чого доброго, зовсім пересваряться, це зовсім не потрібно” [Монголия в документах... 2012b, 185].

Радянська сторона підозрювала тувинських урядовців у свідомому інспіруванні прикордонних інцидентів задля тиску на Монголію, як-от, наприклад, захоплення в 1931 р. сільськогосподарських машин у монгольському держгоспі, розташованому на спірній території. Тоді арати Ханхохейського сомону забрали з поля 5 сінокосарок і привезли їх до себе. На зборах із цього приводу арати казали: “Неодноразово ми говорили, що це – наша земля й т. п., але, попри це, вони вторгаються в нашу територію, тому ми вирішили в кількості 9 осіб поїхати без зброї. Робітники прийняли нашу пропозицію й допомогли нам забрати машини” [РДАСПІ,

ф. 495, оп. 153, спр. 46, арк. 223]. 17 грудня 1931 р. у Східний секретаріат, зокрема, доповідали, що “деякі керівні товариші вважали за потрібне чинити тиск на Монголію шляхом інспірації прикордонних інцидентів, на словах ведучи політику суцільної лояльності і волаючи про підтримку СРСР” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 44, арк. 103].

Отже, до вирішення спірних питань щодо встановлення кордонів приступили лише в 1932 році. Спільне засідання урядових комісій МНР і ТАР¹ з вирішення прикордонного питання між двома республіками, що відбулося 2 червня 1932 р. на теренах МНР, визнало за потрібне:

1. Соляну гору, як єдине родовище солі, що має найважливіше економічне значення для Тувинської Аратської Республіки, включити до складу території ТАР.

2. Прикордонному місцевому населенню МНР надати права безкоштовно користуватися сіллю для особистих потреб.

3. Спірний квадрат на схід від озера Убса² розділити навпіл: північну частину включити до складу ТАР, а південну частину, як таку, що має дуже важливе значення для розвитку монгольського Барун-Турунського зернодержгоспу, включити до складу МНР.

4. Іншу спірну територію, що простягається із заходу на схід, в основному розділити навпіл.

5. При проведенні прикордонної лінії дотримуватися гірських хребтів, окремих гір, висот, річок і озер, а коли їх немає – позначати спеціальними прикордонними знаками як стовпи, кургани (Протокол № 1) [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 55, арк. 2].

Угода 1932 року стала основною, тувинська і радянська сторони намагалися дотримуватись її положень при укладанні наступних договорів із прикордонного розмежування на відповідних переговорах. Як зазначалось вище, після

¹ ТАР – Тувинська Аратська Республіка (1930–1944).

² Убса – нині Убсу-Нур (монг. *Увс нуур*).

низки дискусій в уряді МНР ця угода так і не була ратифікована, оскільки засвідчувала великі поступки, зроблені Туві. Спроби монголів перетнути встановлений кордон зупинилися тувинськими прикордонниками, що викликало взаємне невдоволення. Монгольський уряд вважав необґрунтованими заборони на перекочовування, добування солі та крейди [История Тувы 2007, 370]. Монголія не погодилася з рішенням монголо-тувинської прикордонної комісії 1932 року й неодноразово порушувала питання про потребу уточнення лінії розмежування, оскільки вважала невмотивованою передачу Туви частину території, яка належить МНР [більше див.: Саая 2016; История Тувы 2007, 370].

Проблема повернення монгольських тувинців на історичну батьківщину

Як зазначалося вище, 16 серпня 1926 р. в Улан-Баторі була підписана угода про дружбу, взаємне визнання незалежності та обмін дипломатичними представництвами між МНР і ТНР. IV Великий хурал Туви в другій половині листопада 1926 р. ратифікував цю угоду. Тоді ж розглядалось питання щодо приєднання до Монголії, але не дістало підтримки більшості. Між двома республіками залишалося багато невирішених питань, і не лише у сфері кордону.

Монголії було важко примиритися із втратою Туви. Такі настрої монгольської еліти не сприяли плідному співробітництву з Кизилом. Тувинські праві, навпаки, усіляко намагалися налагодити двосторонні відносини. В інформаційній записці, присвяченій політичному стану ТНР, від 6.08.1928 р. Г. Банзаракцаєв¹ повідомляв, що праві щодо Монголії налаштовані доволі лояльно і всіляко прагнуть почати переговори:

¹ У середині 1920-х рр. з Москви до Туви був відряджений кваліфікований перекладач Г. Банзаракцаєв. Його завданням було сприяти розвитку тамтешніх монголомовних ЗМІ. Поряд з перекладацькою діяльністю Банзаракцаєв постачав Виконком Комінтерну інформацією про суспільно-політичні настрої в ТНР.

“Вони дуже нервувалися через ігнорування монгольським урядом ТНР (формальне визнання незалежності ТНР). Нарешті навесні цього року тувинці вирішили розпочати переговори з іншого боку, тобто влаштувавши скандал на південному кордоні і направивши у спірну зону своїх циріків¹. Вони були переконані в тому, що після суперечок можливо відновити дружбу. Як ми бачимо зараз, після прикордонних інцидентів під цим приводом починають налагоджуватися відносини (обмін місіями)” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 26, арк. 6].

Підсумовуючи, Банзаракцаєв спрогнозував встановлення досить тісних зв'язків з МНР у перспективі за ініціативи правих. На його думку, ТНР, відчувши певну сталість, намагається дистанціюватися від радянського впливу, і така тенденція притаманна переважно правим елементам країни². Збалансована ж коаліція в керівництві країною чи, точніше, позакласова політика веде до зміцнення позиції правих [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 26, арк. 10].

Ймовірно, складником такої зовнішньої політики тувинських правих стало знезацька виникле питання повернення “торхатів” як “частини тувинського народу”. “Торхати” – ймовірно, дархати (монг. дархад) – одна з етнографічних груп монголів, які мешкають у північно-західній частині Хубсугульського аймака і розмовляють монгольською [більше див.: Санжеев 1930]. У їхньому складі виділялися тюркські, самодійські, тунгуські та монгольські компоненти. З 1815 року дархати належали до шабінарів³ богдогегена, отже, управлялися ламами, призначеними владиною. Г. Грумм-Гржимайло, який відвідав Західну Монголію

¹ Цирік (монг. *цэрэг*) – солдат.

² Характеризуючи тувинських правих, Банзаракцаєв зазначав, що вони в боротьбі з “окремими лівими товаришами” пускають у хід обвинувачення в безбожництві та русофільстві.

³ Шабінари (від монг. *шавь*) – підлегле церкві населення. Ця соціальна верства утворилася шляхом передачі князями значної кількості основного населення Монголії монастирям.

та Туву в 1903 році, стверджував, що, незважаючи на підлягання дархатів юрисдикції хутухт на однакових з іншими шабінарами засадах, вони залишалися за межею монгольських караулів, що відділяли монгольські землі від урянхайських. У другій половині XIX ст. дархатів за карні злочини судили за загальним монгольським уложенням, проте Г. Грумм-Гржимайло досліджував їх у розділі, присвяченому Урянхаю. За його даними, дархатів нараховувалося 4500 осіб, а в їхньому одязі, побуті та звичаях відчувався сильний монгольський вплив [Грумм-Гржимайло 1926, 180, 183; див. також: Шишмарев 2007; Санжеев 1930].

Деякі дослідники навіть зазначали, що існував окремий тувинський хошун – Дархатський – біля озера Косогол (Хубсугул)¹. Він був населений монголізованими тувинцями, які втратили свою рідну мову і розмовляли монгольською. Питання щодо належності цього хошуну дореволюційній Туві залишається неясним. Радше його можна розглядати як складову частину Монголії, вважав радянський економіст і географ Р. М. Кабо [Кабо 1934, 64]. Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну розташовувалися в районі озера Хубсугул і західніше від нього в басейні р. Шишкіта [див. також: Венюков 2007, 352–353]. Цю місцевість, як свідчить Г. Грумм-Гржимайло, й населяла та частина урянхайської народності, що іменується дархатами [Грумм-Гржимайло 1926, 20–21]. Всесвітньо відомий мандрівник і науковець Г. М. Потанін вважав, що дархати, які мешкали в долині Шишкіти, ймовірно, і є монголізовані урянхайці [Потанин 1883, 653]. Видатний радянський дослідник Монголії 1920–1930-х років А. Д. Сімуков зауважував, що дархати живуть у районі на захід від Хубсугулу, а урянхи – на схід від цього озера [Симуков 2007, 499].

¹ Зокрема, російський офіцер В. Попов, свого роду фахівець з урянхайського питання, перераховуючи тувинські хошуни, називав і Хазутський, і Дархатський [більше див.: Попов 2007b, 428]. Мовляв, граф А. П. Беннігсен нараховував у Дархатському хошуні 8700 душ, а в Хазутському – 3000 душ [Попов 2007b, 433].

Знаний тувинський історик М. Х. Маннай-оол вказав, що на карті розселення населення дореволюційної Монголії в музеї м. Мурена¹ район Хубсугулу позначений як частина території Туви [Маннай-оол 1995b, 63; див. також: Монгуш 2010a, 209]. За його даними, до 1878 р. історичні предки сучасних дархатів перебували у складі Хазутського хошуну Туви. У 1878 р. нойони, призначені не тувинцями, а монголами, добилися спеціальної печатки від Улясутайського генерал-губернатора². Того ж року цей хошун перейшов у відання Цінської династії в Улясутаї, ставши складовою частиною Північної Монголії, проте зберіг прикордонно-податкові повинності амбин-нойону [Саая, Сат 2006, 8–9]. У доповідній записці, поданій російськими представниками Урянхайського краю О. Турчаніновим та Я. Мальцевим у серпні 1917 р. Тимчасовому уряду, зокрема, повідомлялося: “Згідно з Монгольськими даними Косогольські Дархати були зараховані до Шабінського відомства в данники Ургинському Хутухті й у такий спосіб перетворилися, завдяки роботам Губернатора Соймонова³ з розмежування, на двоєданців. У цей час вони платять данину суто монголам і російський вплив там давно вже зведений до нуля” [ДАРФ, ф. 200, оп. 1, спр. 501, арк. 43].

Грумм-Гржимайло зазначав, що Хазутський хошун в адміністративному плані стоїть окремо, не підкоряється амбин-нойону та управляється огурдою⁴ самостійно

¹ Місто Мурен – центр Хубсугульського аймака Монголії.

² Деякі подробиці повідомляє тувинська дослідниця А. Самдан. За тувинськими літописами, правитель хубсугульських урянхайців ухеріда Гуругунджав брав активну участь у реконструкції фортеці м. Улясутая. Йому вдалося отримати свій хошун у самостійне управління як нагороду у вересні 1878 р., і він став називатися князем Хазутського хошуну [Самдан 2001a, 16–17].

³ Ф. І. Соймонов – губернатор Сибіру (1757–1763).

⁴ Огурда – ухеріда – маньчжурський титул правителя, що відав чужинським племенем. У монгольській інтерпретації цей титул звучить як “угурда”, “огурда”. Раніше кожен ухеріда обирався з місцевого племені цзяньцзюнем і затверджувався на цій посаді богдиханом. Посада

[Грумм-Гржимайло 1926, 151; більше див.: Хөвсгөл нуурын Урианхайн хязгаар нутаг]. Таких ухерід було 8 за час від 1805 р., коли була запроваджена ця посада, до 1923 р. [Хөвсгөл нуурын Урианхайн хязгаар нутаг]. Станом на 1918 р. чотири сомони хубсугульських тувинців нараховували 1100 сімей загальною кількістю понад 5000 осіб і близько 25100 голів худоби [Хөвсгөл нуурын Урианхайн хязгаар нутаг].

Є дані, що нойон Хазутського хошуну ще до Установчого хуралу звертався до Народного уряду із проханням прийняти його хошун до складу Монголії [Шойгу 2001, 101]. 14 серпня 1921 р. Установчий хурал тувинського народу ухвалив рішення виключити зі складу Туви Хазутський хошун як такий, що перебуває у складі Монголії. Ініціатор скликання Установчого хуралу І. Саф'янов 23 серпня 1921 р. в листі до монгольського чиновника повідомляв: “На з’їзді були об’єднані всі хошуни, крім Хазутського, який зовсім виключений зі складу народу Танну Тува” [ДАРФ, ф. Р–1005, оп. 3, спр. 87в, арк. 3]. Сучасні тувинські дослідники ставляться до цього рішення неоднозначно. Деякі з них шкодують про такий крок [див.: Март-оол 1992, 10], інші наводять його як приклад вирішення національного питання й напрацювання добросусідських відносин. Відомий тувинський історик Ю. Л. Аранчин припускав: “Відмова від одноплемінників і земель Прихубсугулля, можливо, була поступкою монгольським домаганням щодо Туви, запорукою сподівань тувинських нойонів на возз’єднання Туви з Монголією в майбутньому”¹. Існує й інший погляд

ухеріди існувала в Барзі, у чахарів та ін., а також у тувинців. Останні воліли іменувати своїх правителів не цим титулом, а да-нойонами [більше див.: Ховалыг 2010].

¹ На думку дослідника, намір Тоджинського хошуну перейти під провід Монголії, висловлений на Установчому хуралі, віддзеркалював не тільки релігійне тяжіння до Монголії, а й спробу не допустити розриву етнічних зв’язків східних тувинців з населенням Прихубсугулля, де жили споріднені з тувинцями племена.

на вирішення цієї проблеми. Зокрема, західний дослідник П. Тан зазначав, що Москва врахувала побажання монголів лише незначною мірою. Маленька, малозаселена смуга території, приблизно 16000 кв. км, під назвою Дархат, на захід від озера Косогол була віддана Зовнішній Монголії [Tang 1959, 417]. Одразу після цього, у 1925 році, без подальших теренових змін, була укладена угода про дружбу між Народною Республікою Танну-Тувою та МНР, на кшталт радянсько-монгольської угоди 1921 року.

А ось як описував цю запутану історію, очевидно зі слів тувинських політиків, повпред СРСР у Туві О. Старков:

“Торхати розташовані в східній частині, бл. 400 в. від Кизил-Хото і є частиною тувинського народу. У 1911, коли Урянхай російським урядом був остаточно взятий під своє заступництво й з огляду на ще деякі внутрішні ускладнення наступних років, торхати, довільно відколовшись від основної своєї частини і якийсь час становлячи щось на кшталт самостійної одиниці, невдовзі Монголією були прибрані до рук і тепер формально вони підлегли Монголії. Тувинці, перебуваючи у вирі революційних подій, до 1926 р. ніби забули. З 1926 р. часом можна було помітити окремі тлумачення, проте такі, що не дають нічого певного, й лише наприкінці 1927 р. уряд цілком серйозно почав говорити про повернення у своє підпорядкування торхатів” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 63–64].

З розповіді О. Старкова ми довідуємося ось про що. У 1926 р. на бенкеті, влаштованому монгольським урядом на честь тувинських колег, під час розмови один із членів монгольського кабміну зазначив, що тувинці зайняли в районі “Ирзин-Тесь” (Эрзин-Тес. – *І. О.*) частину території Монголії. Тувинський прем’єр К. Дондук парирував, що “монгольський уряд взяв від тувинців ціле плем’я торхати” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 64]. Незважаючи на те що питання було поставлено прямо, ніхто із членів монгольського уряду, присутніх на бенкеті, нічого не відповів.

Тому тувинський уряд, не сподіваючись, “що Монголія торхатів поверне без заперечень”, вирішив діяти в інший спосіб. Проект щодо повернення “частини тувинського народу” розробили представники тувинських правих К. Дондук і С. Талха-Сюрюн. Планувалося не пізніше травня 1928 р. направити до дархатів 2–3 посланців. Під виглядом лам, що збирають пожертви, вони мали прозондувати настрої дархатів, ознайомитися із внутрішнім становищем, управлінням та зібрати інформацію щодо низки інших питань. На місію відводилося 2 місяці. Її мав очолити начальник УДВПО С. Чурміт-Дажи, колишній лама і майбутній прем’єр-міністр ТНР [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 64]. Далі передбачалося направити в “Торхати” групу з 15 осіб, які на кордоні мали розділитися на кілька груп, а потім розійтися поодиночці всіма теренами дархатів, агітуючи їх приєднатися до ТНР. Тувинський уряд, зі свого боку, розраховував повести з монгольськими колегами офіційні перемовини щодо повернення народу. Сподівалися, що в результаті успішної роботи згаданої групи та ймовірного проведення серед дархатів плебісциту останні проголосують за приєднання до Туви. За свідченням О. Старкова, такі припущення тувинського уряду цілком серйозні і план почне здійснюватися не пізніше травня 1928 року.

Варто зазначити, що цей план, попри свою незвичність, не був оригінальним. Використання мандрівних лам як розвідників та агітаторів було загальною практикою для монгольського національного руху в першій третині ХХ століття. Наприклад, у 1926 р. по Сіньцзяну снувало «багато “лам”», що поширювали пророцтва, згідно з якими нібито прийшов час об’єднання монголів» [цит. за: Росов 2002, 56]. Лами, які приїжджали з Монголії, залишалися при монастирях, розповідали місцевим монголам про незалежну Монголію та про всі події, що там відбуваються. Незважаючи на суворий наказ заарештовувати всіх прибульців з Кобдо та Улан-Батора до Сіньцзяну, рух через кордон не припинявся. Лами

з МНР і надалі мандрували монгольськими сомонами Сінь-цзяну [Отрощенко 2011, 104].

Ініціаторами цього задуму були вже згадувані К. Дондук і С. Талха-Сюрюн, найвищі представники тувинського істеблiшменту – прем'єр-міністр та його заступник. К. Дондук замолоду протягом трьох років навчався в Урзі, у монастирській школі, здобув учений ступінь гебши [Ондар 2010, 162]. Покинувши навчання, він повернувся додому й став провідним ламою Верхньо-Чаданського хуре. У 1923 р. Куулар Дондук стає першим главою Президії Малого хуралу Туви, працює на цій посаді до 1925 р. Під час Хемчицького повстання 1924 р. він був заарештований повстанцями, але згодом ними ж і звільнений [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 66]. Упродовж 1925–1927 рр. К. Дондук очолював уряд ТНР. У часи своєї стрімкої політичної кар'єри він послідовно виступав за приєднання Туви до Монголії. У характеристиці, складеній О. Старковим, Дондук був кваліфікований як націоналіст. Повпред також писав: “За характером людина дещо сором'язлива, проте запальна. Останнім часом у роботі Уряду намагається посісти диктаторське становище” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 66].

С. Талха-Сюрюн – гун-нойон, житель Тесгольського хошуну, член партії, освічений, заможний та впливовий, користувався авторитетом серед населення. За часів роботи народного уряду, будиши представником хошуну, “обклав уряд грамотами про те, що народ його хошуну виявляє бажання приєднатися до Монголії” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 67]. У 1926 р. працював у повпредстві ТНР у Москві. За словами О. Старкова, “До цього часу за посередництва торговельних контактів підтримує зв'язок з Монголією. Дотепер дотримується національного спрямування” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 67]. Упродовж 1926–1927 рр. С. Талха-Сюрюн – заступник прем'єра, член Політбюро ТНРП.

Як бачимо, обидва політики ставилися до Монгольської держави із симпатією. Коли остаточно стало ясно, що

об'єднання Туви з Монголією на федеративних або інших засадах не передбачається, тувинська політична еліта опинилися перед потребою врегулювання низки питань із МНР. Передусім виникла потреба делімітації й подальшої демаркації кордону. Звідси впливала потреба вирішення проблем населення, яке мешкало на кордоні між двома республіками. І Дондук, і Талха-Сюрюн у своїх петиціях 1924–1925 рр., що закликали до об'єднання з Монголією, наголошували, зокрема, на невеликій чисельності тувинського народу. Ймовірно, саме з усвідомлення цієї обставини й виникла ідея повернути тувинців, що осіли на монгольській території. Характерно, що перші згадки щодо цього траплялися в 1926 р., коли була підписана угода між МНР і ТНР про взаємне визнання незалежності. Але не виключено, що це питання було своєрідним провокуванням монгольської сторони, аби підштовхнути її до діалогу й побудови нових двосторонніх відносин.

Однак, очевидно, у результаті зміни політичної кон'юнктури в авторів цього проєкту не виявилось ані часу, ані можливості для реалізації. Його ініціаторів за рік відсторонили від влади за звинуваченням у правому ухилі. Судячи з наявної інформації, у 1928 р. К. Дондук уже не був прем'єр-міністром, хоча продовжував обіймати відповідальні посади в державі. Наступним прем'єр-міністром і міністром закордонних справ ТНР став С. Чурміт-Дажи (1929–1938).

1923 р. чотири сомони хубсугульських тувинців увійшли до складу двох різних хошунів [Биче-оол, Самдан 2012, 33]. Згодом у зв'язку з реорганізацією хошуну як територіальної одиниці вони були включені до складу різних сомонів, що, звичайно, позначилося на асиміляції тувинців серед дархатів і монголів [Биче-оол, Самдан 2012, 33]. Відомо, що частина тувинців, які кочували територією Прихубсугулля зі своїми оленями, у 1955 р. добровільно взяли громадянство Монголії [Чулуун, Донгак 2015] (див. розділ 6). Сьогодні тувинці Хубсугульського аймака володіють тувинською

мовою, а також вільно розмовляють дархатським діалектом монгольської мови, їхні діти навчаються в монгольських школах [Монгуш 2010а, 224; див. також: Чулуун, Донгак 2015]. Що ж стосується дархатів, то вони, за даними 2010 р., у загальній кількості 21558 осіб мешкають на теренах Хубсугульського аймака Монголії [більше див.: Маннай-оол 1995а; Решетов 1995–1996, 113, 117].

Питання репатріації прикордонних тувинців неодноразово порушувалось у подальших монголо-тувинських контактах. Під час переговорів ЦК ТНРП з ЦК МНРП, що відбувалися восени 1929 р. в Улан-Баторі, тувинська сторона прохала, аби МНР не перешкоджала монгольським тувинцям, які побажають змінити своє громадянство на тувинське. Врешті, щодо тувинців, які побажають повернутися у підданство Туви, мова йшла в примітці до вищезгаданого договору. Монгольська сторона вважала, що: 1) це не відповідає рішенням з'їздів МНРП про рівноправність малих племен, що входять до складу МНР; 2) Монголія захищає інтереси аратів і сподівається, що з їхнього середовища ніхто не поскаржиться на ті або інші утиски; 3) значна кількість господарств громадян СРСР і Китаю перейшли в монгольське підданство. За складної міжнародної обстановки, у якій перебувають СРСР і МНР, не виключена можливість невдоволення окремих елементів. Отже, наразі це питання не є предметом обговорення [РДАСП, ф. 495, оп. 152, спр. 90, арк. 62].

Спільне засідання урядових комісій МНР і ТАР 4 липня 1932 р. розглядало проблему прикордонного монгольського та тувинського населення, яке при розмежуванні опиняється на теренах іншої республіки. Комісії ухвалили: з огляду на те, що Монголія й Тува розвиваються некапіталістичним шляхом і ставлять перед собою однакові завдання, надати повне право громадянам самим вирішувати питання щодо підданства й перебування в складі тієї або іншої республіки. Такий підхід міг бути реалізований після ухвалення зазначеної

постанови двома урядами, але не пізніше 1 травня 1933 р. Громадянам, що переходять до складу іншої республіки і бажають одержати нове громадянство, гарантувалися усі права та свободи, надані законодавством цієї республіки, а також можливість вчитися рідної мови. Це положення набувало чинності після затвердження урядами обох республік (Протокол № 3) [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 55, арк. 4].

Із протоколу № 3 відомо, що громадянам, які при встановленні кордону переходять до складу МНР або ТАР, було дозволено самим вирішувати питання щодо підданства, що, правда, протягом обмеженого проміжку часу. Залишається припустити, що цей варіант не був затверджений, оскільки проблеми з ратифікацією виникли в монгольській сторони¹. Але кордон 1932 року все-таки став реальністю. Найімовірніше, угода 1932 р. діяла не в повному обсязі: кордон переважно був визначений, але сумнівно, що прикордонному населенню надали право вільного вибору громадянства. Як відомо, тувинська влада всіляко перешкоджала еміграції до Монголії, яка, зокрема 1932 р., відбувалася в прикордонних сомонах усієї південної смуги Туви. Водночас, судячи зі скарг монгольської сторони, прикордонному населенню, що залишилися в Монголії, непросто було навіть користуватися мисливськими, водними, лісовими угіддями й вигонами для худоби, які опинилися на тувинській території². Можна

¹ Рішення згаданих комісій не були затверджені монгольським урядом, оскільки фіксували великі поступки, зроблені Туві (Рада міністрів затвердила рішення, проте Малий хурал не ратифікував їх, і монголи вважали, що ці рішення для них не обов'язкові) [Документи внешней политики... 1998, 712].

² Обидві комісії вважали за потрібне вжити таких тимчасових заходів: 1) надати право прикордонному населенню користуватися мисливськими, водними, лісовими угіддями й вигонами для худоби в місцевостях, які переходять до складу території тієї або іншої республіки, але раніше перебували у фактичному користуванні цього прикордонного населення; 2) питання про порядок і умови надання прав прикордонному населенню користуватися мисливськими, водними й лісовими угіддями та вигонами для худоби, пов'язане з реалізацією пункту № 1

лише висловити деякі припущення щодо причин такої ситуації: або не були укладені намічені конвенції, що регламентували б ці питання, або після встановлення вигідного кордону тувинський уряд вирішив, що подальші кроки в цьому напрямку зайві.

Водночас слід зазначити, що в 1930–1940-х рр. таки тривало масове, хоч і примусове, переселення з прикордонних монгольських теренів частини тувинських родоплемінних груп соянів, киргисів і чооду, де вони мешкали навколо хребта Хан-Когей¹, до Тувинської АО в Тес-Хемський та Ерзінський кожууни. Дехто вважає, що цей процес почався після укладення договору 1932 р. [Люди Центра Азии 2014, 30]. Деякі дослідники, пов'язуючи початок цього процесу з офіційним встановленням монгольсько-тувинського кордону в 1926–1927 рр., наголошують, що такі переселення тривали з 1927-го до 1951 (1956) року [див., зокрема: Wheeler 2000, 40–41; Kristensen 2015, 13]. Однак упродовж кількох років після кожної такої акції багато тувинських оленярів поверталися до МНР, звідки їх знову виселяли. У щоденнику місії СРСР у ТНР є такий запис від 13 листопада 1943 року: “Тока тільки що повернувся з Тесхему (хошун): він розповів, що монголи розпочали перекочування до Туви. Тока доброзичливо ставиться до перекочування монголів” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 70]. За спогадами тувинського письменника К.-К. Чооду, більшість тувинців з МНР до Туви переселялися не захотіли [Люди Центра Азии 2014, 30]. У звіті щодо стану справ у монгольському сомоні

цієї постанови, мало бути вирішене висновком особливої конвенції між урядами двох республік. Комісії висловили побажання щодо необхідності укладання такої конвенції до початку січня 1933 р. (Протокол № 4). Зокрема, оскільки Солянну гору було вирішено включити до складу території ТАР, прикордонному (місцевому) населенню МНР надавалося право користуватися (безоплатно) сіллом для повсякденних потреб (Протокол № 1, 2.06.1932) [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 55, арк. 2].

¹ Хан-Когей – Хан-Хухийн-Ула, Хан-Хухей – гірський хребет на північному заході Монголії.

Хан-Когей повідомлялося, що на 1 січня 1947 р. його населення становило 553 особи, великої рогатої худоби нарахувалося 1217 голів, дрібної – 9092, коней – 725. “Діти шкільного віку – 136, школи немає, медпункту немає, сумонного центру – юрти немає, прикордонної лінії не проведено. Потрібне негайне переселення їх до Туви” [цит. за: Люди Центра Азії 2014, 30]. Але цього зроблено так і не було. Нащадки тувинців із сомону Хан-Когей ще й досі живуть на теренах Монголії.

Молода тувинська держава, прагнучи утвердитись на міжнародній арені, робила перші невпевнені кроки у розв’язанні прикордонних питань. Тувинська еліта при цьому неодноразово, як свідчать наведені факти, намагалася привернути до себе увагу монгольської сторони, очікуючи ширшого визнання. Порядок денний потребував предметних перемовин щодо прикордонного розмежування та долі переселенців. Але конфлікти на кордоні, ухиляння обох сторін від виконання досягнутих домовленостей у повному обсязі й прагнення тувинських політиків повернути монгольських тувинців не сприяли нормалізації двосторонніх відносин. Цей процес так і не дістав фактичного завершення впродовж 1930-х рр.

Питання про кордон, антагонізм правителів та прихована конкуренція в 1940-х рр.

Головне місце у відносинах між двома республіками в цей час посідало питання, пов’язане з визначенням монгольсько-тувинського кордону. Як відомо, лінія державного кордону між МНР і ТНР була визначена угодою 1932 року за сприяння радянської дипломатії. Угода 1932 р. стала основним документом, якого тувинська і радянська сторони намагалися дотримуватися при ухваленні подальших рішень із прикордонного розмежування на відповідних переговорах. Як зазначалось вище, після низки дискусій в уряді МНР ця угода так і не була ратифікована, оскільки

засвідчувала великі поступки, зроблені Туві. Монгольська сторона неодноразово порушувала питання щодо потреби уточнення лінії кордону, вважаючи, що прикордонна комісія необґрунтовано передала Туві частину території, яка належить МНР, і що при проведенні кордону в 1932 році не були враховані історичні матеріали. Улан-Батор, покликаючись на відповідні історичні документи, наполягав на відновленні старого, ще маньчжурського кордону.

У квітні 1937 року монгольський уряд ставить перед урядами Туви та СРСР питання щодо перегляду угоди 1932 року і повернення МНР споконвічно монгольських земель, зокрема Соляної гори (тув. *Дус-Даг*). Монгольська сторона вказувала, що угода 1932 року була несправедливою, нав'язаною Монголії під тиском СРСР. Проте радянська сторона вважала, що “угода вдало розмежувала інтереси сторін і Соляна гора монголам, по суті, не потрібна” [цит. за: История Монголии... 2007, 142]. Сторони не дійшли згоди щодо спірних питань. Отже, прикордонний режим не був урегульований. Монголи кочували на теренах, що відійшли до ТНР, і навпаки. Відповідно, між ними траплялися прикордонні інциденти, коли тувинці і монголи претендували на ті самі ділянки спірної території. Від початку 1930-х рр. питання визначення кордону набуло ключового пріоритету у відносинах між двома республіками і залишалося таким до входження Туви до складу СРСР у жовтні 1944 року.

Настрої, які панували тоді в монгольському суспільстві, зокрема, ілюструє одна нотатка, ймовірно, середини 1930-х рр. Хтось зі студентів-монголів, що навчались в Іркутську, заявляв, що Комінтерн керує монгольською партією, прагне колонізувати країну, не дає можливості Танну-Туві об'єднатися з Монголією. Крім того, останнім часом Росія прагне приєднати Монголію до СРСР і переселити радянських селян на монгольські землі задля освоєння тамтешніх багатств [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 155, арк. 38].

Початок 1940-х рр. позначився певним потеплінням у двосторонніх відносинах. У 1940 р. уряди МНР і ТНР дійшли згоди щодо нової лінії кордону на підставі історичних матеріалів, підписавши 21 травня в Улан-Баторі відповідну угоду. Водночас було вирішено не наполягати на лінії кордону, встановленій у 1932 році [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 24]. С. Г. Лузянін стверджує, що ця угода була підписана під серйозним тиском монгольського прем'єра Х. Чойбалсана на тувинського посла в МНР Намсарая та інших тувинських представників [Лузянин 2003, 247]. Ще 28 лютого 1940 р. Х. Чойбалсан був нагороджений орденом Республіки ТНР¹ за заслуги у справі зміцнення дружби між народами МНР і ТНР [Собрание архивных документов... 2014b, 377].

Улітку 1940 р. була створена нова тувинсько-монгольська прикордонна комісія, яка в серпні виїхала на спільний кордон і працювала там протягом чотирьох місяців. При цьому тувинська делегація вбачала мету роботи комісії в уточненні лінії кордону, встановленого угодою 1932 року, а монгольська – у її перегляді, пропонуючи не враховувати угоду 1932 р. й керуватися суто історичними фактами. Але в такому разі до МНР відійшли б цілком чотири тувинські сумони й окремі частини ще тринадцяти сумонів Туви з населенням у 6757 осіб. Тому уряд ТНР категорично відмовлявся від монгольського варіанта [История Тувы 2007, 372]. Отже, спільної думки ця комісія так і не дійшла, а її члени були відкликані [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 24].

Ця невдача, очевидно, знову загострила відносини між двома народними республіками. 3 вересня 1940 р. з'явилась нота Х. Чойбалсана, адресована генсеку Тувинської народно-революційної партії С. Тоці, про незгоду щодо делімітації лінії кордону [Собрание архивных документов... 2014b,

¹ Орден Республіки – найвища нагорода Тувинської Народної Республіки, запроваджена Указом Президії Малого хуралу від 17 березня 1935 року.

386]. Водночас генсек ЦК МНРП Ю. Цеденбал був почесним гостем на XII з'їзді ТНРП, що відбувся з 1–4 квітня 1941 р. За словами дослідниці Л. Хертек, це був перший випадок, коли перші особи Монголії завітали до Туви [Хертек 2016].

Позиція монгольської сторони була викладена в розлогому листі Х. Чойбалсана від імені монгольського уряду¹ наркому закордонних справ СРСР В. М. Молотову від 14 травня 1941 р.² У листі зазначалося:

“Випадки захоплення пасовищ із боку тувинських громадян, які дедалі частішають, заподіяння шкоди в житті населення і т. п. несправедливості наполегливо потребують, як ніколи, найшвидшого вирішення цього питання. З огляду на те, що Уряди обох республік не можуть дійти згоди в цьому питанні, Уряд Монгольської Народної Республіки просить Уряд Радянського Союзу взяти на себе роль арбітра і справедливо вирішити це питання. Справжні матеріали з питання про кордони між Монгольською Народною Республікою та Тувинською Народною Республікою зберігаються у нас в архівах, частина яких до цього була надіслана в Повноважне Представництво МНР в СРСР, і до цього листа додаємо деякі додаткові матеріали” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 26].

Далі йшов детальний перелік пунктів, через які мав, на думку монгольської сторони, пролягати кордон [див.: АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 26–27]. Називаючи їх, монгольський уряд спирався на наявні історичні документи. Це, зокрема, карта дербетських аймаків, складена в 1890 році, та офіційні дані 1907 року, де перераховані 12 монгольських прикордонних караулів уздовж лінії монгольсько-тувинського кордону: “Хату-Улясутай, Чигерсутей,

¹ Х. Чойбалсан був не лише прем'єром, а й міністром закордонних справ МНР.

² Цей лист 26 травня 1941 р. заступник голови Ради міністрів МНР Ч. Суренжав вручив тимчасовому заступнику 3-го Далекосхідного відділу МЗС СРСР Г. П. Латишеву і попросив про зустріч із наркомом В. М. Молотовим з питання про кордон між МНР і ТНР.

Урук-Нур, Ботогони-Холой, Боро-Чихиту, Хандагайту, Цацаргана, Оргиху-Булак, Алак-Обо, Самгалтай, Эрсун і Джинджилик” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 28]. Чойбалсан додавав, що раніше в цих пунктах були прикордонні цагди (охорона) і там ще й досі зберігаються сліди відповідних знаків, які спільна монгольсько-тувинська комісія зафіксувала 1940 р. у своїй постанові “шляхом власного огляду їх на місцевості до пункту Джинджилик” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 28]. Монгольський уряд вважав наведені вище дані єдино правильними, а уточнення лінії кордону між двома республіками відповідно до них – справедливим. Повернення мешканцям спірних районів їхніх споконвічних пасовищ може запобігти конфліктам між аратами двох дружніх сусідніх республік, переконувала монгольська сторона. Наприкінці листа зазначалося: “Ця пропозиція Уряду Монгольської Народної Республіки є остаточною” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 28]. Монгольський уряд прохав вирішити питання щодо кордону між МНР і ТНР на основі поданих матеріалів. Позаяк “ми самі не маємо можливості це зробити, через розходження з Урядом Тувинської Народної Республіки, який, ігноруючи історичні дані, безпідставно претендує на встановлення нової лінії кордону по території нашої країни шляхом передачі значної території МНР” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 29].

31 травня 1941 р. під час розмови наркома закордонних справ СРСР В. Молотова із заступником голови Ради міністрів МНР Ч. Суренжавом останній звернувся з проханням допомогти у вирішенні питання щодо уточнення лінії кордону між МНР і ТНР. Суренжав наголосив, що на цей час немає чіткого розмежування територій, тому часто трапляються непорозуміння між тувинцями і монголами, які претендують на ті самі землі [Документы внешней политики... 1998, 711]. Суперечки щодо кордону між монголами і тувинцями точаться упродовж 30–40 років, але й досі

МНР і ТНР не можуть домовитися, хоч і є дружніми народно-революційними державами. У 1932 р. спеціальна монгольсько-тувинська комісія провела певну роботу щодо визначення лінії кордону. Однак її рішення не були затверджені монгольським урядом: Рада міністрів їх затвердила, а Малий хурал не ратифікував, тому монголи не вважають їх обов'язковими. Суренжав повідомив, що на деяких ділянках немає узгодженої і визначеної лінії кордону, там монголи і тувинці мешкають спільно. Останнім часом трапляються випадки, коли тувинці кочують монгольською територією, займаючи їхні пасовища [Документи внешней политики... 1998, 712]. Суренжав запевняв: якщо ТНР звернеться до МНР із проханням поступитися частиною своєї території, оскільки тувинцям не вистачає пасовищ, то монгольська сторона погодиться, але після уточнення кордону. Виражаючи позицію уряду МНР, він зазначив, що основним документом для уточнення кордону має стати угода від 21 травня 1940 року між Чойбалсаном і Намсараєм. В. Молотов пообіцяв ознайомитися з наявними матеріалами і картами, запевняв, що після обговорення в Колегії НКЗС питання буде подано на затвердження Раднаркому (РНК) СРСР і його рішення повідомлять уряду МНР [Документи внешней политики... 1998, 712].

Радянська сторона, до якої МНР і ТНР неодноразово зверталися як до арбітра в 1940–1943 рр., спочатку пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, визначеної в 1932 р., обмежитися уточненням окремих спірних ділянок, а згодом – відкласти вирішення питання на повоєнний час. Наприклад, у лаконічній довідці від 27 травня 1941 р. Далекосхідний відділ НКЗС СРСР рекомендував урядам МНР і ТНР вирішити долю проблемних ділянок на основі кордону, визначеного в 1932 р., враховуючи при цьому етнічну належність населення, що постійно мешкає або кочує спірними теренами, а також створити нову спільну монгольсько-тувинську прикордонну комісію з трьома представниками

від НКЗС [АЗП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, спр. 228, арк. 24]. Але до цього справа так і не дійшла.

24 грудня 1942 р., під час візиту до Москви, тувинський прем'єр О. М. Чімба заявив, що наявна лінія кордону між МНР і ТНР “монголами не дотримується”. Монголи заявляють, що Соляна гора належить їм, зазіхають не лише на неї, а й на інші тувинські прикордонні ділянки [АЗП РФ, ф. 06, оп. 4, п. 23, спр. 252, арк. 24]. 29 грудня 1942 р. О. Чімба в бесіді з В. Г. Деканозовим¹ знову порушив питання щодо монголо-тувинського кордону. На думку голови тувинського уряду, непорозуміння відбуваються тому, що монгольський уряд відмовляється визнавати договір про кордон від 1932 р. і незаконно зазіхає на Соляну гору. Тувинські урядовці просили НКЗС: а) порадити монгольському уряду до уточнення лінії кордону арбітром дотримуватися угоди 1932 року; б) розв'язувати прикордонні конфлікти за участі представників монгольського та тувинського урядів [АЗП РФ, ф. 06, оп. 4, п. 3, спр. 30, арк. 120]. “Радянські товариші” вчергове порадили “обом сусіднім дружнім урядам” взяти всіх заходів задля припинення прикордонних конфліктів між монголами та тувинцями. Коли С. Тока перебував у Москві навесні 1943 р., його ознайомили з радянськими пропозиціями щодо “прикордонного питання” між МНР і ТНР, схваленими В. Молотовим. Тока цілком підтримував пропозицію відкласти питання на повоєнний час. Він погодився і з іншими позиціями, однак наголосив, що так звана спірна територія, за угодою між МНР і ТНР, все ж належить Туві. Тока наполягав, аби всі ці пропозиції також виконувались урядом Монголії, який не завжди рахується з тувинським урядом і навіть не відповідає на його ноти [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 365, арк. 3]. Тувинський генсек наполегливо пропонував здійснювати спільні перевірки

¹ В. Г. Деканозов – заступник наркома закордонних справ СРСР (1939–1947). У його віданні були Іран, Туреччина, Афганістан, Монголія, Китай, Сінцзян і, очевидно, Тува.

прикордонних конфліктів за участі представників МНР і ТНР. Він також висловив побажання, аби ці пропозиції були оформлені у вигляді документа і надіслані монгольському та тувинському урядам.

У Пропозиціях з прикордонного питання між МНР і ТНР обом урядам рекомендувалося відкласти остаточне вирішення прикордонного питання на повоєнний час, а до цього: а) не чинити перешкод вільному проживанню громадян МНР та ТНР на оспорюваній обома сторонами території; б) не допускати подальшого переселення аратів з інших районів МНР та ТНР на цю територію; в) уряду МНР видобувати сіль на горі Тустаг за домовленістю з урядом ТНР; г) урядам МНР та ТНР провести через свої місцеві органи влади роз'яснювальну роботу серед місцевого населення в прикордонних районах, з тим щоб припинити всякого роду суперечки та конфлікти і забезпечити дотримання зазначеного вище порядку на території, що оспорюється. На документі є примітка: “Згідний. Тов. Чойбалсан ознайомлений із цим 3.02 та висловив згоду. В. Молотов. 3.02” [Документы внешней политики... 2016, 241].

Очевидно, що ця тривала і безперспективна полеміка неабияк втомила радянського арбітра. Деякі дослідники вважають, що прикордонні суперечки ТНР з МНР в умовах воєнного часу стали додатковим фактором, що прискорив рішення Москви щодо входження Туви до складу СРСР [Лузянин 2003, 262–263].

Ось деякі приклади тодішніх відносин між двома народними республіками. У листопаді 1942 р. монгольські прикордонники взяли під варту тувинського арата в районі Ерзін і протримали тиждень під арештом. Протест тувинського уряду залишився без відповіді [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 3]. 27 квітня 1943 року О. Чімба ознайомив повіреного у справах СРСР у ТНР М. Г. Сушевського з нотою Чойбалсана. Монгольський уряд висловив протест щодо сівби ярових тувинцями на спірних теренах хошунів

Монгун-Тайга, Овюр, Ерзін¹. Мовляв, нота Чойбалсана викликала велике здивування в урядових колах Туви [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 20]. Надалі запал затяжної монгольсько-тувинської полеміки щодо кордону згасає, надокучлива настирливість конфліктуючих сторін у намаганні вплинути на арбітра й схилити його на свій бік пішла на спад. Цю ситуацію можна пояснити позитивним рішенням радянської сторони, ухваленим навесні 1943 р. щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі. На думку авторки, Чойбалсан мав бути поінформований про такий сценарій у січні-лютому 1943 р. на зустрічах з В. Молотовим у Москві².

Радянська сторона намагалась нормалізувати монгольсько-тувинські відносини на кордоні. Зокрема, напередодні входження Туви до складу СРСР 1-й заступник голови Президії Верховної Ради Російської РФСР І. О. Власов у своєму звіті³ зазначав, що посушливе літо того року створило вкрай несприятливі умови для зимівлі худоби в Монголії. У більшості аймаків, особливо в північно-східних, сіно не заготовлено і зимівля худоби буде ускладненою. Зокрема, Убсунурський аймак МНР, що межує з ТНР, абсолютно не має заготовленого сіна і не зможе забезпечити нормальну зимівлю двох мільйонів голів худоби. Тим часом хошуни ТНР, які межують з цим аймаком, мають у своєму розпорядженні великі площі пасовищ із добрими кормами і можуть без жодного збитку для власного стада надати частину угідь

¹ В 1941 р. у ТНР були утворені нові хошуни, зокрема Монгун-Тайгинський, Овюрський та Ерзінський.

² Дві таких зустрічі Чойбалсана з Молотовим (5 січня та 3 лютого 1943 р.), на відміну від інших, не стенографувались [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 3, спр. 29, арк. 1, 32]. 18 березня 1943 р. відбулася зустріч В. Молотова з С. Токою, яка також не фіксувалась і під час якої йшлося про умови приєднання ТНР до СРСР, що підтверджується іншими документами.

³ Звіт про участь радянської делегації у святкуванні 23-ї річниці тувинської революції від 6.09.1944 р.

для зимівлі монгольської худоби цього року. Отже, І. Власов ініціював переговори урядів двох країн щодо зимівлі певної частини монгольської худоби в Туві, виступивши посередником [РДАСПІ, ф. 82, оп. 2, спр. 1327, арк. 30].

Після входження в жовтні 1944 року Туви до складу СРСР радянські війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області (ТАО) уздовж визначеної 1932 року лінії. Внаслідок неясності проходження лінії державного кордону в межах Тувинської автономної області НКВС СРСР довів до відома уряду МНР, що зайняття радянськими прикордонними військами кордону по лінії 1932 року є справою тимчасовою. Одночасно НКВС запропонував монголам створити Змішану монголо-радянську прикордонну комісію для уточнення проходження лінії державного кордону. Чойбалсан на пропозицію про створення комісії пристав. Водночас він просив: а) до уточнення лінії кордону дозволити проживання громадянам МНР на спірній території в Тувинській автономній області, на північ від лінії кордону 1932 року, на тих же умовах, на яких вони проживали там раніше; б) створити спрощені умови спілкування адміністративних органів МНР із зазначеним населенням. НКВС СРСР це прохання монгольського уряду задовольнив, начальнику прикордонних військ Забайкальського округу було дано відповідні вказівки [Органы государственной безопасности СССР... 2014, 451–452; див. також: РДАСПІ, ф. 17, оп. 137, спр. 144, арк. 18].

25 травня 1945 р. посол МНР у Москві Ж. Самбу в розмові з помічником заступника 1-го Далекосхідного відділу НКЗС М. Ш. Бахітовим повідомив, що монгольський уряд передав радянському посланнику І. О. Іванову ноту з проханням прискорити створення спільних радянсько-монгольських комісій задля уточнення лінії кордону між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області [Лузянин 2003, 249]. Від себе Самбу додав побажання зробити це

влітку поточного року. 2 липня 1945 р. аналогічна розмова відбулася знову між М. Ш. Бахітовим, Самбу та секретарем ЦК МНРП Б. Ширендибом. Проте радянська сторона не поспішала з вирішенням цього питання [Лузянин 2003, 250].

20 квітня 1949 р. начальник прикордонних військ МВС СРСР М. П. Стаханов інформував своє керівництво, що в ТАО відбувається розподіл земель між колгоспами і що за ними закріплюються ділянки на спірних теренах. У зв'язку з цим МЗС СРСР 12 травня 1949 р. сповістило міністра сільського господарства І. О. Бенедиктова щодо недоцільності закріплення за колгоспами земель на спірній території до вирішення питання щодо уточнення кордону, позаяк монголи там кочують чи займаються сівбою. Копію цього листа надіслали міністру внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглову [РДАСПІ, ф. 17, оп. 137, спр. 144, арк. 19]. 6 серпня 1949 р. повідомлялося, що монголи з питань землекористування на спірних ділянках між СРСР і МНР у межах ТАО зі скаргами до МЗС СРСР не зверталися.

Кордон між СРСР і Монголією на тувинсько-монгольській ділянці залишався невизначеним. У зв'язку зі зростанням населення в Туві та Монголії, розвитком народного господарства там дедалі частіше виникали непорозуміння з цього приводу. Переговори щодо кордону відбулися в 1957–1958 рр. За мемуарами відомого радянського сходознавця і дипломата М. С. Капіци, радянська делегація постійно зазнавала тиску тувинських властей, апетити яких були великими [Капица 1996, 200]. Водночас є інформація, що міністр закордонних справ МНР С. Аварзед виступив проти вимог В. Молотова про територіальні поступки і згодом втратив роботу за “антирадянську позицію” [New Documents on Mongolia... 2007–2008, 347; Баярхүү 2018]. Радянсько-монгольський кордон у межах спірних ділянок був чітко делімітований і згодом демаркований угодою від 26 березня 1958 р. На підставі цієї угоди в період із квітня до вересня 1959 р. проходила демаркація державного кордону СРСР на

тувинській ділянці, оскільки до цього видимих позначень проходження державного кордону не було. Радянсько-монгольський державний кордон був демаркований на ділянці між вершиною гори Асхатійн-Дабане-Хяр і хребтом Великий Саян і на місцевості позначений 332 прикордонними знаками [Минаєв 2009].

М. С. Капица зауважував, що при укладанні договору в 1958 році недостатньо були враховані потреби прикордонного населення Убсунурського аймака МНР у пасовищах [Капица 1996, 200]. Він визнавав, що стара лінія кордону на окремих ділянках відхиляється в бік монгольської території. Тому варто було б домовитися про компенсацію шляхом рівноцінного обміну ділянками, якщо монгольська сторона вважатиме прийнятною таку форму рішення. Головною особливістю та основною метою цієї тактичної лінії стало прагнення підправити спірну ділянку кордону та усунути все, що могло видатися несправедливим, – зауважував радянський дипломат [Капица 1996, 201].

Монгольська сторона знайшла слухними міркування північного сусіда. Делегації двох країн провели перевірку та уточнення кордону XVIII–XIX ст. 19 жовтня 1976 року був підписаний новий договір щодо кордону. За словами М. С. Капиці, при його демаркації до Москви знову надходили скарги від місцевих органів радянської влади, що в них відбирається частина пасовищ і водопоїв. Центр відповідав: так треба, відбирається те, що нам не має належати, а якщо ви відчуваєте потребу в чомусь, домовляйтеся з монгольською владою про господарське використання потрібних вам районів за плату [Капица 1996, 201].

Попри постійні прикордонні конфлікти і брак прогресу в переговорному процесі щодо лінії кордону в 1940-х рр. офіційні контакти між двома народними республіками підтримувались аж до входження Туви до складу СРСР. Зокрема, в обох столицях працювали повпредства і повпреди, посадовці обох країн відвідували важливі політичні та урочисті

державні і культурні заходи в сусідній республіці. Тувинська делегація зустрічала монгольську в Москві разом з радянськими посадовцями, коли обидві перебували в столиці одночасно. Тувинці відвідували тамтешні монгольські прийоми. Вони завжди зауважували, наскільки поважним був рівень монгольського представництва на тувинських державних урочистостях, чи вчасно надходили вітальні телеграми з Улан-Батора тощо. Водночас тувинська верхівка ревниво відстежувала і порівнювала ставлення радянських очільників до монгольської сторони і до себе, вимагаючи підвищення свого статусу.

Цікавою ілюстрацією непростих відносин між істеблішментами ТНР і МНР є така історія, пов'язана з перебуванням тувинської делегації в Москві навесні 1943 року. 1 березня 1943 р. після вечері в готелі “Метрополь” у номері, де зупинився Тока, відбулася зустріч. Там були присутні сам С. Тока, тувинський посланник в СРСР О. Мандараа, поет С. Б. Пюрбю, радник ЦК ТНРП Я. К. Калінічев, радянський торгпред у Туві Бобков і радянський посланник у ТНР Г. С. Петров. Насамкінець С. Тока, “трохи захмелівши і перебуваючи у збудженому стані”, заявив, що він залишився незадоволеним зустріччю тувинської делегації на вокзалі. Порівнюючи її з монгольською, яку зустрічали заступники нарковів, Тока зазначив: “Нас же не зустрів майже ніхто. Серед зустрічаючих не було жодного представника преси. До монгольської делегації було прикріплено кілька співробітників НКВС, а до нас прикріпили одного Белокурова, який працював у Туві” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 366, арк. 6]. Генсек зробив висновок, що, як порівняти з монгольською, тувинській делегації приділялося недостатньо уваги, хоча подарунків на фронт ТНР відправила не набагато менше, ніж МНР. Цим висловлюванням Токи повсякчас вторив тувинський посланник в СРСР О. Мандараа. Наступного дня Тока вже не виявляв невдоволення, натякаючи, що напередодні випили зайвого. Підполковник Хакімов,

який супроводжував тувинську делегацію під час поїздки на фронт із 3 до 12 березня 1943 року за дорученням ГПУ РСЧА¹, доповідав про таке. Провід делегації – секретар ЦК ТНРП С. Тока, міністр внутрішніх справ ТНР М. Ч. Товариштай, посланник ТНР в СРСР О. Мандараа висловлювали невдоволення прийомом, влаштованим їм у Москві. На думку керівництва делегації, офіційні особи, які зустрічали делегацію на вокзалі, виявилися недостатньо поважними і, отже, не відповідають за своїми рангами високому статусу гостей. «“Серед них генерал-полковник Городовиков, проте він не береться до уваги, оскільки він мій старий знайомий”, – заявив Тока, ніби підсумовуючи свої думки щодо цього» [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 366, арк. 22]. Проте після повернення до Туви на засіданні Політбюро ЦК ТНРП С. Тока відзначив дружній і теплий прийом делегації радянським урядом, у НКЗС і в ЦК ВКП(б). У зв’язку з цим він запропонував припинити будь-які розмови про те, що їх прийняли не так, як монгольську делегацію тощо [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 17].

Поліпшенню двосторонніх відносин не сприяли і напружені стосунки між монгольським прем’єром Х. Чойбалсаном і тувинським генсеком С. Токою. 28 березня 1940 р. дійшло навіть до особистої сварки між очільниками обох республік щодо питання про кордон. Це сталося під час прийому на честь тувинської делегації в Улан-Баторі за участі радянських представників [див.: Лузянин 2003, 261–262]. Черговий схожий випадок описують, спираючись на спогади Ч. Суренжава. Мовляв, все відбулося після зустрічі Х. Чойбалсана з Оспан-батиром у лютому 1944 р.² Повернувшись до Улан-Батора, маршал гостро відреагував на

¹ ГПУ РСЧА – Головне політичне управління Робітничо-селянської Червоної армії.

² 4 березня 1944 року в місцевості Алаг Толгой, на китайсько-монгольському кордоні Оспан-батир, казахський ватаг, загони якого з 1943 р. (під час повстання трьох округів у Сіньцзяні) діяли на теренах Алтайського округу, отримав від монголів партію зброї та боєприпасів.

останнє офіційне звернення Туви і вже запущений процес щодо входження до складу СРСР¹. Після цього він, знайшовши привід, запросив до монгольської столиці С. Току. На влаштованому прийомі на честь тувинського гостя Чойбалсан не вийшов йому назустріч, залишився в себе в апартаментах, куди, зрештою, запросили й Току [більше див.: Қабышұлы 2007, 264–265]. Після короткої напруженої розмови двох очільників прийом тувинського гостя продовжив Ч. Суренжав. “Від імені маршала вечерю С. Тоці давав я сам. Пізніше я поговорив з С. Токою, який сказав, що якби він не покарав мене в такий спосіб, то в нас обох у душі залишилася б образа і який тоді він маршал. Я довго думав, і це обдумане і вимушене моє рішення, сказав С. Тока. Зворотного шляху стати монголами вже немає, думаю, ми не розчаруємося під проводом СРСР” [цит. за: Қабышұлы 2007, 265]. Слова дуже не характерні для Токи, такого, яким він постає в очах нащадків, – одіозного та авторитарного керманича, людини доволі цільної у своїй відверто прорадянській позиції.

Водночас ситуація, коли Чойбалсана розгнівили конкретні дії тувинської еліти щодо входження до СРСР, видається цілком імовірною. Особливо, якщо взяти до уваги світоглядні засади прем’єр-міністра й усвідомлення ним безповоротно втрачених можливостей в реалізації глобальних політичних планів національного масштабу. Ця авторитарна та жорстока особистість була фактично останнім представником так званих національних демократів у монгольській політичній еліті на початку 1940-х років. Користуючись підтримкою з боку самого Й. Сталіна і мріючи потайки про Велику Монголію, він болісно переживав щораз більше віддалення Туви з неминучою перспективою її повного

¹ Тут виникають питання, оскільки, як відомо, лише 26 червня 1944 року ЦК ТНРП та уряд ТНР учергове надіслали звернення на ім’я В. Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова щодо приєднання до СРСР.

поглинення Росією. Тому свідчення деяких дослідників про те, що керівництво Монголії завжди вважало Току зрадником батьківщини і звинувачувало у відриві Туви від Монголії [див.: Кабышұлы 2007, 264], могли бути небезпідставні. Якщо Тока, ймовірно, міг знайти точки дотику з колишнім керівництвом МНР, як-от монгольські ліві (1928–1932), то між ним і Чойбалсаном було насправді небагато спільного. Зокрема, вони обидва мали тверду підтримку радянських можновладців, завдяки чому й пережили скрутні часи та очолили свої країни. Імена обох залишилися в історії їхніх народів і пов'язані з трагічними сторінками, насамперед політичними репресіями. Проте Х. Чойбалсан, на відміну від С. Токи, був амбітним гравцем. Він сподівався виграти набагато більше під час геополітичних зрушень, спричинених Другою світовою війною, – об'єднану Монголію, хоча й без Туви, проте з іншими монгольськими землями [більше див.: Отрощенко 2010].

Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між представниками істеблішментів обох республік і намагалися це враховувати в повсякденній дипломатичній практиці. Наприклад, 4 лютого 1943 року тувинські посадовці написали листа Й. Сталіну, у якому розповіли про допомогу ТНР Червоній армії [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 366, арк. 3]. 6 березня 1943 року Г. Латишев писав В. Деканозову, що Тока і Мандараа хочуть, аби цей лист на ім'я Сталіна, як і відповідь на нього, було оприлюднено у пресі. Сам Латишев вважав, що робити цього не варто. Адже 27 лютого 1943 р. у зв'язку з 25-ю річницею Червоної армії вже був опублікований лист тувинського уряду Сталіну, де йшлося і про допомогу, що надає тувинський народ фронту. Сталін висловив тувинському уряду вдячність за вітання. Таку ж відповідь було дано і монголам, хоча ті детально розповіли у своєму листі про подарунки фронту. “Давати тувинцям ще раз відповідь, і до того ж таку, якої монголи не отримували, на мою думку, не варто, тим більше що про подарунки, які

привозять тувинці, зазвичай сповіщається в нашій пресі”, – писав Г. Латишев [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 366, арк. 1]. Попри таку пораду, 8 березня 1943 року вищезгаданий лист таки був опублікований, згодом обнародували і відповідь самого Сталіна.

Під час Другої світової війни та після неї почастишали факти переселень тувинців до МНР внаслідок погіршення економічної ситуації в республіці та добробуту громадян, входження Туви до складу СРСР, встановлення суворішого прикордонного режиму та подальшої трансформації тувинського традиційного господарства під радянські стандарти (більше див.: Розділ 6). Водночас у 1940-х – на початку 1950-х рр. тривало вищезгадане примусове переселення частини соянів, киргисів і чооду з прикордонних монгольських теренів, де вони мешкали навколо хребта Хан-Когей, до Тувинської АО – у Тес-Хемський та Ерзінський кожууни. Спільне кочування тувинців і монголів тривало майже до кінця 1950-х рр., що, напевно, пов’язано з угодою 1958 року, делімітацією та демаркацією кордону. Після входження Туви до складу СРСР контакти між південними тувинцями та монголами прикордонних аймаків Монголії втрачають активність. Поступове відновлення зв’язків між ними спостерігається вже після розпаду СРСР.

РОЗДІЛ 4.

МОВНА ПОЛІТИКА ТА КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО

Побутування та функції монгольської мови в Туві

У тувинській мові, яка належить до тюркських мов, є порівняно великий пласт монгольських слів. Зокрема, вся буддійська термінологія, аристократично-чиновницькі звання та титули, назви органів влади, одиниць старого адміністративного устрою були запозичені з монгольських мов або за їхнім посередництвом. Монгольськими за походженням є назви племен і народів, із якими контактували тувинці, частин юрти, худоби за віком, деінде визначення років 12-річного тваринного циклу тощо [Татаринцев 1976, 41]. Сучасна топоніміка Туви також зберігає низку монгольських топонімів урвищ, річок – Сесерліг, Баян-Гол, Белін-Нур тощо. До монгольських за походженням вчені зараховували такі родоплемінні групи тувинців, як Монгуш, Ольот, Салчак та деякі інші [Вайнштейн 1957, 190].

До 1930 року тувинці не мали власної писемності. Вся офіційна документація велася монгольською мовою ще з 1756 року – часу входження тувинських племен до складу Цінської імперії. Першими трьома амбин-нойонами Туви були етнічні монголи. Призначення на посаду лише монгольських, а не тувинських зайсанів¹ було зумовлене, зокрема, й суто прагматичною причиною: жоден з місцевих правителів, що претендував на адміністративне управління, не був знайомий із монгольським та китайським письмом і тому не міг самостійно вести справи. Лише в 1786 р. тувинець за походженням Дажі Оюн, який ґрунтовно вивчив монгольську мову, оволодів монгольською писемністю, знав

¹ Зайсан (монг.) – титул чиновника аймачного рангу, командира військового підрозділу; управитель отоку, родовий глава.

буддійські традиції та опанував навички керування, одержав державну печатку на управління Урянхаєм.

За словами видатного радянського монголіста Б. Владимирцова, монгольська мова набула істотного поширення серед тувинців. Монгольська як мова культури була особливо популярною серед осіб і груп, яким так чи інакше доводилося мати справу з культурними починаннями [Владимирцов 1989, 14; див. також: Адрианов 2007, 101]. Тувинські аристократи та чиновники володіли монгольською, читали газети. Знали зазвичай монгольську і лами, які до 1930-х років навчалися в монастирях Західної Монголії та Халхи й часто здійснювали паломництва до Урги. Представники тувинської верхівки також відправляли своїх дітей на навчання до Монголії, зокрема до Улясутая, для вивчення монгольської мови і писемності та підготовки до державних справ [див.: Ошурков 2007, 226]. Отже, старомонгольська писемність справила неабиякий вплив на розвиток тувинської культури. Найпопулярнішими серед тувинців були книги-настанови, як-от “Оюун тулхуур” (“Ключ розуму”). Сентенції “Оюун тулхуур”, вкраплені до усної творчості тувинців, сприймалися як норми поведінки людей у суспільстві, як критерії добра та зла [Аранчын 1982, 44]. Звичайно, великою популярністю користувалося героїко-епічне сказання “Тесер”.

Ведення діловодства монгольською мовою впродовж понад півтора століть, знайомство з літературою монголів, найщільніші контакти з їхнім культурним світом – все це привело до поступового зародження монголомовної літератури тувинців [Самдан 2001а, 6]. Тувинська дослідниця А. Самдан зазначає, що тувинці почали записувати свої літературні та історичні твори приблизно з другої половини XIX ст. Навіть після 1911 року, коли на теренах Туви було повалено маньчжурську владу, тувинські автори продовжили роботу зі створення та переписування творів монгольською мовою. Тувинські літописні твори до 1930 року

поширювались у рукописних списках, на відміну від надрукованих у друкарнях упродовж першого десятиріччя існування ТНР. Твори, що зберігалися у приватних осіб, поколіннями передавалися з рук до рук, деякі з власників вносили до них виправлення та доповнення на власний розсуд [Самдан 2001а, 7].

До 1930-х років монголи та тувинці доволі часто їздили одне до одного, вели торговельний обмін, деякі тувинці кочували монгольськими теренами¹. Спілкування між ними здійснювалося здебільшого за допомогою монгольських мов, якими володіла частина тувинського населення. Отже, вміння розмовляти монгольською мовою не було монополією лише тувинської верхівки, а властиве й простому люду – багато хто з тувинців спілкувався монгольською [Маслов 1933, 10; Татаринцев 1976, 8]. Б. Владимирцов зазначав, що чимало тувинців з огляду на сусідські відносини добре розмовляють монгольською мовою, а деякі з них, наприклад сойоти, які інтегрувалися в монгольський світ за Танну-ула і на озері Косогол (Хубсугул), настільки засвоїли монгольську, що їх можна визнати двомовними [Владимирцов 1989, 14]. Степи і пасовиська Західної Монголії, зручні для розведення худоби, гірські хребти і тайгові масиви Південно-Східної Туви, де здавна займалися полюванням і оленярством, були спільною територією для різних родоплемінних груп кочівників аж до 1940–1950-х рр. [Чулуун, Донгак 2015].

Проте саме 1920-ті роки виявилися зоряним часом для монгольської мови в Туві [див.: Татаринцев 1976, 10]. Після проголошення ТНР упродовж наступних дев'яти років (1921–1930) все діловодство в державних та громадських

¹ Наприклад, інформаційні зведення УДВПО навесні 1927 року повідомляли: у районі Хемчика і частково в Тес-Хемському хошуні місцеві жителі уважно стежать за всім, що відбувається в Монголії. У Тоджинському районі, у прикордонній смузі з Монголією, саме монголи, приїжджаючи навесні та восени, постачали всі необхідні речі тувинському населенню.

установах здійснювалося монгольською мовою. Її вивчали у школах, нею друкувались перші тувинські періодичні видання. Тувинці запозичили в монголів багато термінів, особливо з суспільно-політичної та культурної лексики. У період з 1924-го до 1929 року, за приблизними даними, письменність тувинського населення монгольською мовою становила близько 1,5–2 %. Радянський повпред 31.12.1930 р. стверджував, що в ТНР “2 % письменних монгольською мовою і то у верхівці, лами, колишні чиновники тощо” [ДАРФ, ф. Р–5446, оп. 12а, спр. 980, арк. 10].

У 1923 році в Кизилі відкрилися курси партійної освіти, де слухачі, зокрема, оволодівали монгольською абеткою, читаючи класичні монгольські твори. IV з'їзд ТНРП 14–19.10.1925 р. постановив: до розробки своєї писемності потрібно навчання в школах проводити і монгольською, і російською мовою, діловодство в установах вести монгольською [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 22 зв.]. Новобраний склад ЦК мав ужити заходів щодо придбання революційної літератури в СРСР та Монголії, як російською, так і монгольською мовами, а також розповсюдження її серед населення. Невдовзі до тувинської столиці стала надходити суспільно-політична, художня та інша література, видана в Москві, Улан-Баторі, Улан-Уде. На прохання ЦК ТНРП Бурятський обком ВКП(б) та ЦК МНРП надсилали до Туви свої періодичні видання, перекладні та оригінальні твори. Серед них – резолюції та рішення з'їздів та пленумів МНРП, матеріали з'їздів РКП(б), постанови Великих хуралів та Конституція МНР, збірники законів про державне будівництво, бюлетені уряду Монголії, Програма Комінтерну, Статут ВКП(б) тощо. Отриману від повпредства ТНР у МНР монгольську періодику та законоположення МЗС ТНР після вивчення передавав до ЦК ТНРП, ЦК ТРСМ¹ та державних установ [История Тувы 2007, 343]. У 1920-ті роки

¹ ТРСМ – Тувинський революційний союз молоді (скорочено – ревсомол).

монгольською видавалися окремі постанови ЦК, пленумів та з'їздів партії, Програма та Статут ТНРП, деякі закони, Конституція ТНР та інші документи.

15 травня 1929 року П. Міф¹ у листі з Кизилу до Східного секретаріату ВККІ повідомляв, що в Туві перекладені монгольською мовою підручники: 1) Коваленка – “Политграмота”, 2) Тайжина – “Политграмота” і 3) Ярославського – “Политграмота для деревни”. Вони видані БМАРСР, але тувинцям переклад малозрозумілий. Комінтернівський посадовець переймався, що на місцях зовсім немає перекладів окремих статей Леніна, Маркса, Бухаріна та інших “видатних марксистів-ленінців”. На його думку, у Монголії цим питанням приділялося більше уваги, тому рекомендував запозичити в них програми і відповідні навчальні посібники. Вважав за доцільне залучити влітку групу студентів-монголістів з КУТСу² спеціально для партпросвітництва. Ці студенти – тувинці, монголи, буряти, – отримавши безпосередньо в Москві інструкції, програми та інші матеріали, могли б провести відповідну роботу [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 57]. Зазначалося, що здійснити це можна лише з урахуванням місцевої специфіки – тільки в літній період, оскільки взимку всі партійці перекочують поодиночі до тайги на мисливський промисел. Посадовець просив повідомити щодо можливості створення такої пропагандистської групи влітку 1929 р., аби встигнути провести відповідну підготовчу роботу. ЦК ТНРП звертався із проханням до МНРП сприяти партійній роботі і постійно надавати резолюції партійних з'їздів і пленумів, резолюції великих і малих хуралданів республіки, а також важливі закони й інструкції

¹ П. Міф у 1928–1935 рр. був заступником завідувача Східного секретаріату ВККІ.

² КУТС – Комуністичний університет трудящих Сходу, був створений декретом ВЦВК РСФРР від 21 квітня 1921 року при Наркоматі просвіти і відкритий 21 жовтня 1921 року. Термін навчання – 3 роки. Був закритий наприкінці 1930-х років.

щодо усіх галузей роботи. Отже, як бачимо, на першому етапі свої знання з нової політичної теорії тувинці черпали переважно з монгололомовних праць. Ця тенденція частково збереглася і в 1930-ті рр.

Восени 1925 року в Кизилі організовуються курси з вивчення російської мови групою з 38 слухачів та монгольської мови зі 150 слухачами – цікавий факт, що характеризує тодішню ситуацію в тувинській освіті. Під час IV з'їзду ТНРП зазначалося, що на прохання ЦК з Улан-Батора відрядили до Туви двох викладачів монгольської мови, проте вони приїхали, коли учні вже роз'їхалися. Тому викладачі вирішили повернутися додому і пообіцяли наступного навчального року знову приїхати до Туви [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 8 зв.]. Від 1926 року почала працювати на постійній основі Тувинська центральна партійна школа. Там передбачалось вивчення, зокрема, й монгольської мови – на 120 заняттях упродовж запланованих 180 годин. У курсі історії вивчалось й “Ставлення Автономної Монголії до тувинського народу після Китайської революції (1911)” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 8, арк. 87–90]. У цій школі навчався, зокрема, О. О. Полат, майбутній міністр внутрішніх справ, згодом голова Президії Малого хуралу ТНР (1938–1940 рр.). За спогадами Полата, у 1926 р. його, як знавця монгольської писемності, відправили в гурток “російсько-монгольської мови” першої партійної школи і перед ним відкрилося зовсім інше життя [Ондар 2014, 35]. 1928–1929 навчального року в Туві діяли три школи першого ступеня, де вивчали монгольську мову 160 осіб. К. Прокоф'єва зазначала, що ці установи мало відрізнялися від монастирських шкіл, тому що вчителями в них були 6 лам. Навчання велося монгольською мовою й мало явно релігійний характер [Прокофьева 2011, 387]. За словами В. Мачаваріані, представника КІМу¹ на IV з'їзді тувинського ревсомолу², восени 1928 року в

¹ КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді.

² IV з'їзд ТРСМ відкрився 24 грудня 1928 року.

Кизилі діяла світська школа, де тувинські перекладачі навчали дітей переважно монгольської мови. Розповідали, що за 6–7 місяців діти вже починали розмовляти монгольською та співати нею пісень [Мачавариани, Третьяков 1930, 82].

Сільськогосподарський і демографічний перепис 1931 р. в ТНР показав, що з 5076 осіб, які вміли читати і писати, монгольською мовою володіли 1117 осіб, що становило 22 % від загального числа письменних [Хертек 2016]. На початку 1930-х років очевидці засвідчували, що ставлення до Монголії з боку тувинців було “дещо поштиве”, хоча запровадження тувинської писемності значно похитнуло гегемонію монгольської культури в Туві [Маслов 1933, 18].

За Постановою Агітпропу ЦК ТНРП з питання запровадження нової державної писемності (23 червня 1930 р.), абетка, представлена Науково-Дослідницькою Асоціацією з вивчення національних та колоніальних проблем (СРСР), опрацьована на основі єдиної ново-тюркської абетки, проголошувалася державною писемністю ТНР. Все діловодство мало бути поступово переведене на тувинську мову до 1 травня 1931 р. З початку 1930/31 навчального року в усіх тувинських школах 1-го ступеня і в Кизильській партшколі пропонувалось запровадити на всіх роках навчання викладання рідної мови та писемності новою абеткою. На 1931/32 навчальний рік планувалось перевести все викладання в тувинських школах на рідну мову. Після 1 травня 1931 р. жодне офіційне листування старою монгольською писемністю між державними та іншими установами проголошувалось неприпустимим [История... 2011, 84]. З тієї ж дати головна газета ТНР “Тувагийн унэн” (“Тувинська правда”) мала перейти повністю на тувинську мову.

Організація навчання тувинців у МНР

Упродовж 1924–1929 років ЦК ТНРП направляв певний контингент на навчання до партшколи при ЦК МНРП. Серед її слухачів були майбутні високопосадовці ТНР, наприклад

генсек ЦК ТНРП О. Соднам (1926–1928) і голова Президії Малого хуралу ТНР А.-Т. Хемчик-оол (1933–1938). Про специфіку отримуваної у партшколі освіти виразно свідчить такий документ. 2 червня 1925 р. Т. Рискулов у телеграмі до Ф. Петрова зазначав, що в партшколі Улан-Батора є вісім тувинців. Мовляв, навчання передбачає нівелювання пан-монголістичних віянь і насадження марксистської ідеології: “Ця мета буде ще краще досягнута тепер, якщо скоріше дошлете партпрацівників, яких ми давно просимо” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 152, спр. 34, арк. 15].

За деякими даними, в період з 1925 по 1928 рр. на навчання до МНР відправляли кожного року по 10 тувинців. Починаючи з 1926 р., число тих, кого направляли на навчання до СРСР суттєво переважало ці цифри [див.: История... 2011, 115]. У проєкті інструкції представнику ТНРП С. Бульчуну щодо зміцнення зв'язку з МНРП від 17.10.1929 р. озвучувалася, зокрема, постанова Політбюро ЦК ТНРП про бажаність щорічного безкоштовного навчання “достатньої кількості” тувинських учнів у монгольських “центральных партійних школах” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 32, арк. 90]. МНРП зі свого боку гарантувала тувинській стороні навчання у своїх партійно-просвітніх установах на безоплатній основі всіх учнів, яких відрядить ТНРП.

Про те, що тувинці навчалися і в інших навчальних закладах Монголії, свідчить телеграма повпреда ТНР у МНР від 26 жовтня 1929 р. О. Карсиги. Він повідомляв про розподіл прибулих з Туви учнів: у партійну школу – 15 осіб, середню школу і “навчальний заклад поштового зв'язку” – 15, у навчальні заклади педагогічного профілю – 15, кооперації – 10 [Хертек 2016].

Про характер навчання представників тувинської керівної верхівки свідчить, зокрема, список від 4 серпня 1932 р. з інформацією про членів уряду ТНР, секретарів ЦК ТНРП, голови Верховного суду, секретаря ЦК ТРСМ, загалом – 12 осіб. Згідно з цим документом, 5 осіб взагалі не вчилися,

3 мали освіту партійної школи Улан-Батора, а ще 4 – найімовірніше, радянську освіту [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 51, арк. 89].

З іншого боку, і тувинські ламы традиційно їздили на навчання до монастирів монгольської столиці, принаймні до кінця 1920-х рр. Зокрема, у 1928 році в Улан-Баторі на державні і монастирські кошти навчалося 20 “надто молодих” тувинських лам [цит. за: Моллеров 2013, 28].

Становлення тувинської періодики. Перші видання

Монголомовною була й перша тувинська періодика. У 1924 році Надзвичайний і повноважний представник СРСР у ТНР Я. Давтян у своїй політичній доповіді про роботу в Туві зазначив потребу надання допомоги тувинцям у налагодженні роботи монгольської друкарні [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 8].

Відомо, що перша тувинська газета почала виходити з різною періодичністю ще з 1925 року. Перший номер газети “Эрх чолоот Танну-Тува” (“Звільнена Тува”) вийшов друком 1 серпня 1925 року. Засновником газети значився ЦК ТНРП. 27 липня 1926 року назва цієї газети змінилася на “Танну-Тувагийн унэн” (“Правда Танну-Туви”). Із третього номера, що вийшов 19 квітня 1927 року, “Танну-Тувагийн унэн” стала називатися просто “Тувагийн унэн” (“Тувинська правда”). Спочатку газета видавалася монгольською мовою. У серпні 1930 року вона дістала назву “Тыва арат-тын шыны” (“Правда тувинського арата”) і стала друкувати половину матеріалів рідною мовою, іншу половину – монгольською. У 1931 року її перейменували на “Шын” (“Правда”) і вона повністю перейшла на рідну мову.

За архівними даними, до осені 1926 року партія та ревсомол Туви не мали свого друкованого органу, а користувалися монгольськими періодичними виданнями [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 5, арк. 118]. Потім стали виходити тувинські

монголономовні журнали “Хувисгалт Ард” (“Революційний арат”) – орган ЦК ТНРП та “Залуучуудын зорилго” (“Завдання молоді”) – періодичне видання ЦК ТРСМ. У 1929 р. за домовленістю тувинської та радянської сторін були об’єднані дві невеликі друкарні Кизила, які здійснювали публікації російською та монгольською мовами. На їхній базі створено єдину Державну друкарню ТНР, оснащену новим обладнанням [Маадыр 2009].

Однак про монгольську періодику в Туві не забували. Збереглася постанова президії ЦК ТНРП від 15.04.1933 р., яка, зокрема, рекомендувала тим членам партактиву, хто знає російську мову, передплачувати журнал “Коминтерн”, радянські газети та журнали “керівного характеру”, а також монгольські періодичні видання тим, хто знає монгольську мову [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 60]. За словами тувинської дослідниці Л. Хертек, монгольська сторона до кінця 1930-х років регулярно і безкоштовно передавала ТНР свої періодичні, урядові, законодавчі та партійні видання: Конституції МНР, збірники законів, бюлетені уряду МНР, резолюції і рішення з’їздів і пленумів МНРП, постанови Великих хуралів, а також навчальну і художню літературу [Хертек 2016].

Радянській стороні довелося змиритися з тимчасовим виходом газет і журналів у Туві монгольською мовою. Проте на роботу в Кизил направлялися ідеологічно підковані співробітники, які знали монгольську, – С. Нацов, Г. Банзаракцаєв та ін. До редакцій видань призначалися радянські куратори, які спочатку виконували функцію радників, а з 1930-х рр. – інструкторів [Кан 2014, 66]. Навіть статті в тувинських газетах спочатку підписував місцевий автор, а вже потім візував радянський куратор [Mongush 1993, 49].

Перші тувинські журнали розповсюджувалися безкоштовно. Адресами їхнього доправлення були курси з вивчення монгольської мови, а також партійна школа, правління хошунів, літні школи та деякі інші осередки [Маадыр 2009].

Є відомості, що арати купували газети, але, оскільки серед них не було людей, які б змогли пояснити зміст написаного матеріалу, вони зберігали їх у скринях [Кан 2009a]. На практиці єдиним доступним способом ознайомлення ара-тів зі змістом газет стала усна передача інформації за допо-могою пропагандистів, агітаторів ТНРП, ТРСМ, а також людей, що знали монгольську мову. У хошунах працівники газети, активісти ТНРП, ТРСМ проводили публічні читан-ня та роз'яснення оприлюднених матеріалів¹. Однак через брак освічених людей, нерегулярність виходу друкованих видань та проблеми з їхнім своєчасним доправленням ко-лективні читання мали радше епізодичний характер [Кан 2009b, 154].

Імовірно, більшу частину тувинських періодичних ви-дань старомонгольською мовою було знищено за рішенням III пленуму ЦК ТНРП 1939 р. серед інших друкованих ма-теріалів як “лютих ворогів аратських мас – контрреволюці-онерів” [цит. за: Кан 2009b]. Окремі примірники тувинської періодики старомонгольською мовою можна побачити, зо-крема, серед зібрань РДАСПІ, фонд 495 “Виконавчий комі-тет Комінтерну (1919–1943)”, опис 153 “Тувинська народно-революційна партія (1923–1943)”.

Дискусії щодо створення тувинської писемності

У другій половині 1920-х рр. тривала полеміка щодо гра-фічного втілення тувинської писемності, що розроблялась. Питання від початку набуло політичного забарвлення і по-ставило молоду державу перед певним “цивілізаційним” вибором: залишатися у сфері впливу монгольської культури або інтегруватися до радянського культурно-освітнього

¹ За свідченням іншої російської дослідниці: “Люди старшого віку згадують, що в червоних юртах публічні читання газет для населення проводилися співучо, подібно до того, як це було прийнято при читанні священних текстів у буддійських хуре, нагадуючи також вокалізовані форми епосу (тоол)” [Карелина 2009, 153].

простору? Мовне будівництво в Туві, як і в СРСР, супроводжувалося своєрідною риторикою, яка віддзеркалювала погляди радянської керівної еліти на завдання мови в суспільстві. Як зазначалося вище, IV з'їзд ТНРП постановив попервах проводити навчання монгольською і російською мовами, а діловодство в установах вести монгольською. На самому з'їзді лунали запитання з боку тувинських делегатів: яку слід запроваджувати писемність, “беручи за основу російську чи монгольську?” Мовляв, монгольська абетка не дає можливості передати літерами всі звуки тувинської мови. Російська ж абетка, коли додати деякі літери, цілком підійде. А. Амур-Санан, який представляв Східний відділ Комінтерну, стверджував, що монгольська писемність є застарілою, не відповідною до теперішніх умов життя, а російська писемність наразі – це мова, якою “вперше пролунали на весь світ ідеї звільнення пригнічених народів” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 22 зв.]. Зрештою було запропоновано передати це питання на обговорення АН СРСР. Водночас у тезах щодо запровадження писемності, адресованих IV з'їзду ТНРП, комінтернівці, зокрема, зазначали, що близькі тувинцям народності – ойрати¹, калмики та інші, які мають багато спільного в побуті, мові та вимові слів із тувинцями, взяли за основу російські літери, зробивши до них деякі додатки². Такий варіант, мовляв, дасть змогу росіянам швидше й легше опанувати тувинську мову і “надавати їм свою братерську допомогу, розвивати культуру,

¹ Маються на увазі ойрати (стара назва алтайців). Ойратська АО була створена 1 червня 1922 року. До її складу ввійшли 20 волостей колишнього Горно-Алтайського повіту Алтайської губернії та 4 волості Бійського повіту Алтайської губернії. 2 березня 1932 року Ойратська АО була перейменована в Ойротську автономну область, а 7 січня 1948 року – у Горно-Алтайську автономну область.

² Ще в 1828 р. членами Алтайської духовної місії був розроблений перший алтайський алфавіт на основі кирилиці. У 1924 році традиційна писемність калмиків *тодо бічіг* (монг. *тодо бичиг*) була замінена на кирилицю.

розвивати національну тувинську освіту” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 60]. Тому тувинський народ має запровадити власну писемність, користуючись російськими літерами або шрифтом, з огляду на неможливість записувати всі слова тувинської мови монгольськими літерами. Рік по тому, на засіданні Політбюро ЦК ТНРП від 30 вересня 1926 р. в доповіді повпреда ТНР в СРСР Сиден-Соднома пролунала така “переконлива” аргументація: “Москва є справжнім культурним центром світу. Газети і журнали повністю висвітлюють життя всіх великих держав світу. Для тих, хто володіє російською мовою і писемністю, життя в Москві є справжньою насолодою” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 7, арк. 57].

У довідці “Тува”, складеній радянською стороною та датованій початком 1929 р., зокрема зазначалося, що культурне будівництво в ТНР і підготовка нової генерації національних кадрів гальмуються браком тувинської писемності. Хоча тувинці і “не є гілкою монгольської раси” і їхня розмовна мова не подібна до монгольської, вони до останнього часу користуються монгольською писемністю, що ставить Туву в плані культурного розвитку в не вигідну залежність від Монголії. Серед практичних завдань радянської сторони були такі: 1) форсувати підготовку нових кадрів шляхом зміцнення наявної в Туві партшколи та виділення відповідної кількості місць для тувинців у радянських партійних та спеціальних навчальних закладах; 2) надати ТНРП матеріальну підтримку для налагодження видавничої справи і швидшого переведення її на національну писемність за прикладом тюркських народів СРСР [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 41].

У 1928–1929 рр. латинізація в мусульманських народів СРСР, як тоді вважалося, остаточно перемогла. На початок 1930-х рр. на латиницю перевели й більшість інших мов народів СРСР, як тих, хто не мав писемності, так і тих, хто її мав на іншій основі, зокрема бурят-монголів і калмиків.

На думку російського мовознавця В. М. Алпатова, латинізація відповідала панівній тоді в СРСР ідеології інтернаціоналізму [Алпатов 1997, 67]. Тут варто згадати аргументи А. В. Луначарського, який виступав за ідею “латинізації російського алфавіту, а водночас України та Білорусії”: “Зате вигоди, що надає запровадження латинського шрифту, величезні. Він дає нам максимальну міжнародність, при цьому пов’язуючи нас не тільки із Заходом, а й з оновленим Сходом; він особливо сильно полегшує навчання грамоти, скорочуючи кількість літер, він надає більшу убористість друкарським знакам, як кажуть, майже на 20 %, що являє собою величезну економію” [Луначарский 1930]. Така мовна тенденція в Радянському Союзі стала вирішальною й для тодішнього вибору проекту писемності в Туві.

У 1927 р. провід ТНР ухвалив рішення про розробку національної писемності на латинізованій основі. Вже на початку 1928 р. ЦК ТНРП залучив до роботи учених лам, які відразу ж приступили до виконання цього завдання [Даржаа 2011]. Водночас десь наприкінці 1927 – на початку 1928 р. тувинський уряд звернувся до НКЗС СРСР із проханням посприяти в цій справі. НКЗС своєю чергою залучив Академію наук СРСР, керівництво якої дало відповідне доручення науковцям [Бичелдей 2010].

Над створенням тувинської писемності в ТНР у 1920-ті роки працювала група вчених лам Верхньо-Чаданського хуре, найбільшого монастиря в Туві. Провідна роль належала гебши Севеену та гебши М. Лопсан-Чіміту. Відомо, що гебши Севеен вчився в Монголії, володів монгольською та тибетською мовами. Він вважав за доцільне заснувати при монастирях свої тувинські школи, аби не ходити за навчанням до Тибету і Монголії. У цих школах рекомендував вивчати не тибетську, а вже нову тувинську писемність [Мачавариани, Третьяков 1930, 90]. М. Лопсан-Чіміт, судячи з деяких публікацій, навчався в Монголії та Тибеті й

вільно володів кількома мовами [Харунов 2009, 33; Даржаа 2011]. Саме його спеціальною постановою ЦК ТНРП 1929 р. призначив відповідальним за створення тувинської писемності. Контроль за виконанням цієї роботи, включно із забезпеченням своєчасного доправлення першого надрукованого накладу підручників з Москви до Туви, доручено МЗС ТНР [Монгуш 2001, 109].

За спогадами ще одного з творців тувинської писемності О. Пальмбаха, який багато років провів у Туві, її проєкт на основі латинізованого алфавіту за участі чаданських лам Севеена і Лопсан-Чіміта був підготовлений у 1928 р. Це був двотомний навчальний посібник під назвою “Основи тувинської писемності”, до якого додавалися переклади російською та монгольською мовами [Монгуш 2001, 109]. Поки цей проєкт проходив експертизу в Москві, у Туві ним вже почали користуватися. 3 лютого 1929 р. алфавіт Лопсан-Чіміта¹ був схвалений на засіданні Політбюро ЦК ТНРП [Даржаа 2011].

18 червня 1929 р. В. Богданов, радянський представник при ЦК ТНРП, доповідаючи про стан справ, зауважив, що до теперішнього часу в тувинських початкових школах немає чітко визначеної мови викладання. Частина шкіл користувалася двома мовами, інша – монгольською. Проте монголомоовних підручників як для другого і третього, так і взагалі для подальших років навчання бракувало [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 31]. Питання щодо мови викладання набувало дуже серйозного характеру аж до появи тувинської писемності. Були прибічники як монгольської мови, так і російської. Надання переваги російській мові,

¹ Влітку 1928 р. М. Лопсан-Чіміт підготував свій проєкт тувинської писемності, взявши за основу німецький алфавіт. В одній з доповідей на VI з'їзді Великого хуралу у вересні 1928 р. стверджувалося, що цей алфавіт, який розроблено з 28 літер і який відповідає тувинському звучанню та європейській писемності, був відправлений через МЗС ТНР до друку [Харунов 2009, 33].

на думку радянського представника, мало політично неоднозначний і драгливий вигляд¹. Монгольська ж писемність буцімто сама на роздоріжжі, позаяк перебуває напередодні латинізації [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 31]². Колишнє партійне керівництво залучило до опрацювання питання передових лам, а також звернулося за сприянням до АН СРСР. Лаами розробили писемність на основі німецького алфавіту, а АН СРСР запропонувала новотюркський латинізований алфавіт. Великий хурулдан ухвалив проєкт лам [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 31]. Наразі сил для подальшого опрацювання питань писемності на місцях немає. Фахівців з мовознавства серед лам нема, та й взагалі їхнє залучення радянський представник вважав політично недоцільним. Запросити фахівців з АН СРСР також не вдалося. З огляду на такий стан речей В. Богданов вирішив ще раз розглянути це питання і затвердити новотюркський

¹ Слід зауважити, що, за словами К. Прокоф'євої, тувинці погано знали російську мову. У віддалених хошунах, де не було осередків росіян, тувинці російською не володіли зовсім [Прокоф'єва 2011, 390]. У 1931 р. у ТНР налічувалося 64911 тувинців, з яких були грамотними 4190 осіб (6,4 %), в тому числі російською писемністю володіли 16 осіб (0,02 %). У 1940 р. чисельність тувинців досягла 73114 осіб, з яких грамотні – 40923 (59 %), з них російською писемністю володіли 752 особи (1,02 %) [Сат 2013, 39], які, швидше за все, пройшли навчання на теренах СРСР. Дослідники зазначають: під час навчання в Ойротській автономній області (1925–1944) низький рівень володіння російською мовою викликав у тувинських студентів труднощі в освоєнні навчального матеріалу, згодом студенти залишали навчання і поверталися на батьківщину [Чыргалан 2018].

² VI Великий хурал МНР (08.1930) постановив готуватися до запровадження латинського алфавіту шляхом його паралельного впровадження у школах рівнобіжно з монгольським, аби до кінця п'ятирічки перейти на латинський. Пропонувалося у худонах планову роботу з латинізації монгольського алфавіту розпочати від 1932 року, лише після вивчення відповідного досвіду в Улан-Баторі та підготовки населення шляхом роз'яснювальної роботи. Повстання 1932 р. і т. зв. “новий курс” МНР внесли корективи у ці плани, відклавши їхню реалізацію на початок 1940-х рр. [більше див.: Grivelet 1997].

алфавіт. Тим більше що Туві запропоновано скористатися наявними матеріалами Комітету з латинізації тюркської мови, отже, проблема самостійного вирішення питань щодо мови та писемності відпаде. На місцях же рекомендовано застосовувати відповідну термінологію, адаптовану до місцевої живої вимови [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 31]. Ця доповідь В. Богданова також засвідчує, що тувинці не відразу пристали на пропозицію АН СРСР, оскільки схилилися до проєкту писемності своїх співвітчизників і відмовилися від нього лише під зовнішнім тиском, про що йтиметься далі.

9 жовтня 1929 р. заступник наркома закордонних справ СРСР Л. Карахан у зверненні до комінтернівців зазначив, що монгольська писемність у Туві, по суті, є “лише мовою буддійських дацанів і канцелярій. Між тим наше завдання, мені здається, полягає в тому, щоб тувинці могли за нашої допомоги створити свою писемність на основі латинізованого тюркського алфавіту, що вони вже почали робити і що їх культурно може зблизити з алтайцями та хакасами” [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 125]. Своєю чергою в посланні VIII з’їзду ТНРП, який відбувся 20.10–10.11.1929 р., Східний секретаріат ВККІ висловив сподівання, що з’їзд відхилить “реакційні пропозиції” духовенства щодо писемності і висловиться за затвердження латино-тюркської абетки. Водночас пропонувалося приступити до культурної революції та боротьби за письменність [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 29, арк. 49–50]. У такому разі Східний секретаріат обіцяв звернутися до ЦК ВКП(б) з пропозицією надати Туві допомогу.

Тувинці дослухались до побажань Східного секретаріату. Розробку писемності ламами було вирішено “вважати цілком неприпустимим як з морального погляду, так і з політичного боку, щоб просунути цю справу далі – треба просити допомоги в СРСР” [цит. за: Харунов 2009, 33]. О. Пальмбах із часом пояснював ситуацію так: цей проєкт не

прижився і не набув поширення, бо він невідповідно відбивав склад звуків тувинської мови, механічно переносячи на неї традиційні правила письма латинізованих алфавітів інших мов [Пальмбах 1935, 165]. Резолюція VIII з'їзду ТНРП доручала ЦК в терміновому порядку опрацювати питання про запровадження латинізованої новотюркської абетки з урахуванням особливостей тувинської мови, використовуючи досвід найближчих тюркських народностей. З огляду на те, що керівні тувинські кадри навчалися в Радянському Союзі, а також зважаючи на потребу подальшого зміцнення зв'язків з СРСР, з'їзд вважав за доцільне звернути особливу увагу на вивчення російської мови [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 30, арк. 75]. Стверджувалося, що найістотнішим заходом, який послабить вплив духовенства, стане боротьба за ліквідацію неписьменності населення, насамперед членів партії.

Натомість 28 жовтня 1929 р. Й. Л. Райтер у своїй доповіді на VIII з'їзді ТНРП запропонував форсувати запровадження національної писемності, а до того затвердити російську мову як основну мову викладання у школах. Почувши про це, Л. Карахан здивувався: як Й. Райтер міг запропонувати таку “непрохідну політичну дурницю” і як він дозволив собі це зробити, “не маючи жодних вказівок від нас” [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 144]. Л. Карахан вважав, якщо тувинці останнім часом зайняті питанням переходу з чужорідної їхньої мови монгольської абетки на латинізовану тюркську і за сприяння учених-тюркологів з АН СРСР вже здійснили в цьому напрямку деякі практичні кроки, то це зовсім не значить, що до завершення цих спроб їм можна нав'язати російську мову, та ще й як основну для викладання в школі. “Вдатися до такої крайності – значить надати цілком вагому підставу до звинувачення нас у русифікаторській політиці, до ототожнення в очах тувинської маси Комінтерну та СРСР з наявними в Туві російськими куркулями-колонізаторами” [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5,

арк. 144]. Ця ситуація свідчить про розбіжність у позиціях радянської дипломатії та Комінтерну, що час від часу виявлялася в той період, зокрема, у відносинах із країнами Сходу.

1 січня 1930 року В. Богданов, який на той час був представником Комінтерну в Туві, повідомляв Східний відділ ВККІ, що на місці немає ані сил, ані засобів для створення тувинської писемності. Він нагадував, що за старого керівництва¹ ініціатива розробки писемності належала ламству. Лами дещо зробили і не зупинились навіть перед критикою проєкту професором Н. Поппе з АН СРСР². В. Богданов побоювався, що в разі зволікання в цій справі ініціатива знову може опинитися в руках лам, які нерідко звертаються по допомогу до своїх монгольських колег [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 1]. За словами представника Комінтерну, випадки бойкоту тувинізації апарату, навіть в урядових установах, непоодинокі. У школах 1-го та 2-го ступенів тувинізація не проводиться, тувинська мова не вивчається. Програми шкіл не адаптовані до тувинських умов [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 8]. Проблеми такого роду повільно долалися навіть після створення в 1930 р. тувинської писемності. Зокрема, 8 вересня 1931 р. Східному секретаріату

¹ У липні-вересні 1929 р. було проведено повномасштабне “чищення” в ТНРП, Союзі молоді й державному апараті.

² Видатний лінгвіст, монголіст і тюрколог Н. Поппе працював у складі ленінградської групи над проєктом тувинської писемності в тюркологічному кабінеті Інституту мови та мислення АН СРСР під керівництвом С. Ю. Малова. Н. Поппе визначив фонетичні особливості сучасної тувинської мови і з урахуванням цих особливостей наприкінці 1928-го або на початку 1929 р. розробив проєкт алфавіту на основі новотюркського алфавіту. Проєкт дістав схвалення Ради тюркологічного кабінету, після чого його 21 лютого 1929 р. через НКЗС було передано до повпредства ТНР у Москві. У тому ж році була опублікована стаття Н. Поппе “Нотатки з фонетики Танну-тувинської мови у зв’язку з питанням про алфавіт”, де, зокрема, наводився сам алфавіт, а також викладалися міркування щодо тувинської орфографії [Бичелдей 2010]. Але проєкт Н. Поппе, як і проєкт московської групи мовознавців під керівництвом Є. Д. Поліванова, у результаті не був ухвалений.

ВККІ доповідали з Кизила, що питання про тувинську писемність і підготовку кадрів набуває винятково гострого характеру. Допоки державною писемністю була монгольська, весь апарат формувався, аби забезпечити переклади з російської мови на монгольську. Причому значна кількість працівників знали і знають монгольську мову. Із запровадженням своєї рідної писемності виникають значні ускладнення, які керівництву доводиться рішуче долати [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 44, арк. 91].

З історії культурної розбудови ТНР

У 1930 р. в Туві з'явилося Міністерство культури. До його компетенції входили школи, бібліотеки, пересувні юрти, “червоні куточки”, кіноустановки, а також лікувальні заклади та курорти [Маадыр 2005, 139]. Того ж року був створений і Науковий комітет ТНР, основним завданням якого була організація в країні науково-дослідної роботи. До його структури входили, крім наукових секторів, Комітет державної писемності, Державне видавництво, Державна бібліотека та Державний музей як самостійні установи, що функціонували до цього. При Науковому комітеті створили також секцію культурних зв'язків з СРСР і Монголією [Маадыр 2005, 139].

Тодішній стан справ у гуманітарній сфері ілюструє доповідна записка ще одного з творців тувинської писемності О. Пальмбаха радянському повпреду в Туві Н. В. Попову. О. Пальмбах доповідав, що заходи тувинського уряду та партії з прискорення темпів культурної революції в країні нашоухуються на низку серйозних перешкод. Головними з них він назвав брак паперу, зошитів і письмового приладдя у школах, на курсах для дорослих, у добровільних гуртках з вивчення державної писемності. Кількість останніх на той час сягала 100 з охопленням понад 2 тисячі осіб. В організації видавничої справи виникли проблеми через “варварську друкарську техніку”. Як друкарня, так і центральні

культурні установи, серед яких – нещодавно створений науковий комітет, видавництво, бібліотека, музей і архів, не можуть розгорнути роботу через брак належного приміщення. Зазначалося, що культурні кадри, особливо у видавничій галузі і журналістиці, вкрай слабкі й потребують серйозної і тривалої підготовки, окрім тих, які готувались у Москві. Нарешті, науковий комітет, роботі якого надавалось особливо серйозного значення, не мав не лише матеріалів про Туву з колишніх царських архівів, без яких неможливо було розпочати наукове дослідження історії Туви, а й найнеобхіднішої наукової літератури, передусім соціально-економічної [ДАРФ, ф. Р–5446, оп. 12а, спр. 980, арк. 11].

Річ у тому, що у зв’язку з гострою нестачею джерел з історії Туви, написання і видання якої планувалося до 20-річного ювілею ТНР, уряд через повпредства ТНР у МНР та СРСР ініціював роботу зі збору і подальшого перекладу необхідної літератури. Джерела китайською мовою через брак фахівців передбачалося перекласти монгольською за допомогою співробітників Наукового комітету МНР [Хертек 2016]. У відповідь на запит тувинського повпредства Центральне архівне управління СРСР повідомило про наявність понад 1000 справ архівних документів щодо історії Туви:

“Матеріал характеризує стан господарства та політичне становище краю, побутові та культурні умови життя населення в царські часи і в період інтервенції, висвітлює питання царської колоніальної політики; є дані про геологічні розвідки в Урянхайському краї. Крім того, є матеріал про створення Центрального Уряду (VII–1921). За висновком професора Кабо¹ з КУТС, який проглянув списки виявлених справ і документів, матеріал дуже цікавий. Наразі знімаються копії з найцікавіших документів, які будуть передані для Тана-Тувинської Республіки” [ДАРФ, ф. Р–5446, оп. 12а, спр. 980, арк. 32].

¹ Кабо Р. – радянський науковець, автор дослідження “Очерки истории и экономики Тувы” (М.; Л., 1934).

Невдовзі Туву почали інтегрувати в російсько-радянський культурний простір, долучаючи до обов'язкових помпезних відзначень річниць народження і смерті російських поетів, культ яких насаджувала радянська влада. Зокрема, у 1937 році по всій Туві широко відзначалося сторіччя від дня смерті О. С. Пушкіна. У газетах вийшла низка статей про поета, були перекладені тувинською й видані деякі з його віршів. “Попри всі недоліки перекладу, вірші Пушкіна виявилися зовсім новим, небувалим явищем у літературному житті¹, що серйозно вплинуло на подальший розвиток тувинської поезії. Переклад тувинською мовою віршів Пушкіна дав зовсім нову форму, нові образи, новий розмір, яких так гостро потребувала тувинська поезія”, – писали в тодішній періодиці [Пюрбю 1942, 79]. У постанові ЦК ТНРП від 13.03.1941 р. “Про відзначення 100-річчя від дня загибелі великого російського поета М. Ю. Лермонтова” зазначалося, що популяризація творів Лермонтова в ТНР є потужним поштовхом до подальшого розвитку тувинської національно-революційної художньої літератури [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 75, арк. 70]. ЦК ТНРП, зокрема, запропонував комітету у справах мистецтв при Раді міністрів ТНР організувати переклад тувинською мовою визначних творів М. Ю. Лермонтова. Державна бібліотека ім. О. С. Пушкіна (й до сьогодні провідна бібліотека Республіки Туви), організована в листопаді 1941 р., була названа іменем знакового

¹ В оригіналі “стихи Пушкина явились совершенно новым, необычайным явлением в литературной жизни”; речення перегукується зі словами про російську мову як “своеобразное, можно сказать, небывалое явление в истории мировой культуры” [цит. за: Алпатов 1993, 124], що свідчить про запозичення тувинською номенклатурою радянських ідеологем. Водночас, такі копіювання формулювань могли бути наслідком “плідної” роботи радянських представників і радників у ТНР. Наприклад, повірений у справах СРСР в ТНР М. Г. Сущевський (1942–1943) редагував статті для журналу “Под знаменем Ленина-Сталина. Политико-экономический журнал ЦК ТНРП”, про що збереглися записи у його щоденнику [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 15].

російського поета 26 березня 1942 р., ще до входження Туви до складу СРСР.

Активне залучення тувинського суспільства до радянського дискурсу відбувалося й у часи Другої світової війни. 16 липня 1942 р. ЦК ТНРП ухвалив рішення щодо підвищення теоретичних та ідейно-політичних знань членів партії в період війни і про поліпшення якості партійної агітації і пропаганди серед населення. Відділу агітації та пропаганди при ЦК ТНРП і хошкамам партії було доручено посилити усну агітацію, організувати систематичні високоякісні лекції, доповіді з історії ВКП(б), “Вітчизняної війни” та міжнародного становища. Ці заходи мали на меті підвищити ідейно-політичні знання партійно-державного і ревсомольського активу в столиці, центрах хошунів, держгоспах та золотих копальнях. Як наочну агітацію рекомендувалось використовувати визначені гасла, плакати, матеріали ТувТА¹, газети, повідомлення Радінформбюро, портрети Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, стахановців і героїв війни, а також твори мистецтва і літератури. У повсякденне життя впроваджувались експонування географічних карт, випуск ілюстрованих газет, облаштування дощок пошани і показників соціалістичного змагання. Хошкамам партії доручено

¹ ТувТА – Тувинське телеграфне агентство. У цей період на зразок радянських “Вікон ТАРС” по всій Туві стали з’являтися “Вікна ТувТА”, ключовою спрямованістю яких стала антифашистська сатира. Тувинський художник В. Л. Тас-оол, учень радянського живописця С. В. Герасимова, разом з радянським художником В. Ф. Дьоміним стали випускати плакати військового, мобілізувального звучання. Випущені 2–3-тисячним тиражем російською та тувинською мовами, вони розвішувалися в Кизилі, у районах, навіть у юртах висіли плакати: “Дамо для Червоної Армії 10000 пар лиж!”, “Всі сили на розгром ворога!”, “Теплий одяг бійцям Червоної армії!” та інші. У першій половині 1940-х рр. у Кизилі також влаштовуються перші художні виставки, що мали великий успіх у місцевого населення [Государственный доклад... 2014]. Отже, як бачимо, рішення ЦК ТНРП щодо “наочної агітації” планомірно впроваджувалося в життя.

організувати роботу відповідно до визначених напрямків у хошунних і сомонних центрах, у селищах і школах не пізніше 1 грудня 1942 р. [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 78, арк. 30]. Інше засідання Політбюро ЦК ТНРП ще 8.07.1941 р. розглянуло питання щодо перекладу “бойових” пісень СРСР тувинською мовою, постановивши дозволити такий переклад “основних радянських пісень”. Комітету мистецтв доручили й надалі систематично керувати цією роботою [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 76, арк. 7–8]. На засіданні, яке відбулося 19 грудня 1941 р., Політбюро ЦК ТНРП приділило особливу увагу розробці плану святкування “дня народження великого Сталіна” в Кизилі [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 76, арк. 181].

Наприкінці 1930-х рр. в СРСР тривав процес переведення низки писемностей на кириличну основу. Зачепив він і ТНР: XII з’їзд ТНРП у квітні 1941 р. ухвалив рішення щодо переведення тувинської писемності на кирилицю. Того ж року було складено тувинський кириличний алфавіт і розроблено засади орфографії. Проте остаточно новий алфавіт був схвалений Комісією з мови та писемності лише в жовтні 1943 р. 8 вересня 1943 року ЦК ТНРП і Рада міністрів ТНР постановили перейти на нову писемність до 1 травня 1944 р. Водночас почався випуск літератури кирилицею. Поза тим, латиниця застосовувалася у пресі паралельно з кирилицею ще до 1945 року.

Що ж до подальшого побутування монгольської мови в Туві, то радянська етнографія К. Прокоф’єва, відвідуючи Туву в першій половині 1950-х рр., зазначала:

“У південних районах Овюр, Монгун-Тайга, Ерзін тувинська мова містить у собі [має] значно більшу кількість монгольських слів, у ній помітніший вплив монгольської фонетичної системи. Група Киргис у Тере-Холі, Ерзіні добре володіє монгольською мовою, погано знає тувинську. Вдома, у побуті говорять монгольською. Діти-дошкільнята зовсім не знають тувинської мови. Старі й деякі родини

колгоспників киргис, які нещодавно прибули з Монголії¹, також зовсім не говорять тувинською... Отже, східна група Киргис лише в останні роки опановує тувинську мову; до недавня (а в деяких родинах ще й у 1955 р.) монгольська для них була рідною мовою” [Прокофьева 2011, 383].

У другій половині ХХ століття дослідники також зазначали використання монгольської мови як мови домашнього спілкування частиною населення південно-східних районів Туви [див.: Татаринцев 1976, 8–9]. Володіння монгольською мовою “групою тувинців, які належать переважно до родів соян, іргіт, чооду і киргис, обумовлено історичними причинами і пов’язано головню з різноманітного роду контактами, зокрема і шлюбними з монголами сусідніх аймаків”, – писала радянська дослідниця А. Уланова [Уланова 1988, 1].

Наразі тувинці з південних хошунів Туви та монголи прикордонних аймаків Монголії вільно спілкуються між собою монгольською [Куулар 2012, 196]. За даними тувинських дослідників, на південному сході Туви, у поселеннях Булун-Бажи, Нарин і Качик місцевий діалект монгольської мови досі використовується як розмовна мова для спілкування в сімейно-побутовому середовищі. У сомонах Нарин і Качик незалежно від віку розмовляють монгольською дуже добре. За результатами опитування з’ясувалося, що більша частина населення вважає рідною мовою монгольську. У Тере-Холі² люди віком понад п’ятдесят років добре володіють монгольською, молодь та люди середнього віку

¹ Родоплемінні групи киргис, соян, чооду, будши етнічними тувинцями, історично жили і кочували на території Західної Монголії і в 1920–1940-х рр. У зв’язку з утворенням МНР і ТНР, а пізніше, у 1944 р., – зі входженням ТНР до складу СРСР ці групи були переселені в Туву і до сьогодні зберегли у своєму середовищі живе побутування монгольської мови [Чулуун, Донгак 2015].

² Через ізоляваність території проживання етнічний склад населення Тере-Хольського кожууну на 100 % складається з тувинців, які є представниками певних родоплемінних груп, наприклад, чисельно домінують киргизи, салчаки, іргіти [Мартан-оол 2005, 86].

підтримують спілкування тувинською мовою, іноді користуються російською [Куулар 2012, 8]. Тувинські та монгольські науковці розглядають прикордонні з Монголією Ерзінський і Тере-Хольський кожууни Туви як анклав активного побутування монгольської мови [Чулуун, Донгак 2015].

З іншого боку, окремі дослідники вважають, що монгольська мова, яка функціонувала в сімейно-побутовій сфері, наразі поступово втрачається. Її носії або змінюють місце проживання, або йдуть в інший світ, а їхні діти її зовсім не знають. Тепер на Тере-Холі монгольською розмовляють поодинокі люди похилого віку або ж переселенці з Ерзіна. Отже, локальна тувинсько-монгольська двомовність на досліджуваній території згасає, і навряд чи є шанс її активізувати, оскільки реальної потреби в ній немає [Мартан-оол 2005, 88].

Однак тувинці Китаю, які проживають в Алтайському окрузі Ілі-Казахської автономної області (ІКАО) СУАР, пишуть старомонгольською. Їхні діти вважаються монголами, вчаться в тамтешніх казахських або монгольських школах, віддаючи перевагу останнім, де опановують старомонгольську писемність [Монгуш 2012]. Їхні батьки вважають, що вона набагато ближча до тувинської мови, ніж казахська [Юша 2011а; Айыжы, Конгу 2013, 25–26]. Вчителями в цих школах працюють переважно тувинці [Юша 2011а].

Наразі абсолютна більшість тувинців є носіями рідної мови, вживають її повсюдно і постійно [Кан 2016]. Установа на повсякденне застосування тувинської мови формується в родині, що забезпечує мовну спадкоємність поколінь. За словами тувинських дослідників, опитування показали, що навіть якщо тувинець погано знає або взагалі не володіє тувинською мовою, він вважає її рідною, а себе – тувинцем [Кан 2016].

РОЗДІЛ 5.

САНГХА В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Нетривала історія Тувинської Народної Республіки в багатьох її аспектах на сьогодні залишається недостатньо висвітленою. Одним з таких аспектів є релігійне життя тувинської держави, а саме діяльність буддійської громади в умовах тоталітарної держави. Існує низка ґрунтовних досліджень, присвячених, зокрема, й цьому періоду в історії тувинського буддизму [Бичелдей 2015; Монгуш 2001; Харунов 2009; Хомушку 1998; 2005; 2015 та ін.]. Слід згадати також видання “Історія тувинських монастирів та лам. Історичні матеріали, спогади” [Серенот 2016]. Поодинокі документи, що ілюструють становище тувинських лам часів ТНР, з’являються у виданих збірниках документів [На перекрестке времени... 2014, 293–294]. Водночас за умов браку джерел, значна частина з яких залишаються засекреченими, важко визначити навіть таку, здавалося б, просту річ, як загальна кількість тувинських лам або хоча б тих, хто мешкав при монастирях. Це стосується й кількості самих монастирів з кінця 1920-х – у 1930-ті рр. та низки інших деталей, пов’язаних з особливостями їхнього функціонування в цей період. За допомогою насамперед зібраних архівних даних авторка поповнює наявну статистику та історичні відомості щодо буддійської громади ТНР.

Тувинська сангха та її ієрархи на початку ХХ ст.

Укорінення буддизму на тувинських теренах, як і в Халсі, відбувалося в XVII–XVIII ст. Офіційно буддизм був прийнятий у 1753 р. за правління амбин-нойона Хуралбая на скликаному ним з’їзді нойонів [Атлас... 2005, 307].

У першій половині XVII ст. в Монголії з’являються реінкарнації (перевтілення) видатних діячів буддизму або

персонажів пантеону (монгольською мовою – *хубілганів*), які з часом склали основу її церковної ієрархії. Ідею “переродження” монголи перейняли з Тибету, де ця традиція формувалася від початку XIII ст. Цінський уряд надавав хубілганам два титули: “хутухта” – за визначну діяльність саме на користь релігії та церкви, і титул “геген” – за світські вислуги. З часом титул “хутухта” став вважатися найвищим серед осіб духовного сану. Як зазначає відомий німецький монголознавець В. Хейссіг, на 1900 рік у монгольських землях, а також у Пекіні налічувалося до 243 реінкарнацій [Heissig 1980, 34–35]. Зокрема, на початку XX ст. в Халсі налічувалося близько 140–150 хутухт і гегенів, за даними І. Майського – 13 хутухт і приблизно 100 гегенів [Очерки истории культуры МНР 1971, 58; Майский 1960, 246]. Четверо з вищезгаданих хутухт мали земельну власність, а інші кочували разом зі своїми підданими. Віряни дуже шанували хубілганів, тому їхні монастирі майже завжди процвітали. Кожен більш-менш поважний хубілган мав власний монастир із підданими. У бурятів же, за даними 1922 р., налічувалося лише 4 хубілгани [ДАРБ, ф. П–20, оп. 4, спр. 63, арк. 13]. Серед калмиків і тувинців інститут хубілганів взагалі не набув поширення.

Основною структурною одиницею монгольської церкви був монастир. У великих монастирях узвичаїлася власна внутрішня ієрархія лам на чолі з настоятелем. Структура буддійської адміністрації була запозичена з монастирів Тибету, посади обіймали тільки духовні особи. Кожен монастир жив автономно, оскільки економічно вони не залежали один від одного, а ієрархії адміністративної не було сформовано. Хоча російські урядовці вже в середині XVIII ст. трактували носія титулу “богдо-геген” (джебцун-дамба (від тиб. *джебцун*, *дампа*)) як “головного жерця” Монголії [ІР НБУВ, ф. КДА, спр. 346 (506) с, арк. 169]. Проте статус богдо-гегена лише засвідчував виключне становище його роду в монгольському суспільстві. Хубілгани і настоятелі

монастирів не підпорядковувалися йому. Питання буддійської церкви в Халсі підлягали регулюванню монгольською світською владою, яка мала інформувати Пекін про все, що стосувалося духовних справ на підвладних теренах. Проте богдо-гегени мали право призначати нових хубілганів і надавати титули представникам аристократії, їм підпорядковувалися монастирі та вищі лами Туви¹.

У Туві богдо-гегенів шанували так само високо, як і в Монголії. Далі йшли джалхандза-хутухти, які в XIX – на початку XX ст. користувалися великим авторитетом, зокрема у Західній Монголії, і фактично посідали друге місце серед північномонгольських хубілганів після богдо-гегенів. У першій чверті XX ст. ним був джалхандза-хутухта VIII Дамдин-базар (1874–1923). Німецький мандрівник Г. Констен, який відвідав Монголію на початку XX ст., зазначав, що Дамдин-базар був відомий у Халсі ще і як лікар та віщун [Ломакина 1993, 49]. У Західній Монголії, яка межувала з Тувою, його шанували майже як богдо-гегена. А. Орлов, генеральний консул Росії в Монголії, у “Нотатці про Урянхай” характеризував цього владику, зокрема, так: “...переродженець, який проживав неподалік від Урянхайського кордону і найбільше з усього буддійського духовництва шанований у краї” [ДАРФ, ф. Р–200, оп. 1, спр. 498, арк. 3–4]. Загалом же, як зазначав наприкінці 1918 р. комісар у справах Урянхайського краю О. Турчанінов, “усякий хутухта має величезний вплив на всіх урянхів” [ДАРФ, ф. Р–200, оп. 1, спр. 497, арк. 59]. Вище тувинське духовенство практично повністю складалося з тибетських і монгольських лам [Атлас... 2005, 308].

Тувинські монастирі функціонували автономно, як і монгольські. Водночас деякі дослідники вважають, що не всі монастирі в Туві існували самі по собі. Порівняно великі

¹ З перетворенням монастиря-ставки джебцун-дамба-хутухт – Их-хуре на інтеграційний центр, столицю Зовнішньої Монголії у XVIII–XIX ст. і з погіршенням становища Цінської імперії на поч. XX ст. суспільно-політичне і релігійне значення носія титулу *джебцун-дамба* суттєво зростає.

родові монастирі контролювали діяльність дрібніших [Хомушку 2005, 128]. Утримувалися лами за рахунок хошуну, за ті ж громадські кошти будувалися самі монастирі і купувалася релігійна література в інших землях Цінської імперії [Попов 2007а, 320]. Найвищий ієрархічний ступінь для тувинських лам був визначений рангом камби (хамбо)¹ – настоятель монастиря. Обиралися вони з “осіб найстаршого духовенства” і затверджувалися хутухтами й хошунними правителями [Кабо 1934, 78]. Загалом у Туві в 1911 р. налічувалося близько 4 тис. лам, що становило приблизно 10 % чоловічого населення [Атлас... 2005, 308].

Між Тувою та Зовнішньою Монголією існували щільні контакти, пов’язані з буддійською сферою. З монголами, як одновірцями, відносини підтримувалися, зокрема, щорічними поїздками тувинських лам в Ургу й до різних хутухт, які мешкали в монгольських аймаках, на поклоніння [ДАРФ, ф. Р–200, оп. 1, спр. 501, арк. 43]. Натомість монгольські лами-вчителі часто приїздили до Урянхайського краю на запрошення місцевих князів задля підготовки лам із числа самих тувинців. Російський офіцер В. Л. Попов, який неодноразово відвідував Туву на початку ХХ ст., згадував в одній зі своїх праць: “Однак нам довелося зустріти доволі великий караван урянхів, що поверталися з м. Урги, куди більш релігійні урянхи їздять на поклоніння Богдогигену. Ці прочани ламаїзму, звичайно, вирушаючи за тисячу верст в Ургу, витрачають чималі кошти на мандрівку та підношення. Нерідко і з Урги, від Богдогигена приїзять в Урянхайську землю лами за жертвоприношеннями. Отже, зв’язок з центром ламаїзму північної Монголії підтримується” [Попов 2007а, 321]. Такі паломництва тувинців до монгольської столиці тривали до кінця 1920-х рр.

Навчання в тувинських монастирях було лише початковим ступенем освіти. Надалі діти тувинських аристократів і

¹ Хамбо (тиб. *кханпо*) – “головний лама”, у Зовнішній Монголії титул настоятеля монастиря; вчений ступінь.

чиновників, представники заможних родин продовжували здобувати знання в монгольських монастирях. Це могли собі дозволити діти багатих батьків або дуже здібні учні з родин аратів, хоча останнім це було зробити значно важче [Хомушку 2005, 135]. Освіту тувинці здобували в монастирях монгольських міст Улясутая, Урги, а також у монастирях Тибету, розташованих в історичній області Амдо [Аранчын 1982, 44]. Тувинські ламы їздили на навчання до монгольської столиці ще й наприкінці 1920-х рр. Зокрема, за деякими даними, у 1928 році на державні і монастирські кошти в Улан-Баторі навчалося 20 “надто молодих” тувинських лам [цит. за: Моллеров 2013, 28].

Вихованці монастирів, повертаючись додому, збагачували Туву знаннями з тибетської медицини, перекладною та оригінальною монгольською літературою [Аранчын 1982, 44]. На думку окремих дослідників, освіченим представникам, а за їхньої участі й значній частині тувинського народу була доступна вся література старописемною монгольською мовою [Самдан 2001b, 166]. “Найкращі з лам займалися історією за давніми монгольськими літописами. Нам часто доводилося чути розповіді старих про те, як зимовими вечорами ламы переповідали своїй родині легенди давньої історії монголів і тувинців”, – згадувала радянська етнографія К. Прокоф’єва, що відвідувала Туву в першій половині 1950-х рр. [Прокоф’єва 2011, 386]. Ф. Кон, перебуваючи в Туві на початку ХХ ст., зазначав, що священні книги й усе необхідне для богослужіння тувинці одержували з Монголії – з Урги або західних монастирів¹ [Суходолов, Кузьмин 2016, 169]. За спостереженнями О. Турчанінова, практикували тибетську медицину лише ті ламы, що здобули освіту в Монголії під час довготривалого навчання. Ліки, які вони

¹ Водночас, як зазначають дослідники, у деяких тувинських монастирях навіть друкували книги за ксилографічними зразками, привезеними з Тибету і Монголії. Їхні форми повторювали місцеві майстри-різьбярі [Маадыр 2016, 191].

використовували, надсилалися з Монголії готовими наборами [Турчанинов 2009, III].

Неприпустимість шлюбу залишалася однією з головних вимог чернечої етики в північному буддизмі, але не стосувалася лам тибетських шкіл ньінгма та каг'ю, що мали право одружуватися. Проте монгольські ламы дотримувалися celibату далеко не завжди. Особливо це стосувалося степових лам, які часто заводили собі неофіційну родину. У Туві ж, за словами відомої етнологині та дослідниці тувинського буддизму М. Монгуш, склалася своєрідна, м'якша форма цієї традиції, що передбачала наявність одруженого ламства, а заповідь “не перелюбствуй” сприймалася радше як “не зраджуй свого супутника” [Монгуш 2001, 76]. Наводячи спостереження Б. Владимирцова, що в Кобдоському окрузі¹ серед дербетів² зовсім не було лам, які б відкрито мешкали з дружинами та мали самостійне господарство, Г. Грумм-Гржимайло додавав, що цим вони також відрізняються і від урянхайських ченців [Грумм-Гржимайло 1926, 219]. Водночас, за матеріалами 1-го Буддійського з'їзду, що відбувся в 1928 р., “внутрішній розпорядок у монастирських лам подібно Чеданському монастирю був дуже суворий, а причини цього такі: старі, Чжамсу³, хомбо, які дали суворий самвар (обітницю), і вище духовенство, приїжджаючи з Монголії, вчили своїх учнів на власний розсуд” [РДАСПІ,

¹ Б. Владимирцов відвідав Кобдоський округ (Західна Монголія) у 1908 році. Він також зазначив, що на відміну від халхаського ламства дербетські ламы переважною більшістю постійно проживають у монастирях (як і астраханські калмики) і лише зрідка, на короткий час залишають їх. Саме дербетські монастирі визначний радянський монголіст вважав чинними осередками буддизму серед тувинців [Владимирцов 2002, 79]. В одному з цих монастирів відкрилася школа буддійської філософії цанід, до якої стікалися ламы з інших монастирів, зокрема тувинських [Владимирцов 2002, 82].

² Дербети – монгольська етнічна група, що входить до складу ойратів, у Західній Монголії.

³ Судячи з усього, мається на увазі настоятель Верхньо-Чаданського хуре Лопсан Чамзи (Лубсан Чжамцо).

ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 79]. У Верхньо-Чаданському хуре нараховувалося 470 осіб, неодружених; у Нижньо-Чаданському хуре – 270 осіб, 230 з них мешкали при хуре.

У першій чверті XX ст. серед тувинської буддійської громади виділявся настоятель Верхньо-Чаданського хуре Лопсан Чамзи (Лубсан Чжамцо) (1857–1930). Здобувши духовну освіту в одному з монастирів Тибету, ймовірно в Лаврані, він повернувся в Туву досить освіченою людиною, володів глибокими знаннями в царині філософії та обрядової практики буддизму, тибетською й монгольською мовами [Монгуш 2001, 107]. У зверненні до О. Турчанінова позиціонував себе як нащадка правителів хемчицьких урянхів, що має духовне звання хамбо-лами, отримане від тибетського хутухти в Амдо, «піднесеного всіма Кемчицькими урянхами до наставника “Бакши”¹ Хамбо-Лами – Гелун² Лупсанчжамца» [ДАРФ, ф. Р–200, оп. 1, спр. 499, арк. 23]. Лопсан Чамзи не лише був удостоєний високих буддійських ступенів, а й перебував у родинних зв'язках із правителем Даа-хошуну Буян-Бадирги, одним з найяскравіших політичних діячів Туви. Тоді як більшість тувинської еліти думала про приєднання до Монголії, Лопсан Чамзи упродовж усіх 1910-х рр. залишався переконаним прихильником зближення з Росією. Зокрема, 28 вересня 1913 р. він звернувся із проханням взяти під заступництво Російської імперії населення Хемчика.

Уряд Автономної Монголії (1911–1919) наполегливо намагався дипломатичним шляхом добитися від Росії згоди на включення Урянхайського краю до складу Монгольської держави й не змирився із протекторатом Росії над Урянхаєм. Підпорядкованість тувинського буддійського духовенства ієрархам, що очолювали сусідню державу і вважали Туву частиною Монголії, тісні зв'язки між двома народами на ґрунті спільної релігії, освіти й медицини, також пов'язаних

¹ Бакши (від монг. *баши*) – учитель.

² Гелун (у сучасному написанні – гелонг) (монг.) – вищий чернечий ступінь у північному буддизмі; його носій бере на себе 253 обітниці.

з монастирською культурою, ставали в таких умовах політичним фактором. Зокрема, комісар у справах Урянхайського краю В. Ю. Григор'єв вважав, що оскільки в багатьох випадках тувинські ламы і навчаються, і виховуються в Урзі, де й ухвалюються рішення щодо руху сходами їхньої ієрархії, то природно, що буддійське духовенство, яке має величезний вплив на народні маси, є надзвичайно діяльним і спорадичним провідником монголофільства [Собрание архивных документов... 2014а, 241]. Зрештою, у російській стороні виникли плани реорганізації буддійської сангхи Туви як з метою її певної модернізації, так і для забезпечення більшої самостійності тувинської церкви щодо Монголії й Тибету. За задумом російських чиновників схема управління бурятськими буддистами¹ мала стати зразком для осучаснення тувинської сангхи. Григор'єв пропонував призначити главою духовенства рекомендованого правителями Хемчицьких хошунів хамбо-ламу Лопсана Чамзи (Лубсана Чжамцо), “як людину безсумнівно широко віддану російській справі, людину видатної енергії, дуже розумну та досить авторитетну, щоб належно і доцільно організувати під проводом російської влади справу управління ламайським духовенством Урянхаю, і призначити постійну резиденцію

¹ На чолі буддійської громади Східного Сибіру стояв Бандидо-хамбо-лама, який завідував релігійними справами, дацанами та ламами і підпорядковувався безпосередньо Департаменту закордонних сповідань МВС, а звітувати мав військовому губернатору і генерал-губернатору. Бандидо-хамбо-ламці надавалося право збирати в духовному правлінні з'їзди з ширетуїв усіх довірених дацанів і світських почесних представників від кожного відомства для обговорення важливих релігійних питань і господарських потреб бурятів [Крайнова 2011, 7]. Його посада була виборною. Бандидо-хамбо-лам обирали з настоятелів великих монастирів, видатних релігійних діячів і вчених. Від ухвалення “Положення про Буддистів Східного Сибіру” (17 вересня 1905 р.) було вирішено реорганізувати канцелярію Бандидо-хамбо-лами в урядову установу під назвою “Духовное направление Буддийского духовенства”. Очолював цю установу безпосередньо сам Бандидо-хамбо-лама [Крайнова 2011, 10].

хамбо-лами в центральній частині краю” [Собрание архивных документов... 2014а, 241–242].

Отже, вагомою підставою для модернізації тувинської сангхи, ініційованої російськими урядовцями, під час війни та революції впродовж 1910-х рр. стала активна політика Автономної Монголії, спрямована на повернення Туви в орбіту свого впливу. Російські політики використовували досвід побудови північно-буддійської ієрархії в Російській імперії і сподівалися зменшити вплив монгольських ієрархів на тувинців. Продовжували такі спроби й посадовці, що представляли Омський уряд [більше див.: Отрощенко 2014]. Проте внаслідок падіння російської влади в Урянхайському краї, а потім і самого Омського уряду далекоглядні задуми не вдалося втілити в життя.

Мирне співіснування сангхи та тувинської держави в 1920-ті рр.

З небагатьох доступних джерел можна зробити висновки, що лами та монастирі в ТНР у 1920-ті рр. були звільнені від оподаткування, тибетська медицина утримувалась коштом держбюджету, число хуре зросло. Тувинські лами, як і лами в МНР, не лише ставали викладачами, лікарями, службовцями, а й входили до складу нових політичних структур, принаймні двічі очолювали країну. Ламам навіть було доручено створення національної писемності. Однією з причин такого мирного тимчасового співіснування була непроста політична обстановка в Туві. Виклики, з якими стикалися тувинська влада та радянські куратори, що її підтримували, коректували внутрішньополітичний курс ТНР, зокрема щодо релігійного питання.

Згідно зі ст. 4 Конституції Республіки Танну-Тува улус (1921 р.) громадянам Танну-Туви надавалося право сповідувати будь-яку релігію. Духовенство і хувараки, які займалися хліборобством і скотарством, виконували державні повинності і тому могли нарівні з іншими громадянами

обіймати державні посади. Духовенство ж, яке не займалося господарством, а жило на кошти, отримані від богослужінь, не мало права втручання в державні справи і не зобов'язувалося виконувати жодні повинності [История... 2011, 14]. На I Великому хуралі ТНР 12 жовтня 1923 р. М. Буян-Бадирги оголосив скасування відправлення релігійних молебнів і піднесення хадаків¹. Худобу одружених лам передати державі². “Релігійні служителі” позбавлялися виборчих прав поряд зі злочинцями, хворими на психічні розлади і тими, що не згодні з “принципами партії” [На перекрестке времени... 2014, 268].

Улітку 1924 р. радник радянського посольства в Туві П. Медведєв рекомендував керівникам ТНРП обрати рішучий курс на “изживание религии” як пережитку минулого. Глава уряду М. Буян-Бадирги та його колеги заперечили, що буддизм є невіддільною частиною тувинської культури й способу життя, тому надзвичайні заходи в цьому делікатному питанні неприйнятні [Монгуш 2001, 101]. Бесіда ця відбувалася, судячи з усього, у період, коли в Туві бушувало Хемчицьке повстання, що само собою було вагомим приводом утриматися від непродуманих і різких кроків. Як уже йшлося раніше, 12 серпня 1924 р. в Кизил з'їхалися близько 500 осіб з усіх тувинських хошунов і наступні дві доби обговорювали з представниками влади, СРСР і МНР питання, що турбували як повстанців, так і все суспільство. Серед таких проблем, як податки, примусове навчання дівчат у школах, звернення Тес-Хемського та Салчацького хошунів із проханням про приєднання Туви до Монголії,

¹ Хадак (монг. *хадаг*) – складена вузька оксамитова тканина, що підноситься на знак привітання та пошани.

² Обговорення цієї ініціативи дістало продовження на наступному II Великому хуралі (1924 р.), коли представники хошунів пропонували звільняти таких лам від державної служби лише шляхом “відкупу худобою та майном” або відбирати лише половину худоби та майна в разі, якщо одружені лами постійно відвідують партійні збори [История... 2011, 44].

фігурували й утиски в релігійній сфері. За згаданою вище радянською таємною інструкцією від 15.08.1924 консулу І. Чичаєву, Районному бюро РКП(б) і президії виконкому РСТК, зокрема, належало прагнути до культурного та політичного зближення з тувинським народом і урядом, підтримувати їх у всіх культурних і політичних починаннях, позбуватися “колонізаторських настроїв”. Водночас рекомендувалось як у партійній, так і в державній роботі уникати всього, що спричиняє надто різке ламання в побуті тувинського народу, ображаючи його релігійні та національні почуття [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 26–27].

Судячи з деяких документів, можна говорити про певне патронування сангхи з боку ЦК ТНРП в наступні роки. Наприклад, наприкінці 1924 – на початку 1925 р. майже у всіх тувинських хуре серед молоді спостерігалися як тяжіння до кочівлі з одних хуре до інших, так і остаточний вихід з духовного стану¹ [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 66]. Не маючи на це ради, лами звернулися за допомогою до ЦК ТНРП. Його голова Шагдир скликав при ЦК нараду для розгляду суто ламського питання, де були присутні близько

¹ На думку авторки, поясненням такої ситуації слугують події в Монголії, де восени 1924 р. на I Великому хуралі було ухвалено Конституцію й проголошено республіканський устрій. Відчутного удару було завдано по політичних, соціальних та економічних позиціях монгольського духовництва. Проголошення Монголії республікою законодавчо оформило рішення про скасування теократичної монархії, наслідком якого стало припинення пошуків майбутніх реінкарнацій богдогегена. Це свідчило про припинення керівними структурами багатовікової релігійної традиції, яка посідала важливе місце в житті монгольського та тувинського народів. У МНР після 1924 року почався масовий вихід лам з монастирів. Через пів року після I Хуралу деякі хубілгани навіть подали заяви щодо відмови від свого духовного сану, але за умови, щоб це не сприймалося за намір цілком усунутися від виконання релігійних практик [Отрощенко 2000, 178]. За словами українського письменника і штатного працівника НКВС СРСР О. І. Полторацького, який відвідував МНР, культурне ядро монгольського Революційного союзу молоді становили юнаки, які колись були віддані до монастирських шкіл і вийшли звідти внаслідок подій 1924 р. [Полторацький 1932].

20 лам. Нарада постановила: заборонити згадану вище кочівлю, а для охочих позбутися духовного сану передбачалось ув'язнення терміном до 3 місяців або штраф у 35 (36) лан на місяць [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 66]. Постанову поширили в хурі, і ламство керувалось нею до початку “буддійського з'їзду”. Шагдир за свою ініціативу незабаром був усунутий з посади голови ЦК ТНРП і відправлений працювати в хошун на знак покарання. Дотепер бракує достовірних даних, які б дали змогу авторці визначити, з'їзд якого року згадується в документі – великий з'їзд 1928 р. чи більш ранні збори. Наприклад, у протоколі IV з'їзду ТНРП від 14–19.10.1925 р., зокрема, йшлося, що на своєму 2-му засіданні 15.10.1925 р. ЦК ТНРП визнав за потрібне підтримувати релігію. З цією метою був скликаний з'їзд лам з нормою представництва по 1 особі від монастиря, а його постанови з 13 пунктів розіслали на місця [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 3, арк. 8 зв.]. У 1-й програмі ТНРП, складеній і затвердженій у Москві в цей період, зазначалося, що релігія має бути відокремлена від держави, проголошувалися свобода віросповідання та скасування обов'язкового податку з населення на користь релігійних установ [РДАСП, ф. 495, оп. 154, спр. 242, арк. 7].

До 1930 року тибетська медицина в ТНР визнавалася офіційно і субсидувалася з держбюджету. Емчі-лами реєструвалися в МВС [Башкуев 2018, 52]. Зокрема, з 1922-го до 1926 р. при тувинському уряді лами утримувалися як лікарі. Спеціальними розпорядженнями уряду вони викликалися з хошунів і зобов'язувалися по черзі відбувати в Кизилі своєрідну повинність по 72 дні кожен [Уванчаа 2015, 21]. Як свідчить тувинський дослідник Р. Ш. Харунов, у такий спосіб працювало 5 лам [Харунов 2009]. У 1927 р. в республіці налічувалося 235 зареєстрованих лікарів-лам, а насправді їх було набагато більше [Башкуев 2018, 52].

У 1926 р. тувинський уряд за допомогою СРСР відкриває лікарню на 16 ліжок, незабаром вона була розширена до

25 місць із двома відділеннями – європейським і тибетським [Уванчаа 2015, 21]. Пізніше уряд ТНР вжив заходів для створення постійного представництва тибетської медицини. Відповідно до “Закону про тибетську лікарню” від 1928 року на працівників тибетської лікарні покладался обов’язок надавати медичну допомогу, вести профілактичну і протиепідемічну роботу. До сфери відповідальності персоналу входило виготовлення ліків і видання медичної літератури для популяризації справи охорони здоров’я серед населення [Башкуев 2018, 52].

Керівні структури ТНР, підтримуючи сангху в середині 1920-х рр., водночас із недовірою ставилися до окремих її представників. Інформаційне зведення УДВПО за квітень 1927 року повідомляє нам цікаві факти про подальшу долю вищезгаданого Лопсана Чамзи, неординарного громадського й політичного діяча 1910-х рр., вже за часів ТНР. Там розповідається, що півтора-два місяці тому серед населення, особливо в районі Хемчика, стали циркулювати чутки про очікуване повернення камби-лами, який втік з Туви після Хемчицького повстання 1924 року і проживав спочатку в Монголії, а останнім часом – у Тибеті¹. На початку квітня 1927 р., коли з’ясувалося, що Лопсан Чамзи планує повернутися до Туви, ламство Хемчицького району мало намір влаштувати йому зустріч і звернулося до уряду за дозволом на в’їзд для шанованого лами. Прем’єр-міністр К. Дондук під час попередньої розмови сказав, що “жодних зустрічей влаштовувати не слід. Якщо йому хочеться повернутися на батьківщину, нехай їде” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 25, арк. 84]. Лопсану Чамзи пригадали зв’язок з білогвардійцями, приписували симпатії до китайців. Колишнього палкого прихильника російського покровительства

¹ За свідченнями тувинських дослідників, Лопсан Чамзи через активну участь у збройному заколоті на Хемчику навесні 1924 р. був змушений емігрувати до Монголії, дозвіл повернутися до Туви дістав лише в 1929 р. [Салчак Тока 2015].

над Урянхайським краєм тепер називали ідейним натхненником Хемчицького повстання. Казали навіть, що велика частина населення розглядала його повернення як передвісник “знову якихось лих”. Камби-лама повертався разом із двома супутниками, один з яких вже нібито прибув до Верхньо-Чаданського хуре. Прибуття ж самого Лопсана Чамзи очікували у травні і вживали заходів для спостереження за ним [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 25, арк. 84]. Хемчицький ієрарх таки повернувся до Туви, проте його участь у важливих суспільно-політичних заходах, як можна зрозуміти з подальших подій, була обмежена.

Ідеї руху за оновлення в Туві

На одному із засідань ЦК ТНРП у грудні 1924 р. обговорювалася потреба оздоровлення релігії. Така постановка порядку денного апелювала до ідеології руху за оновлення. Ця течія оформилася в 1922 р. на 1-му Буддійському соборі в Ацагатському дацані в Бурятії і призвела до глибокого розколу серед бурятського духовенства. Виділилася група прихильників реформ – оновленців, які прагнули примирити віровчення з радянською дійсністю і наблизити його до первинного, “чистого” вчення Будди. До іншої групи увійшли їхні супротивники – т. зв. консерватори. Оновленці планували реформу адміністративного управління церкви на засадах виборності, оновлення системи релігійної освіти тощо. Модернізований буддизм мав також звільнитися від зовнішніх атрибутів традиційної релігії: храмів, богів, обрядів та священників [Герасимова 1995, 25]. Рух був лояльним до радянської влади. Водночас радянське керівництво не поділяло головної тези руху про “тотожність буддизму з комунізмом”. За допомогою оновленців партія планувала, з одного боку, розкласти ламство, а з іншого – впливати на “центри буддизму” за межами СРСР, у Монголії та Тибеті, зокрема на главу “жовтої віри” – Далай-ламу [Андреев 1997, 237–238]. На Загальнорадянському з’їзді буддистів за

основу проекту Загальнорадянського Статуту і Положення про буддійське духовенство в СРСР був узятий саме проект оновленців Бурятії. Впродовж 1920-х рр. у їхнє розпорядження перейшли більшість дацанів республіки, траплялися спроби створення трудових ламських комун. Проте рух не підтримали більшість вірян та буддійського духовенства, насамперед у самій Бурятії. На межі 1920–1930-х рр. він зійшов нанівець, виявившись також несумісним з позиціями панівної ідеології. Рух за оновлення був неоднозначним історичним явищем. Ця реформаторська течія в тогочасних умовах перетворилася на ще один засіб ідеологічної боротьби з буддійською церквою. У 1920-х роках ідеї руху за оновлення, крім Бурятії, набули певного поширення в Калмикії та Монголії.

Інформаційне зведення УДВПО за березень 1927 р. повідомляло, що в деяких хуре, за винятком Хемчицького району, спостерігається тенденція до скликання загального з'їзду ламства Туви для обговорення “справи релігії за останній час” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 25, арк. 62]. У районах Тоджинського і Каа-Хемського хошунів фіксувалися нарікання ламства на адресу уряду і звинувачення ним останнього у браку сприяння. За словами Н. Москаленко, тувинський прем'єр дійшов висновку, що потрібно зробити “сякий-такий переворот” серед ламства. Упродовж майже всього 1927 р. він збирав відповідний матеріал про духовенство, тримаючи його в секреті від усіх, і насамперед від лам [Москаленко 2004, 108]. На думку авторки, не виключено, що саме повернення авторитетного й опозиційного до влади Лопсана Чамзи спонукало тувинський уряд до усвідомлення потреби реформувати сангху й обмежити роль буддійських ієрархів. Надалі на з'їзді, зокрема, було ухвалено резолюцію, згідно з якою належало повністю скасувати посади колишніх великих лам.

Восени 1927 р. під час бесіди К. Дондука з радянським повпредом О. Старковим було порушено питання про ламство,

що стало приводом до офіційного порушення цього питання на одному із засідань уряду Туви на початку грудня 1927 року. Більше про це засідання див.: [Москаленко 2004, 108–109]. Була створена спеціальна комісія, відповідальна за підготовку довідки щодо становища сангхи, монастирів та їхніх господарств, затвердження складу делегатів майбутнього з'їзду тощо. Судячи з усього, таку інформацію справді збирали. Один з делегатів 1-го Буддійського з'їзду, який представляв хуре з Тесінгольського (Оюннарського) хошуну, розповідав, що 1928 р. за урядовим дорученням у їхньому середовищі робили перепис, але одружених лам не записували. У результаті вийшло, що в хуре до перепису налічувалося 100 лам, а після перепису залишилося тільки 9, всі інші були одружені, і хуре мало не розпався [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 30]. Такі свідчення ставлять під сумнів наявні цифри щодо кількості тувинських лам, зокрема ті, що були оголошені під час з'їзду: очевидно, рахували передусім саме монастирських лам, деь могли оминати одружених мешканців монастирів.

8–12 березня 1928 р. в Туві відкрився 1-й Буддійський з'їзд, який ставив за мету оновити та очистити релігію відповідно до ідеології руху за оновлення. В. Мачаваріані, представник КИМу¹ на IV з'їзді тувинського ревсомолу², розповідав про ламу Севеена (тув. Севээн) – одного з найбільш передових лам, прибічника самостійності Туви і незалежності тувинського духовенства від тибетської буддійської ієрархії [Мачавариани, Третьяков 1930, 89]. Гебши Севеен навчався в Монголії, володів монгольською та тибетською мовами і разом із деякими іншими ламами був прибічником руху за оновлення. Протоколи 1-го Буддійського з'їзду, лами-делегати якого представляли всі хуре Туви, – одне з небагатьох свідчень поширення цих ідей і в ТНР. Делегатів було 33 особи, всі вони читали по-тибетськи. Монгольською

¹ КИМ – Комуністичний інтернаціонал молоді.

² IV з'їзд ТРСМ відкрився 24 грудня 1928 року.

писемністю володіли 7 лам, монгольською розмовною мовою – 16. Половина делегатів з'їзду навчалися в Монголії. Цікавий факт: тувинський уряд побоювався Лопсана Чамзи, оскільки хемчицький ієрарх користувався великим авторитетом серед ламства і водночас критикував усі дії уряду. Тому його присутність на з'їзді для урядовців була небажаною, ба більше, було вирішено жодного з лам у сані хамбо на з'їзд не запрошувати [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 65]. Отже, до роботи з'їзду з політичних міркувань не було залучено чимало впливових і поважних лам. Зокрема, Лопсан Чамзи, одна з головних постатей у планах реформування засад тувинського буддизму 1910-х рр., з огляду на своє минуле та незалежну громадянську позицію опинився за межами нового проєкту модернізації тувинської сангхи. Через два роки, у травні 1930 р. він був розстріляний за “антинародну діяльність”.

Згідно з протоколами 1-го Буддійського з'їзду, загалом представників ламства в ТНР нараховувалося 3408 осіб, одружених – 591 [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 63]. Під час роботи цього з'їзду обговорювалося питання відокремлення церкви від держави, а також низка позицій суто політичного спрямування. Прем'єр-міністр ТНР К. Дондук дорікав духовенству за недостатню лояльність, натякаючи, ймовірно, на Лопсана Чамзи: “...перед Кемчицьким повстанням було очевидно, що народ починає дуріти, ламство ж замість того, щоб стримати, дуріло разом з народом і штовхало його далі” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 12]. Ось деякі з реформаторських задумів, які лунали на з'їзді. К. Дондук, колишній лама Верхньо-Чаданського хуре, оголосив головне завдання з'їзду: з'ясувати, що таке релігія та які її завдання, а також закликав очистити релігію від зайвого сміття й прогресувати. Голова державної інспекції М. Буян-Бадирги зауважив: “Релігія як така вона правильна. Чистити релігію слід, проте не саму релігію, а чистити треба лам і в майбутньому дати їм відповідний

провід” [цит. за: Нацов 1930, 105]. Інший лідер партії Санжай зазначив: “Ми знаємо, що більшість хуре (монастирів) потребує кадрів освічених лам; з цього становища вийти можна. Треба запросити закордонних ченців, проте в жодному разі не користуватися послугами одружених лам” [цит. за: Нацов 1930, 105].

Зазначимо, що в цей час ідеї руху за оновлення користувалися найбільшою популярністю і серед політичної еліти МНР. Але як для еліти, так і для решти населення було не реально за кілька років перейти від практично стовідсоткової релігійності до войовничого атеїзму, на впровадженні якого наполягали радянські радники. У цих умовах одна з головних тез оновленців про “тотожність буддизму з комунізмом” була зацікавлено сприйнята монгольською політичною елітою. Такий підхід давав можливість визнавати за буддизмом певні позитивні сторони і мотивував потребу збереження релігії в нових умовах [більше див.: Отрощенко 2000]. Найімовірніше, такими ж міркуваннями керувалися й тувинські політики.

О. Соднам, генсек ЦК ТНРП (1926–1928), зацікавився, чому в Тибеті та Монголії є хубілгани, а в Туві немає. Вищезгаданий гебши Севеєн відповів, що, по-перше, не було високопоставлених лам, по-друге, не було видатних постадей, по-третє, “просто не змогли” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 32]. Він також зазначив, що взагалі-то переродженців не має бути. На запитання прем’єр-міністра ТНР К. Дондука “Як буддизм дивиться на переродженців?” Севеєн відповів: залежно від поведінки хубілганів – доброї чи поганої. Насправді і народ, і духовенство зазвичай пробачали хубілганам будь-яку поведінку, оскільки навіть вияв люті міг бути ознакою виявлення функцій гнівного божества-захисника північно-буддійського пантеону. Водночас потреба відмови від інституту хубілганів була одним із головних переконань бурятських оновленців. Саме гебши Севеєн робив доповідь про оновлення та пожвавлення жовтої релігії.

Він пропонував розігнати одружених лам, скликати весь народ задля обрання нових. Лама вважав за доцільне заснувати при монастирях свої тувинські школи, щоб не ходити за наукою до Тибету та Монголії, а в цих школах слід навчати не монгольської, а нової тувинської писемності, ним винайденої¹ [Мачавариани, Третьяков 1930, 90].

Центральним питанням, порушеним у доповіді гебши Шойдона, який навчався в Монголії і володів монгольською та тибетською мовами, стала вимога вигнання з хуре одружених лам. Мовляв, сьогодні лама, завтра простий мирянин, а післязавтра – ніхто. “Це не лами, а непорозуміння. Лама має бути ламою, і релігія з одруженим ламством ніяк не пов’язується, вона пов’язується лише з чистим (неодруженим). Краще вигнати тисячу брудних лам і залишити одного, проте чистого, що відповідає цьому званню, званню лами, і всі ті, хто обурюється рухом за оновлення, свідомо ведуть релігію до загибелі” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 30]. Шаброл, лама з невеликого хуре в Хемчицькому районі, зазначив, що вчення Будди є сучасним вченням, а сучасне є революційним. Це підтверджує той факт, що дії уряду та партії спрямовані на аратську масу, вчення Будди теж. Отже, закони уряду та закони Будди однакові. Нагадаємо, що бурятські апологети руху за оновлення вважали, що “для майбутнього потрібні лише засади буддизму, лише ті моменти, у яких він збігається з проблемами сучасності” [цит. за: Дамдинов 1997, 82]. У виступі тувинського лами бачимо відгомін таких ідей. Лами цікавилися, чи можна відправити делегацію до Бурят-Монголії, щоб вивчити там рух за оновлення [Мачавариани, Третьяков 1930, 91].

Більшість делегатів стояли за оновлення, 10–13 – за вигнання з хуре одружених лам; 10–12 – за збереження одруженого ламства, інші ставилися до цього питання нейтрально.

¹ Над створенням тувинської писемності в ТНР у 1920-ті роки працювала група вчених лам на чолі з ламою Верхньо-Чаданського хуре М. Лопсан-Чімітом [більше див.: Бичелдей 2010, 10].

За ухваленою резолюцією вимагалось цілком анулювати посади колишніх великих лам, а для виконання обов'язків хамбо та ін. “належить обирати особливо премудрих осіб зі справжніх лам” (пункт 2 резолюції по доповіді щодо засад релігії) [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 55]. У резолюціях по доповіді Севеена і доповідях з місць було, зокрема, вказано на неприпустимість ситуації, коли деякі лікарі, які лікують людей, і лами окремих монастирів, які проводять релігійні відправи, не мають відповідної освіти. На подолання цієї проблеми відповідному органу, який регулюватиме процес, належить видавати посвідчення ламам-лікарям тощо. Для встановлення єдиного порядку у справах хуре й оновлення релігії треба створити центральний орган, який має опікуватися релігійними справами. За браком законів та інструкцій належить видати для духовенства настанови щодо внутрішнього розпорядку і вибрати спеціальну комісію для тимчасового керівництва релігійними справами. У зверненні 1-го Буддійського з'їзду наголошувалося на потребі впродовж двох місяців провести точний перепис кількості лам, а також усієї наявної монастирської та ламської худоби та майна. У підсумку зазначалося: “Всі ці рішення вступають у законну силу, і для їхнього впровадження просимо спільним зусиллям і єдиним прагненням докласти сили, а також оновити релігію, яку з давніх часів сповідує населення, просимо надавати їй всебічну допомогу в чистому і непорочному проведенні її” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 28, арк. 85]. Обраний центральний орган духовного управління у складі 10 осіб мав приступити до роботи за два місяці після з'їзду, тобто наприкінці травня 1928 року.

У травні ж 1928 р. був затверджений “Закон Тувинської Народної Республіки про відокремлення релігії від держави”, яким надавалося право свободи “вірувати і не вірувати”, проте заборонялося зловживати релігією, завдаючи шкоди добробуту вірян, зокрема матеріальному (ст. 1) [На

перекрестке времени... 2014, 293]. У примітці до цієї статті йшлося: “Надаючи свободу вірування чи невірування, забороняється й порушувати богослужіння, відкрито засуджуючи і лаючи їх. Винні в цьому притягаються до відповідальності за законом” [На перекрестке времени... 2014, 293]. Отже, заборонялася антирелігійна пропаганда. Хуре навіть дозволялося збирати пожертви на релігійні потреби серед населення (ст. 6). Уряд, дозволяючи навчатись “священного писання”, вимагав у кожному окремому випадку звертатися по особистий дозвіл, надаючи аргументовані пояснення причин такого бажання.

Відповідно до рішень 1-го Буддійського з’їзду ст. 7 зазначеного закону встановлювала: для забезпечення єдиного керівництва над хуре організувати окреме управління, яке має вирішувати всі релігійні питання. Кожне хуре мало обрати зі свого середовища добре освіченого ламу для роботи в цій установі. Йй доручались керівництво ламами та хува-раками і нагляд за релігійними відправами; видача атестатів ламам, які здобули спеціальну освіту в галузі медицини тощо; позбавлення прав лам, які обіймають у хуре високі посади, як-от хамбо та ін.; роз’яснення за запитами хуре тих чи інших аспектів буддійського вчення (ст. 9) [На перекрестке времени... 2014, 294].

Безумовно, це свідчить про певні модернізаційні задуми як у середовищі тувинського ламства, так і серед політиків ТНР. У довідці “Тува”, складеній радянською стороною і датованій початком 1929 року, зокрема, зазначалося, що останнім часом серед тувинського ламства почався рух за оновлення, який, на думку авторів довідки, у разі подальшого розвитку і за вмілого використання з боку партії та уряду може сприяти підриву ламського впливу на маси [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 36]. В. Мачаваріані зазначив, що буддійський з’їзд встиг зробити лише одне: обрати делегацію до Бурят-Монголії – вогнища руху за оновлення. Делегація була відправлена за державний рахунок, проте з

бурятськими ламами вона так і не зустрілася [Мачавариани, Третьяков 1930, 92]. Натомість Н. Москаленко стверджує, що представники від Туви брали участь у III соборі буддистів Бурят-Монголії, який проходив у серпні 1928 року у Верхньоудинську. Зокрема, гебши Шойдон, який виступав на цьому заході, зазначив: “Ми щасливі тим, що на нашу долю нині випало найбільше щастя особисто брати участь у Вашому соборі та встановити відносини, приїжджаючи з далекої країни Танну-Туви, що є доказом того, що радянською владою створена повна свобода совісті” [цит. за: Москаленко 2004, 110–111].

Водночас очевидно, що анонсований перепис кількості лам та монастирського і ламського майна був проведений, зафіксувавши, зокрема, поступове зменшення ламських лав, що розпочалося в 1929 році. Наприклад, у згаданій довідці повідомляється, що значення та роль ламства в Туві за його кількістю та майновим становищем набагато менші, ніж у сусідній Монголії: “Ми маємо такі дані щодо тувинського ламства: лам – 2200 (3,8 % населення), худоби монастирської та ламської – 13358 бодо¹ (3,2 % всієї худоби)” [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 36]. До того ж була ще значна кількість лам, які жили поза монастирями [РДАСП, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 148]. У довідкових матеріалах, підготовлених для доповіді в Комінтерні від 8.09.1934, арк. 71–105, повідомлялися дещо інші цифри: у 1928/1929 році в країні налічувалося 22 монастирі (хуре) з 3600 ламами. Крім того, було ще дуже багато лам, які жили поза монастирями [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 67, арк. 93].

Кількість самих хуре в ТНР дорівнювала 22. Н. Москаленко зазначає, покликаючись на “Протоколы Первого буддийского собора ТНР” (Кизил-Хото, 1929, с. 46–48), що в цей період число монастирів зросло з 22 до 26, а лам разом

¹ Бодо – умовна одиниця підрахунку худоби.

з учнями налічувалося близько 3500 осіб [Москаленко 2004, 110]. У науковій літературі згадується й більше число тувинських монастирів, які функціонували в цей період. Авторці за час роботи з документами періоду ТНР зустрічалася згадка лише про 22 тувинських хуре. Від цього числа і вважаємо за краще відштовхуватися.

Боротьба з буддизмом і шаманізмом у Туві наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.

Проте така злагода між державою та сангхою тривала недовго. “Платформа лівих ТНРП” до IV з’їзду Революційного союзу молоді і II Пленуму ЦК ТНРП, передана В. Мачаваріані 24 грудня 1928 р. представником Комінтерну при ЦК ТНРП С. Нацовим, який напевно брав безпосередню участь у її складанні, вже пропонувала наявну політику щодо монастирів і лам визнати докорінно неправильною. Пропонувалося обкласти державним податком монастирі і лам на загальних підставах разом з усім населенням [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 27, арк. 16]. Водночас 1928 року представник Комінтерну в Туві Г. Банзаракцаєв вважав, що лами не такі вже й небезпечні і боротьба з ними за вмілої роботи не буде складною, тим більше що тувинське духовенство не має у своїх лавах великих “святих” або “живих богів”, як у Тибеті та Монголії, а тому воно більш слабке і менш організоване [Харунов 2009, 36].

З 1929 року кількість тувинських монастирів і лам, які там мешкали, почала катастрофічно скорочуватися у зв’язку з репресивною політикою влади, інспірованою радянською стороною та Комінтерном. Тува отримувала значну допомогу від СРСР, проте користувалась обмеженим суверенітетом, що вплинуло й на політику в релігійній сфері. У справі реалізації такої державної політики сумну роль відіграв VIII з’їзд ЦК ТНРП 20.10–10.11.1929 р. Зокрема, під час роботи з’їзду, 28 жовтня 1929 р., заступник наркома закордонних справ СРСР Л. Карахан зазначав:

«Під час обговорення на Монгкомісії¹ проєкту листа ВККІ Тувинській НРП і питання про поїздку в Туву т. Райтера було вирішено питання про конфіскацію порушувати лише тією мірою, якою воно буде висуватися знизу, вживаючи заходів для роз'яснення масам і партійному керівництву потреби дотримання належної обережності і ретельної підготовки з одного боку і неприпустимості переоцінки тих результатів, які конфіскація може дати. Однак з отриманої телеграми нашого повіреного у справах т. Старкова видно, що т. Райтер все ж на з'їзді це питання порушив, указавши у своїй доповіді з'їзду як на одне з основних завдань на ліквідацію впливу верховних прошарків “шляхом конфіскації худоби монастирів, багатих лам і феодалів з виселенням останніх”²» [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 143].

Зазначалося, що, включаючи до переліку об'єктів конфіскації монастирі, Й. Райтер виходив за межі загальної програми конфіскації, яка була розроблена щодо Монголії. Повпред СРСР у Туві О. Старков із групою місцевих працівників вважав конфіскацію худоби в монастирів рівнозначною їхньому фактичному закриттю. Це, на думку повпреда, могло призвести не до розколу, а до згуртування ламства та об'єднання його в майбутньому з релігійними масами. Л. Карахан своєю чергою пропонував утриматися від конфіскації монастирського майна [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 143]. У резолюції VIII з'їзду ТНРП за звітом ЦК, зокрема, вказувалося: необхідно й надалі зберегти особливий прибутково-прогресивний податок на ламсько-монастирські господарства та обмежити їхнє безоплатне користування земельними угіддями і “народним майном” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 30, арк. 74].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ТНРП вдалась до таких заходів у “ламському питанні”:

¹ Монгольська комісія ПБ ЦК ВКП(б) була створена 16 березня 1932 р. “зادля вирішення всіх питань, що стосуються Монголії”. У неї входили К. Є. Ворошилов, Л. М. Карахан, П. П. Постишев, Ш. З. Еліава, пізніше до її складу був включений С. Є. Чуцкаєв.

² Підкреслено в документі.

- вилучила з держбюджету витрати на тибетську медицину;
- скасувала всі привілеї, якими користувались лами;
- оголосила повну свободу віросповідання й у зв'язку з цим обмежила вік вступу в хувараки¹;
- оголосила право вільного переходу лам у світський стан;
- повернула виборчі права хуваракам та ламам, які вийшли з духовного стану;
- повернула права “трудового землекористування” ламам, які приступили до “виробничої” діяльності;
- звільнила від спеціального ламського податку тих лам, у яких основним заняттям було сільське господарство.

Радянський представник при ЦК ТНРП В. Богданов 21.03.1930 р. доповідав: “Заходи щодо ламського питання, вжиті нами (часткова націоналізація майна монастирів у зв'язку з самозакриттям останніх), тов. Чуцкаєвим (уповноваженим представником Комінтерну. – *І. О.*) схвалені. Передбачені заходи щодо питання майна “джас” у Монголії по суті зводяться до націоналізації. Заборона розпоряджатися “джасівським” майном самим ламам та їхнім органам є майже націоналізацією. У зв'язку з тим, що в нас ламство значно слабше, то т.т. Чуцкаєвим і Кучумовим (у 1930 р. представник Комінтерну в МНР. – *І. О.*) запропоновано провести повну націоналізацію майна монастирів у Туві” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 39].

З НКЗС надійшла відповідь, найімовірніше, за авторством Л. Карахана, що повна націоналізація майна монастирів у Туві є хибним кроком: “У нашій резолюції ми рекомендували посилити ідейну боротьбу з ламством, домагатися диференціації серед лам і сприяти вільному виходу лам за їхнім бажанням з монастирів і ламського стану з обов'язковим виділенням їм за законом належної частини

¹ Хуварак (монг. *хувраг*) – учень лами, послушник дацану.

загальномонастирської худоби і майна” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 54]. Пропонувалося також створити можливості для аратської бідноти брати на випас монастирську худобу на вигідних для себе умовах.

Постанова ЦК ТНРП про відокремлення церкви від держави 1930 р. декларувала обов’язкову націоналізацію майна хуре, водночас Малому хуралу рекомендувалось подати на обговорення ЦК опрацьовану інструкцію щодо порядку її проведення. Також пропонувалося ухвалити проєкт постанови про вікове обмеження для осіб, які хочуть стати хувараками та ламами. Її суть можна передати одним реченням: до 18 років “не віддавати, не вчити, не пускати на служби” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 43, арк. 1–2]. До речі, в МНР закон, що забороняв вступ до монастирів неповнолітніх, ухвалили пізніше – у 1933 р., і він був сприйнятий народом як акт, спрямований на повне знищення релігії. Загалом же лами і шамани сприймалися на той час як “не віддані революції елементи”, поряд із нойонами, експлуататорами, спекулянтами та ін. [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 41, арк. 27–32]. Попри ухвалення згаданої постанови про відокремлення церкви від держави, того ж 1930 року окремі працівники органів влади продовжували збирати необхідне для відправ у хуре.

Вжиті вищезазначені заходи зумовили масовий вихід лам з монастирів, внаслідок чого монастирі один за одним почали закриватися, а їхнє майно – розкрадатися. Спостерігаючи за цим, партія змушена була стати на шлях оголошення майна джас¹ всенародним, забороняючи його розподіл без окремої постанови уряду. Питання про наділення джаським майном незаможних лам, які полишали монастирі, було порушене в серпні 1930 р., після отримання резолюції Східного секретаріату КІ.

Під час упровадження на місцях рішень VIII з’їзду ЦК ТНРП були випадки, коли окремі партійні ланки, сомонні і

¹ Джаса (монг.) – монастирське господарство.

навіть хошунні управління забороняли релігійні відправи, лікарську діяльність лам тощо. Траплялися вилучення культових речей з монастирів, танок з подальшим спалюванням, опитування та арешт лам і шаманів за здійснення релігійних обрядів, притягнення до “судової” відповідальності [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 42]. За словами М. Монгуш, у 1930 р. вийшов урядовий указ, що вимагав добровільної здачі бурханів та інших культових атрибутів, що перебували в особистому користуванні. Для виконання цього указу створювалися спеціальні групи з молодих ревсомольських працівників, які конфіскували в аратів їхні сімейні реліквії, буддійську літературу тощо. Останні ж намагалися врятувати свої речі, ховаючи їх у печерах [Монгуш 2001, 114].

Ось уривок з листа від 4 лютого 1930 р.: “...влада на місцях, виконуючи рішення партії в ударному порядку, ходила по юртах і відбирала всяких богів, а коли їм за це накрутили, то вони стали богів знову розносити по юртах” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 36, арк. 1]. Ламам заборонялося носити чернечий одяг. Тувинський письменник К.-К. Чооду, згадуючи своє дитинство, писав про 1930 рік: “Саме в цьому нещасливому році в Тувинській Народній Республіці розпочалося масове знищення духовенства: спалювали буддійські храми – хурее й літературу, лам і шаманів відправляли на заслання з конфіскацією майна, зобов’язували платити великі податки, утискали права” [Люди Центра Азии 2014, 29]. Дід письменника, лама Самагалтайського хуре, не зміг витримати такого безчинства з боку влади і на знак протесту сам пішов із життя: повісився біля ганку будівлі адміністрації хошуну.

Російська дослідниця, фахівчиня з релігієзнавства О. Хомушку наводить спогади інформантів про те, як майно хуре конфісковували, частково роздавали біднякам-аратам, монастирську худобу здавали державі [Хомушку 1998, 83]. Предмети буддійського культу можна було побачити скрізь, все було розкидано, сутри і священні книги викинуто на вулицю. Деякі старі, зятяті прибічники старовини, ховали ці

книги в скелях. Лами кудись зникли, ніби розчинилися. Про релігію боялися навіть згадувати. Був якийсь панічний жак перед урядом Туви [Хомушку 1998, 84]. За спогадами очевидців тих подій, “червоні Ганжури і Данжури валялися на землі, мокнучи під дощем” [цит. за: Маадыр 2011, 62]. Для тувинських аратів слово “ном” – “книга” традиційно означало суто “святе письмо – сутру”. Друковані книги, які в той час розповсюджували, також називали цим словом “ном”. Отже, під тиском репресивних заходів арати були змушені переосмислювати значення багатьох подій, понять і слів. Поставлені перед вибором, вони не завжди розуміли, що потрібно зберегти, а що необхідно знищити – священні писання чи друковані книги? [Маадыр 2011, 62]. Репресії і переслідування представників сангхи супроводжувались активним руйнуванням монастирських комплексів.

У вересні 1930 р. В. Богданов зазначав, що ще з грудня 1929 р. (після VIII з’їзду ЦК ТНРП. – *І. О.*) самоліквідація монастирів набула масового характеру [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 58]. З 22 монастирів залишилось чинними не більш ніж 4–5. Самоліквідація монастирів супроводжувалася масовим переходом незаможних лам у світський стан. Цим скористались абсолютна більшість лам, решта проживали поза стінами монастиря в худоні. Стверджувалося, що значна частина ламства вже займається сільським господарством.

На думку В. Богданова, у Туві шаманізм набув більшого поширення, ніж буддизм, оскільки “керівниками ламства були монгольські лами” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 58]. У резолюціях по доповіді секретаря ЦК ТНРП від 28.03.1931 р. зазначали, що шаманство серед аратів має значно більший вплив і останнім часом з огляду на зменшення впливу ламства дещо зміцнило своє становище. Тому планувалось розгорнути широку культурно-просвітницьку, а серед членів партії – антирелігійну пропаганду, спрямовуючи її не лише проти ламства, а й проти шаманів. У боротьбі із шаманством поряд із політичними – позбавлення виборчих

прав – і “господарськими” заходами – оподаткування, обмеження прав трудового землекористування тощо – рекомендовалось зосередити основну увагу на постановці агітаційно-пропагандистської роботи [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 44, арк. 21].

На IX з’їзді ТНРП 20.02–10.03.1932 р. під час розгляду ламського питання зазначалося, зокрема, що хувараків, які виходили з хуре, партія після попередньої перевірки приймала в колгоспи і навіть до своїх лав. Мовляв, партія, вдаючись до різноманітних заходів задля обмеження ламських привілеїв на кшталт позбавлення виборчих прав тощо, керувалась настановами Комуністичного інтернаціоналу. Розповідаючи про роботу IX з’їзду, посланець Комінтерну М. Амагаєв стверджував: наразі можна сказати, що буддійська церква в Туві перебуває у процесі “рішучого” розпаду – з 22 хуре закрилися 21. Переважна більшість ламства залишила монастирі – частково добровільно, решта – очевидно, на знак своєрідного протесту проти політики партії. Наразі в Туві залишилося з понад 2000 лам доволі незначна кількість, яка збереглася в одному хуре. Лами пішли з хуре, полишивши все монастирське майно: будівлі, худобу тощо. І тепер державним організаціям доводиться охороняти це майно. Колишні лами відмовляються укладати угоди на випас монастирської худоби. Вони заявляють, що залишили монастирі і жодного стосунку до цієї худоби не мають [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 51, арк. 103]. Л. Карахан зазначав у супровідній записці до листа Н. Попова від 01.08.1932 р.: ігнорується та обставина, що серед абсолютної більшості тувинського аратства і навіть членів партії ще сильні релігійні забобони. Серйозна політико-просвітницька і виховна робота, боротьба проти контрреволюційної ламської верхівки і залучення на свій бік нижчого ламства підмінялися знущаннями над релігійністю відсталих мас і боротьбою з усім духовенством [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 11, арк. 5].

Гонінь зазнали не лише лами і шамани – на десятиліття були заборонені й улюблені в народі свята і ритуали. Відомо,

що Шагаа – Новий рік за місячним календарем – у 1929 р. ще відзначався як державне свято ТНР, про що збереглися відповідні записи. У 1935 р. С. К. Тока, підбиваючи підсумки святкування 1 травня в Туві, писав: “Ось уже кілька років після національної революції в ТАР більшість широких аратських мас замість старих релігійних свят – перший день весняного місяця шагаа, липневі свята ова тагир – поклоніння місцевому духу тощо – стали жваво відгукуватися і брати широку участь у революційних святах...” [РДАСП, ф. 495, оп. 16, спр. 60, арк. 24]. Наступні слова тувинського генсека наштотують на думку, що тувинці погано уявляли собі нав’язану владою соціалістичну обрядовість, трактуючи нові свята по-старому. Готуючись до традиційних змагань, кінних перегонів і національної боротьби, що супроводжували раніше, зокрема, літній ритуал *оваа дагыыры* – освячення обо¹, “багато аратів без жодного попередження в цьому році готували коней, прилади для спортивної боротьби (седак), щоб у травні показати свою силу і матеріальні можливості, які вони дістали внаслідок утворення революційної влади в країні” [РДАСП, ф. 495, оп. 16, спр. 60, арк. 24]. Влада була змушена миритися з таким сприйняттям, тому спортивні змагання стали неодмінним атрибутом святкування 1 травня. Наприклад, у 1943 р. 1 травня після офіційних виступів і військового параду відбулись військово-спортивні ігри та вправи бійців і командирів кавалерійського полку [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 21]. Шагаа ж лише в 1991 році постановою Верховної Ради Тувинської АРСР був оголошений народним святом Туви.

З 1940 року в Туві припинили проводити надом – одне з найулюбленіших традиційних свят монголів і тувинців². За

¹ У заключній частині обряду влаштовуються традиційні змагання з кінних перегонів і національної боротьби.

² Надом (монг. *наадам*) – національне спортивне свято в монгольських народів і тувинців, проводиться щорічно влітку. Традиційно включає в себе національну боротьбу, кінні перегони, стрільбу з лука.

спогадами сучасників подій, замість надому з'явилися спартакіади, на яких, зокрема, кінному спорту приділялося дуже мало уваги [Люди Центра Азии 2014, 32]. Традицію проведення надому в Туві відновили на початку 1990-х років. Деякі ж тувинські свята зникли назавжди, як-от молодіжне свято Ойтулааш¹, заборонене в 1929 році рішенням VIII з'їзду ТНРП [Кужугет 2006, 219]. Після 1945 року його намагалися реанімувати в окремих районах Туви (мабуть, користуючись певним послабленням ідеологічного диктату в національній, релігійній та культурній сферах, до якого змушена була вдатися радянська влада за часів війни. – *І. О.*). Проте учасників Ойтулаашу переслідували, ініціаторів затримували, арештовували й судили [Майны 2015, 116].

Водночас обірвати релігійні зв'язки між Тувою та МНР тувинській владі вдалося не відразу. З деяких документів, датованих 1930 роком, дізнаємося, що тувинські арати часто за власним бажанням запрошували з-за кордону різних хубілганів [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 41, арк. 33]. Зокрема, у “Стислому огляді про роботу Тувинської Аратської Революційної Партії станом на 01.12.1930” В. Богданов, розповідаючи про тамтешнє буддійське духовенство, згадує про 3 господарства лам-хубілганів (йшлося про монгольських ієрархів, оскільки власних хубілганів тувинці не мали) [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 65]. 4 жовтня 1933 р. начальник УДВПО вказував на потребу під час проведення нового курсу враховувати нову лінію МНР і особливо вплив ламства у прикордонних районах. Він також повідомляв про випадки переходу тувинських лам на монгольські терени, аби поклонятися монгольським ламам [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 60, арк. 142].

¹ Ойтулааш – це нічні ігрища молоді влітку-восени на молодик, які колись організовувалися в Туві в сакральних місцях, віддалених від житла: долинах, лісах, степах – і в яких брали участь тільки незаміжні і неодружені молоді люди. Ойтулааш складався зі змагань у красномовстві, співі і безлічі активних народних ігор та розваг [Майны 2015, 116].

Отже, на 1932 рік у ТНР діяв 1 монастир з 15 ламами. Водночас тоді тувинські чекісти вважали найнебезпечнішим елементом саме ламство: оскільки воно не було знищене ані фізично, ані ідейно і, становлячи не менш ніж 7–8 % загального складу населення¹, пішло з хуре в улуси² й нібито “продовжує повсякденно у прихованій формі вести свою контрреволюційну роботу серед аратів” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 52, арк. 31]. Проте внаслідок великих повстань у МНР та Туві, що відбулися в першій половині 1932 р., тувинські урядовці за радянськими директивами вдалися до певної політичної “відлиги” (т. зв. “нового курсу”), що спричинила деяке пожвавлення серед ламства. За даними від 8 вересня 1934 року, у Туві функціонували 4 хуре з близько 100 ламами [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 67, арк. 93]. У середині 1930-х років “всіх лам, які займалися своєю духовною справою”, нараховувалося 146 осіб [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 148]. З іншого боку, голова ЦК ТНРП С. Тока в одній зі своїх статей (1936 року) зазначав, що на той час залишилося 4 хуре з 22, а лам у них – 90 з 2000 осіб³. Мовляв, раніше лами користувалися величезним авторитетом як лікарі, тепер їхній авторитет значно впав [Тока 1936, 188]. За іншими даними (1935 р.), деякі партійці в хошунах, незважаючи на наявність радянської медицини, більше зверталися до лам [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 17]. В одному з партійних документів (найімовірніше, 1936 року) повідомлялося, що поряд з ламством більшу роль відіграють і шамани, які останнім

¹ З огляду на чисельність населення ТНР у цей період може йтися про цифру від 4900 до 5600 осіб. Схожі цифри можна зустріти в окремих дослідників. Зокрема, О. Хомушку пише, що в 1929 р. в Туві, за офіційними даними, налічувалося 25 хуре із загальним штатом 4813 лам [Хомушку 2015, 167; див. також: Атлас... 2005, 309].

² У тексті під словом “улус” мається на увазі поселення кочівників.

³ В іншому документі пояснюється, що це в 1930 р. в Туві нараховувалося 22 хуре і до 2000 монастирських лам та їхніх учнів [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 145].

часом активізувалися в Тоджі та інших хошунах; тоді їх у ТНР налічувалося 290 осіб [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 149–150]. За даними, наведеними М. Монгуш, у 1936 р. в Туві було 594 лами, у 1937 – 5 хуре й 67 лам, які на початок 1940-х рр. були знищені [Монгуш 2001, 121]. У першому кварталі 1939 р. С. К. Тока зазначав, що в Туві нараховується 512 ламських господарств та 430 шаманських [РДАСПІ, ф. 495, оп. 20, спр. 546, арк. 39].

У Статуті ТНРП тих часів зазначалося, що партія ставиться до релігії як до особистої справи кожного громадянина і вважає, що її треба відокремити від держави. Дотримання релігійних обрядів не може бути причиною виключення з партійних лав, проте водночас партія веде рішучу боротьбу за перевиховання членів партії, а через них – і широких аратських мас, аби нівелювати на них вплив релігії та релігійних традицій і звичаїв [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 104]. Боротьба з контрреволюційними діями вищих лам і перевиховання членів партії та аратства не мають підмінятися знущенням над релігійними почуттями вірян, треба старанно уникати будь-якої образи їхньої віри. Водночас партія веде рішучу боротьбу з тими, хто використовує релігію для підриву авторитету влади. Таких членів партії слід виключати зі своїх лав та вживати відповідні партійні покарання [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 15, арк. 10]. Також планувалося притягати до відповідальності лам, що ведуть контрреволюційну агітацію проти уряду, оскільки “хуре та лами мають займатися лише питаннями релігії, а не політикою” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 105, 149]. Члени партії та кандидати, які активно допомагають монастирям, виключаються з партійних лав [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 15, арк. 10]. Партійний статут зобов’язував послідовно продовжувати політику, спрямовану на дискредитацію ламства та відрив нижчих лам від “контрреволюційних теократів”. Останнє завдання, на думку укладачів Статуту, вже переважно вирішене. Нижчі лами, які перейшли у

світський стан, могли бути прийняті в партію лише через три роки після переходу, довівши, що за цей час вони активно виявили себе в проведенні політики партії та уряду [РДАСП, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 106].

У 1938–1939 рр. по Туві прокотилася нова хвиля репресій, що не могло не позначитися на релігійному питанні. За словами М. Монгуш, на початок 1940-х років на території Туви практично не залишилося жодного хуре. Виняток становили Верхньо- і Нижньочаданський, які, незважаючи на те що їхні будівлі були повністю зруйновані, продовжували функціонувати завдяки невеликій групі лам, що там залишилися [Монгуш 2001, 121]. На момент входження Туви до складу СРСР (1944 рік) серед 80000 тувинців налічувалося, за даними МВС, 326 лам та 340 шаманів [РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 1327, арк. 13]. Див. таблицю 1.

Таблиця 1. Сангха періоду ТНР у цифрах

Санг- ха ТНР	1927/ 28	1928/ 29	1929/ 30	1932	1934	1935	1936	1937	1944
Лам	3400	2200 ¹	773	15	100	146	90	67	326
Мо- насти- рів	22	22	4–5 (на кін. 1930 р.)	1	4 (на 09.1934)	4	4	5	–
Худо- би в них	7.005 бодо	13.358 бодо	5.383 бодо	Не- має даних	Немає даних	Не- має даних	Не- має даних	Не- має даних	Не- має даних

Прим.: Зазначені цифри (крім колонки 1944 р.) показують, на думку авторки, здебільшого кількість лам і хувараків, що проживали при хуре. Цифри в колонці 1937 р. наведені за: [Монгуш 2001, 121].

¹ У довідкових матеріалах, підготовлених для Комінтерну (від 8.09.34, арк. 71–105), фігурували дещо інші цифри: у 1928/1929 році в країні налічувалося 22 монастирі (хуре) з 3600 ламами. Крім цього, було ще дуже багато лам, які жили поза межами монастирів [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 67, арк. 93].

З 1946-го до 1960 р. в містечку Кизил-Чираа, за 6 кілометрів від м. Чадан Дзун-Хемчицького району Тувинської автономної області, проіснувала молитовна юрта, у якій повсякденно служили 18 лам [Бичелдей 2015, 124]. Фактично це був останній буддійський центр, що реально функціонував на території Туви з 1946-го до 1960 року, тамтешні ламы навіть намагались добитися його офіційної реєстрації. У газеті “Шын” від 18 липня 1959 р. про діяльність молитовної юрти була надрукована замовна стаття під назвою “Підсилити боротьбу із впливом буддійської релігії”. У цьому матеріалі викривались такі дії лам, як лікування, здійснення обряду “хурум”, а також порушувалось питання щодо примиренського, лояльного ставлення місцевих органів влади до незаконної молитовної юрти та фактів порушення ламами радянських законів про культу [Уванчаа 2015, 21]. Після цього була розгорнута широка кампанія як у пресі, так і на місцях (“збори трудящих”, антирелігійна агітація тощо) з дискредитації молитовної юрти та лам. В одній зі своїх доповідей¹ П. І. Каралькін, радянський етнограф та музеєзнавець, який проводив польові дослідження в Туві в 1950–1960-ті рр., розповідав: “Біля міста Чадана функціонувала буддійська молитовня Хуре. У 1960 р. за розпорядженням влади Хуре було закрито, увесь вміст храму перевезено до музею. Після цього віряни не тільки не відмовилися від своїх переконань, а й вважають це нібито порушенням закону про віросповідання. Деякі тувинці покликаються на те, що в місті Кизилі, у столиці Республіки, діє православна церква², а Хуре закрили” [Каралькин 2008, 246]. Ламам роз’яснили, що оскільки їхня громада не підлягає державній

¹ Матеріал для цієї доповіді був зібраний під час поїздок у складі Тувинської комплексної археолого-етнографічної експедиції Інституту етнографії АН СРСР (з 1955-го до 1961 р.).

² У 1929 р. в Кизилі було відкрито єдину в Туві православну парафію Св. Трійці. Ця парафія вже не закривалася й існувала протягом усього радянського часу [Атлас... 2005, 309].

реєстрації, то й приватна ламська діяльність також не дозволяється державою [Бичелдей 2015, 132]. За деякими даними, на кінець 1960 р. в Тувинській автономній області нараховувалося близько 50 лам [Бичелдей 2015, 126]. Є інформація, що деякі з тувинських лам із часом опинилися в Іволгинському дацані [Люди Центра Азии 1998, 255]. “Чо-мусь доля дуже жорстоко обійшлася з буддизмом у нас у Туві. Калмикії та Бурятії щодо релігії пощастило більше, там хоч частина храмів була збережена, у нас же все було знищено повністю. Проте віра жила, люди їздили в Бурятію, щоб помолитися святим місцям”, – розповідав А. С. Комбу, директор Тувинського національного музею імені Алдан-Маадир (Шістдесятьох богатирів) [“Моя грозная фамилия влияния на меня не оказала” 2003].

Російський етнолог Б. Мишлявцев, який проводив польові дослідження на теренах Туви в 1990-ті рр., аналізуючи релігійну ситуацію, зокрема, зазначав:

“Забуття традиційних вірувань, особливо добуддійських, означало б для людини розрив з духами-господарями землі, а значить – порушення соціально-природної гармонії і втрату прав на цю землю. Тому вірування ці й надалі зберігалися протягом усього радянського періоду. Забуття знали деякі деталі ритуалів (особливо колективних, проведення яких було фактично заборонене), однак загалом традиція не переривалася ніколи. Її бурхливе відродження в 1990-ті роки не було спробою штучної реконструкції. Покоління людей, що детально знали основні обряди, компетентних у питаннях традиційних вірувань, людей, чия молодість пройшла в умовах традиційного побуту, було ще живе, і для відродження необхідною умовою було насамперед зняття заборон на вільне відправлення релігійних культів” [Мышлявцев 2009].

На початку XXI ст., за даними соціологів, вважали себе буддистами 80 % опитаних тувинців [Анайбан, Тюхтенева 2008, 70]. Сучасні тувинські лами з різних причин здобу-

вають освіту за межами Туви¹ (у Бурятії, Монголії, Індії) та орієнтуються не так на втрачені переважно локальні традиції тувинського буддизму, як на єдині для всієї школи гелуг правила відправлення обрядів [Пименова 2006, 2–3]. У 2012 році в Туві налічувалося 108 лам, у це число були включені й ті лами, що на той час навчалися за межами республіки [Хомушку 2015, 173].

Шаманські й більшість буддійських організацій займаються здебільшого прийомом клієнтів з особистих питань і відправлення обрядів, спрямованих на досягнення конкретних цілей: забезпечення здоров'я, довголіття та успіху в справах, підвищення життєвого тону, порятунк від хвороб і проблем [Пименова 2006, 1]. Тувинські шамани також викликають дощ у літню посуху, снігопад у безсніжну зиму, зупиняють пожежі і сприяють плодючості [Монгуш 2010b, 120]. Коли раніше людина могла стати шаманом, якщо її обирали духи (відмова від цього дару призводила до хвороби), то наразі цей шлях обирається добровільно. Для цього претенденту потрібно відчувати “поклик” чи переживати спонтанні контакти зі світом духів, вибір шаманізму для нього не є обов'язковим, немає й шаманських хвороб у разі припинення практики чи після шаманської ініціації. Це, зокрема, сприяло появі серед тувинських неошаманів представників інших народів зазвичай без шаманського минулого [Монгуш 2010b, 118].

Камби-ламу як главу буддійської громади всієї Туви тувинці отримали лише в 1990-ті роки. У вересні 1997 р. в Кизилі відбувся Всетувинський установчий з'їзд буддистів

¹ За свідченнями тувинської релігієзнавиці О. Хомушку, оскільки в самій республіці поки що немає можливості здобути закінчену буддійську освіту, майбутні лами навчаються в Індії (монастир Дрейпунг Го-манг у Південній Індії), у храмі Гунзенчойней у Санкт-Петербурзі, а також в Іволгинському дацані в Бурятії. На базі цього, а також Агинського дацану в буддійських інститутах навчаються і студенти з Туви [Хомушку 2015, 173].

Республіки Тува. Центральною темою обговорення стало питання про обрання камби-лами (верховного глави буддійської сангхи) і його заступників, які згодом утворюють Управління Камби-Лами Республіки Тива (УКЛРТ) [Монгуш 2001, 133]. Офіційною резиденцією камби-лами Туви став храм Цеченлінг. За статутом УКЛРТ спочатку висуваються кандидати на посаду камби-лами, а потім проводяться вибори шляхом загального голосування серед представників буддійського духовництва. Вибори проходять кожні п'ять років. До УКЛРТ входять усі буддійські організації республіки [Камбы-лама Тувы... 2010]. У кожному з 17 районів Туви є управління Да-лами – головного лами цього району, який діє за своїм статутом. Управлінню Да-лами підлягають приблизно 3–4 дрібніших організацій. Кожні п'ять років проводиться конференція всіх буддійських організацій і центрів Туви (перша відбулася у 2005 році), однак протягом цього періоду проходять інші збори різного масштабу і рівня [Камбы-лама Тувы... 2010]. Перший верховний лама Туви в пострадянський період (1992–1996) К. О. Сандак (1918–1996) ще в юному віці здобував духовну освіту в Монголії, був свідком руйнування храмів і дожив до часу, коли буддизм повернувся в життя тувинського суспільства, що символізує спадковість і певну безперервність буддійської традиції в Туві.

РОЗДІЛ 6.

ПРОТЕСТНИЙ РУХ І ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В ТУВИНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1930–1940 рр.). ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТУВИНЦІВ ДО МНР

Чимало подій тувинської історії були невідомі широкому загалу аж до кінця XX ст. Про них можна було довідатися лише із західних наукових видань. Серед таких історичних подій – протестний рух початку 1930-х рр. Наприклад, західні дослідники лаконічно згадували про Хемчицьке повстання 1930 року, під час якого виступили і тувинці, і російські селяни, причиною його називали примусову колективізацію села. Слушно зазначалося, що повстання було ліквідоване радянськими загонами. Один із західних авторів саркастично зазначає, що в СРСР остання згадка про це повстання містилася в Малій радянській енциклопедії 1932 року, а в наступних радянських виданнях цю подію замовчували [Bebler 1987, 45]. Справді, тривалий час радянські, а згодом російські науковці воліли взагалі не згадувати антиурядові виступи, що відбувалися в республіці в 1930–1932 роки. Однією з перших зацікавилась цими фактами тувинська дослідниця С. Саая [див.: Саая 2003; Саая, Сат 2006]. І лише 2007 року повстання 1930-х рр. стисло згадується в новому виданні офіційної “Історії Туви”. На цьому й вичерпується, принаймні відоме авторці, висвітлення цих подій в історичній літературі. Отже, фактично розпочинаючи дослідження протестного руху 1930-х рр., авторка пропонує свій погляд на ці події, залучаючи маловідомі джерела із фондів РДАСПІ (насамперед ф. 495, оп. 153), а також матеріали та бачення незаангажованих дослідників цієї теми на Заході.

Витоки масового переселення тувинців з ТНР до МНР також стає можливим виявити завдяки вищезгаданим

документам та 3-му тому, присвяченому періоду ТНР, з багатотомного видання документів, підготовленого монгольською та тувинською сторонами [Собрание архивных документов... 2014b]. Якщо завдяки документам, які збереглися в російських та монгольських архівах, ми бачимо факти такого переселення (втечі) в 1930-ті рр., то у висвітленні пізнішого етапу цього руху та його причин за браком розсекречених документів у пригоді стають насамперед польові дослідження етнологів на теренах Монголії [Wheeler 1999; 2000, 41–44; Inamiga 2005; Монгуш 2010а, 215–216; Бавуу-Сюрюн 2011; Биче-оол, Самдан 2012, 33; Kristensen 2015; Чулуун, Донгак 2015; Серен 2016 та ін.], а також нечисленні доступні дослідникам документи, зокрема з Архіву зовнішньої політики РФ (АЗП РФ, 06 “Секретариат В. М. Молотова”).

Загалом же проблема переселення тувинців з Туви до сусідньої Монгольської Народної Республіки (МНР) тривалий час була позбавлена належної уваги з боку дослідників. По-перше, вона зачіпала непрості відносини між Монголією та Тувою в 1920–1950-х рр., взаємні образи, претензії та непорозуміння, що наростали між двома країнами впродовж першої половини ХХ ст. По-друге, самі факти втечі громадян з радянського “раю” та їхні причини зі зрозумілих причин у самому Радянському Союзі та МНР (де перебували основні корпуси документів, що висвітлюють це явище, та самі учасники подій) не афішувались. З 1990-х рр. ситуація почала змінюватись, розпочалися ширші польові дослідження, зокрема й закордонних етнологів, на монгольських теренах та опитування літніх тувинців, які залишилися жити в Монголії. Здебільшого останні розповідали про переселення в 1940–1950-х рр., тоді як сам процес розпочався раніше.

Про ще одну тему, безпосередньо пов’язану з повстаннями 1930-х рр. та еміграцією тувинців до Монголії, – політичні репресії в тувинському суспільстві, – також відомо

небагато. Попри низку публікацій [Москаленко 2004, 147–149; Саая, Сат 2006, 250–262; 2009; Бузыкаева 2007; История Тувы 2007, 198–207; Салчак Тока 2015, 135–152; Доржу, Иргит 2016; 2017; Иргит 2018a; 2018b та ін.], ця тема залишається мало представленою в наукових працях. Загальнодоступна інформація про ці трагічні події в історії Туви доволі лаконічна і зазвичай обмежується відомостями про найбільш резонансні процеси, що стосувалися політичної еліти республіки (1932 і 1938 рр.). У “Книзі Пам’яті жертв політичних репресій. Російська Федерація” про Туву читаємо таке: “Книга пам’яті не видана, у ЗМІ згадується, що в Музеї історії політичних репресій у Туві існує картотека репресованих на 900 імен” [Книги Памяти жертв... 11]. Визнають недостатність висвітлення цього трагічного явища в історії Туви і самі тувинські історики [див.: Доржу, Иргит 2016, 48].

Проте наявна література дає змогу виявити деякі тенденції: певне коло авторів саме на радянську сторону покладають головну провину за політичні переслідування в Туві 1930–1940-х рр. [Москаленко 2004, 148–149; Саая, Сат 2006, 256; 2009, 64]. І з ними важко не погодитися. Дослідники вважають винним і С. Току, спочатку як голову Президії ЦК ТНРП, а згодом і генсека партії [Саая, Сат 2009, 64; Байыроол 2014b; Доржу, Иргит 2017, 36–37]. Інші, навпаки, намагаються применшити відповідальність цього одіозного тувинського керманіча [див.: Салчак Тока 2015, 484], водночас визнаючи: “У політичному плані причетність С. Токи до репресій очевидна. Він несе за них громадянську та моральну відповідальність. Піддавшись надмірно політизованим та ідеологізованим сталінським установкам про посилення класової боротьби, він не запобіг масовим порушенням законності та правових норм” [Салчак Тока 2015, 141].

Окремо слід згадати спогади тувинського письменника К.-К. Чооду про своє дитинство, що якраз припало на період політичних утисків у Туві в середині ХХ ст. [Люди

Центра Азії 2014, 28–41]. На прикладах трагічних доль своїх рідних та власної автор розкриває перед сучасниками весь жах звичайної людини, а передусім дитини, що потрапила в жорна радянської репресивної машини і власними очима бачила, як нищать ключові засади та цінності, на яких трималися її спільнота та навколишній світ. Завдяки вервечці деталей, з яких складається ця розповідь, ми бачимо полотно, властиве періоду репресій в СРСР. Суспільство, і насамперед родичі, відвертається від “ворогів народу”. Їхні родини депортують у віддалені місцевості, а діти гнобляться та позбавляються права на навчання. Страх, підозри, агресія, доноси, руйнування культурної та історичної спадщини, порушення базових прав людини – це далеко не всі вияви радянського впливу на тувинське суспільство, яке разом з певною модернізацією спіткала й жахлива радянська повсякденність 1930-х рр. Можна припустити, що заподіяна тоді травма й досі заважає тувинцям належно дослідити, усвідомити та оцінити проблему політичних репресій та її наслідки для тувинського суспільства.

Хемчицьке повстання 1930 року

Для антиурядових виступів у тувинському суспільстві впродовж першої половини 1930-х рр. було достатньо підстав. Тут і колективізація, і конфіскація майна, позбавлення виборчих прав, висилка за межі республіки представників певних верств населення, а також непосильні податки і товарний голод. До того ж сталися наступ на буддійське духовенство із загрозою повної націоналізації майна монастирів у Туві, гоніння на шаманів за здійснення обрядів, образа почуттів вірян та порушення вікових традицій тощо. В ТНР напередодні Хемчицького повстання спостерігалась наступна ситуація:

«У деяких пунктах до росіян відверто вороже ставлення (Шагонар). Тут же маю Вам повідомити про якусь “сімейність” на монгольському кордоні. Монголи подорожують

без усяких дозволів до Туви за хлібом, а тувинці в Монголію за тютюном. Настрої серед колоністів ахові, страшенно всі розлючені, все радянське криють на чому тільки світ стоїть» [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 36, арк. 1].

Друге Хемчицьке повстання розпочалося в березні 1930 року¹. На жаль, виявлені документи містять дуже мало конкретних фактів, які б дали змогу відтворити цілісну картину тих подій. Відомо, що про його початок доповів Москві 21.03.1930 р. представник Комінтерну в Туві В. Богданов. Мовляв, у столиці Бурят-Монголії – Верхньоудинську – дістав інформацію щодо бунтівників з Ойратії² та Бурятії (Окінського району), які перейшли до Туви й підняли там повстання. За неточними відомостями з Верхньоудинська, нібито захоплено Джедан, центр Дзун-Хемчицького³ хошу-ну [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 39]. З огляду на ці події тувинський уряд звернувся до СРСР із проханням про допомогу. Наприкінці березня 1930 року Політбюро ВКП(б) ухвалило рішення: загін до Туви не відправляти, надавши тувинському урядові змогу самостійно придушити повстання. Тоді частину тувинських сил, кількість яких не перевищувала 200 осіб, було кинуто до району Хемчика [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 36, арк. 55]. Отже, рішення Політбюро щодо “питання про Танну-Туву”, судячи з Протоколу ПБ № 124 від 25 квітня 1930 р., залишилось у силі [РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 783, арк. 1].

¹ Тувинські дослідники початком цього повстання називають дату 17 березня 1930 року.

² Ймовірно, мається на увазі Ойратська АО, створена 1 червня 1922 року. До її складу увійшли 20 волостей колишнього Горно-Алтайського повіту Алтайської губернії та 4 волості Бійського повіту Алтайської губернії. 2 березня 1932 року Ойратська АО була перейменована в Ойротську автономну область, а 7 січня 1948 року – у Горно-Алтайську автономну область.

³ Дзун-Хемчицький хошун утворився 1929 р. на базі колишнього Хемчицького хошуну (Бейсе-хошуну).

Один із ватажків повстанців Темурдун нібито ще до початку подій мав домовленість про координацію дій з ініціаторами протестного руху в Північно-Західній Монголії (Убсунурський аймак)¹. Але тувинці виступили першими. 25 березня 1930 року повстали ламы монгольського монастиря Тугус-Буянту, аби підтримати тувинський виступ. За словами монгольських повстанців, тувинські заколотники неодноразово заявляли їм про свої наміри скасувати наявну систему правління та закликали до узгоджених дій. 27 березня колишній захірагчи² Батжаргал виїхав до Туви з проханням надіслати 50–100 солдатів, 500 гвинтівок. Як стверджував начальник ДВО³ Б.-О. Елдев-Очір, становище було вкрай напружене. Тувинці стали перекочовувати на монгольську територію. За їхніми словами, вони прагнули об'єднатися з дербетами⁴. На монгольські терени в районі р. Сакіль перейшли загалом 512 тувинців разом з юртами та худобою. Нібито 80 з них були озброєні. За іншими даними, кількість наявної зброї, принаймні вогнепальної, була мізерною [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 41, арк. 6]. Очевидно, що група невдоволених просто вирішила перекочувати до МНР. Тувинці казали, що вони вже об'єдналися з дербетами та впроваджують спільне управління. Повстанці сподівалися запропонувати владу Далай-хану – поважному західномонгольському аристократу. Монгольські і тувинські повстанці спільно сформували штаб у Тугус-Буянту, склад

¹ Тувинці мешкають на теренах цього аймака й донині.

² Захірагчи – помічник князя хошуну з військових питань.

³ ДВО – Державна внутрішня охорона МНР.

⁴ Дербети – монгольська етнічна група, що входить до складу ойратів, у Західній Монголії. Цікаво, що таке вже траплялось раніше за схожих умов: напередодні першого Хемчицького повстання 9 травня 1919 р. О. О. Турчанінов, комісар у справах Урянхайського краю (1917–1919 рр.), повідомляв про збройний напад на пост 8 травня, коли одного козака взяли в полон, когось убили, були пограбовані заїмки, а повсталі в кількості 50 юрт відкочували до дербетів на монгольську територію [ДАРФ, ф. Р–200, оп. 1, спр. 479, арк. 62].

якого невдовзі заарештували монгольські військові. Незабаром більшість тувинських переселенців були передані на кордоні загону ТНР, який їх переслідував. Залишалися ще 12 осіб, яких розшукували монгольські військові [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 50]. Проте, врешті-решт, 11¹ “заколотників” спромоглися втекти за Алтай до Сіньцзяну, де також мешкали етнічні тувинці.

Допоки тувинські урядові загони придушували Хемчицьке повстання, почалось нове заворушення, вже серед російського населення Туви. Виступ розпочався 26 квітня під гаслом “влада без комуністів і колективізації”. Повстанці планували й “розрив зв’язку між СРСР і м. Кизилом” [цит. за: Саая, Сат 2006, 243]. 28 квітня вони зробили перші кроки в реалізації цього задуму й вирізали 80 сажнів телеграфного проводу. 4 травня 1930 року заступник наркома закордонних справ Л. Карахан повідомляє Й. Сталіну, що тувинський уряд у зв’язку з останніми подіями знову просить про негайне уведення радянського військового контингенту до Туви. Тамтешній радянський повпред О. Старков також наполягав на негайному застосуванні радянських військ щодо повстанських районів, вбачаючи загрозу для Кизила, де наявних сил тувинців і РСТК могло виявитися недостатньо. З огляду на це НКЗС підтримав клопотання тувинського уряду та Старкова щодо термінового спрямування до Туви кавалерійського загону з Мінусінського округу [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 36, арк. 55; История... 2011, 83–84]. Водночас Протокол ПБ № 125 від 5 травня 1930 р., п. 11, свідчить наступне: “Про Танну-Туву (Карахан). Питання відкладено” [РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 784, арк. 3]. В “Історії Туви” стверджується, що радянські війська до Туви так і не ввели, мовляв, тувинська армія та оперативно створені Частини особливого призначення (ЧОП) придушили бунт власними силами [История Тувы 2007, 348].

¹ Називається й число 16 осіб [История Тувы 2007, 193].

Так чи інакше, у травні 1930 року чергове Хемчицьке повстання було остаточно придушене.

Щодо активних учасників виступу були застосовані різні міри покарання: наприкінці травня 1930 року заарештували 139 повстанців, з них 14 розстріляли, 57 вислали за межі Туви. Окрім цього, ще сімох стратили без суду, четверо загинули в перестрілці [История Тувы 2007, 192]. Розслідування передумов та обставин повстання виявило, що реальна кількість його учасників разом зі своїми родинами дорівнювала 261 особі (або 270), які представляли всі верстви і шаблі тувинського суспільства, зокрема членів партії й ревсомолу – 39 осіб. З колишніх правих керівників безпосередню участь у повстанні брали ексміністр внутрішніх справ та колишній комісар ескадрону, обидва усунуті з посад у 1928–1929 роках. Підозрюваних у співчутті до повстанців було 24 особи, згодом їх звільнили з-під арешту. Загалом до судової відповідальності притягнули 130 осіб. Проте до цього числа не увійшли ідейні вожді повстання, яких не вдалося виявити.

Готуючи виступ, його організатори активно використовували у своїй агітаційній роботі негативне ставлення тувинців до планів радянської влади та їхніх місцевих поплічників щодо кардинального реформування усіх сфер життя тувинців. Їхнє загальне невдоволення було викликане чутками про невідворотну конфіскацію всіх господарств – і бідняцьких, і заможних – з подальшим забезпеченням вилученим майном росіян, що живуть у місті. Вважалося, що метою конфіскації є розорення тувинського населення, тому краще роздати аратам своє майно та худобу, аніж годувати голодних росіян. За наявною інформацією, нібито деякі багатії навіть вже тоді почали роздавати біднякам шуби та худобу [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 41, арк. 11]. Заколотники наголошували: у Туві хочуть знищити релігію й насадити тваринну мораль; позбавлені виборчих прав будуть вбиті або вислані за кордон; всіх учасників Хемчицького повстання 1924 року та осіб, причетних до нього, а також

усіх шаманів і лам чекає неминуча смерть. Водночас бунтівники запевняли, що хамбо-лама пророкує їм перемогу, задля чого лами здійснюють відповідні релігійні відправи. Повстанці переконували населення, що Панчен-лама IX¹ з мільйонним військом зайняв Улан-Батор, а МНРП вже розбита². Бунтівники запевняли, що революційна партія існує лише у Кизилі, її можна швидко ліквідувати. При цьому слушно стверджували, що не лише вони наразі підняли повстання: “Ми об’єдналися з Монголією та Тибетом”.

Гасла та звернення заколотників переконливо свідчать, що саме їх підштовхнуло до виступу. Повстанці заявляли, що вони відновлять колишнє правління, яке воскресить релігію. Один з очільників повстання стверджував, що вони закликали до виступу спільними силами, аби не померти з голоду після конфіскації. У перших зверненнях бунтівників неодноразово наголошувалося, що нові заходи партії та уряду неправильні й не відповідають основним законам. Йшлося про податки, відділення церкви від держави й антирелігійну пропаганду, яка руйнує усталені релігійні традиції та мораль, а також колективізацію аратських господарств і позбавлення виборчих прав окремих верств суспільства [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 41, арк. 12]. В одному зі своїх звернень до уряду повстанці писали: лами та князі знищуються, вищезгадані категорії втрачають виборчі права, підпадають під конфіскацію майна й висилаються за межі республіки. Буцімто про такі жорстокі заходи партії, що передбачалося провести в життя, їм повідомили самі партійці.

В одному з останніх листів, вже після публікації постанов про боротьбу з викривленнями партійної лінії та влади на місцях, повстанці повідомили:

¹ Панчен-лама IX – тибетський буддійський ієрарх, який на той час перебував на теренах Внутрішньої Монголії, співпрацював із китайським урядом і намагався повернути монгольську еліту до Китаю.

² Варто зазначити, що схожі чутки поширювалися під час підготовки та проведення повстання й у Західній Монголії.

“Ті арати, які прибули з частинами Червоної Армії із Шемінського сомону, влаштовують маленькі грабунки за- для особистого збагачення... У службових справах в Аян- гати прибули декілька членів партії і вдавались до ганебних дій: знімали з рук дівчиць каблучки й силювали їх до стате- вих зв'язків. На такі потворні явища відповідні організації геть не звертають уваги. Ми дуже дивуємося. Чому ми й почали боротьбу проти вас. З вашого боку були випадки, коли лякали безправних жінок...” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 56].

На таку мотивацію повстанців звернули увагу й окремі тувинські автори. Очевидець тих подій письменник Ф. Се- гленмей вказує, що «однією з причин бунту стало знева- жання вікових традицій і звичаїв народу. Повсюдно прово- дилися збори під гаслом “Арын чазар” – “Геть сором”... На них у жінок і дівчиць відрізали коси, відбирали прикраси – сережки, обручки, чавага¹ й змушували привселюдно роз- повідати про сексуальні подробиці їхнього життя» [цит. за: Кужугет 2006, 183]. Ф. Сегленмей також згадував, що одру- жених чоловіків і заміжніх жінок примушували на зборах називати по імені свекра й тестя, що було суворо забороне- но багатовіковою традицією². Від сорому учасники тих збо- рів (з обох боків) думали про самогубство, а дехто навіть заподіяв собі смерть [Кужугет 2006, 184].

Тувинські урядовці зазначали, що на ситуацію суттєво вплинула передвиборча кампанія. Повстання вибухнуло в останній день виборів до низових органів самоврядування. Особливістю цих виборів було те, що вони відбувались в

¹ Чавага – жіноча візерункова прикраса для кіс.

² Г. Грумм-Гржимайло зазначав: “...сойоти не назвуть вам імен своїх батьків, тестя та теці; а отже, невістці забороняється називати по імені свекра та свекруху, і всім взагалі сойотам свого князя (огурду) і хамба- ламу; нарешті, чоловік ніколи не назве своєї дружини інакше, ніж юг- ієзи – господаркою юрти чи сюрген-ієзи – матір'ю такого-то, а дружина чоловіка – своїм чоловіком – ір-ім” [Грумм-Гржимайло 1926, 132; див. також с. 133].

умовах позбавлення уперше виборчих прав заможних громадян та лам¹, підготовки до масштабної конфіскації з роз'ясненням її умов і нюансів, вилучення податків тощо. Сукупно ці фактори надзвичайно загострили обстановку в худоні. Не останню роль відіграли й антирелігійна боротьба та наступ войовничого атеїзму, оголошення окремими виборчкомами громадян, позбавлених виборчих прав, поза законом. Тувинська влада вважала, що це спонукало й деяких ревсомольців і партійців приєднатися до повстання. Участь перших мотивувалася ще й наближенням запланованої чистки лав союзу [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 37, арк. 55]. До того ж владні кола вбачали в цих районах ще й більш потужний вплив монгольських (дербетських) лам і князів.

ЦК ТНРП обговорив усі причини виникнення повстання і зробив висновки. Відтепер основні напрямки роботи партії мали зосередитися на виправленні допущених помилок на місцях, відтермінуванні конфіскації, роботі серед бідноти, коригуванні заходів антирелігійної кампанії з вилученням церковного майна.

Проте і в 1931 році тривало викриття так званих контрреволюційних груп у майже всіх хошунах Туви. Типовим у цьому плані можна вважати засідання Секретаріату ЦК ТНРП від 18.11.1931, де розглядалось таке питання. Нібито на монголо-тувинському кордоні створено контрреволюційну групу на чолі з феодалсько-теократичними елементами, яка планує зрив нових заходів партії та урядів ТНР і МНР. Насправді ж так звані змовники репрезентували лише 16 господарств. Змовники агітують населення, наголошуючи на

¹ У повстанні 1930 року брали участь й учасники хемчицьких подій 1924 року через позбавлення їх виборчих прав [Саая, Сат 2006, 242]. Сучасники подій з російських родин згадують, що, наприклад, за використання машинної праці, так само як і в разі з найманими робітниками, загрожувало становище “лишенця” – позбавлення виборчих прав з усіма наслідками ізгоя, що передається у спадок дітям. Діти “лишенців” навіть зі шкіл виключалися [Екатерина Дорофеева... 2015].

меншому податку в Монголії, колгоспів там немає, Монценкооп постачає населення рівномірно, а релігія розвивається вільно. Тому в Монголії добре, а в Туві погано, отже, потрібно приєднатися до Монголії [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 46, арк. 223]. Цілком очевидно, що агітатори становище в сусідній країні свідомо ідеалізували, ігноруючи факти утисків релігії в Монголії, товарного голоду тощо.

Засідання, зокрема, постановило:

- доручити скласти до 25 листопада 1931 року проєкт щодо переселення “найбільш злісних феодалів” до інших хошунів та ізоляції керівників контрреволюційного угруповання;
- зобов’язати правління Тувценкоопу¹ і хошунні комітети партії при розподіленні товарів особливу увагу звертати на сомони, прилеглі до монгольського кордону;
- налагодити серед наявних там колгоспів енергійну роботу з організаційно-матеріального зміцнення та залучення до них нових аратів;
- зобов’язати Міністерство культури терміново розгорнути культурно-просвітницьку роботу, при цьому особливу увагу звернути на вищезгадані сомони, прилеглі до монгольського кордону [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 46, арк. 224].

Повстання в Тере-Холі

Про саме повстання в Тере-Холі² відомо небагато. Збройний виступ розпочався навесні 1932 року. До тувинських повстанців приєдналися представники озброєної опозиції з

¹ 16 грудня 1924 р. Рада міністрів ТНР ухвалює рішення про утворення Тувинського центрального кооперативу (Тувинценкооп, ТЦК), що поступово поглинув всі інші торгово-заготівельні організації і залишився монополістом у цьому виді діяльності.

² У 1929 році Салчацький хошун був перейменований на Каа-Хемський. У 1932 році Каа-Хемський хошун розділено на Пій-Хемський, Танну-Ольський хошуни, а пізніше – Тере-Хольський.

Північно-Західної Монголії [История Тувы 2007, 193]. На думку деяких тувинських науковців, повстання 1930 та 1932 років змусили владу вжити дієвих заходів. Ймовірно, за підозрою в таємній організації Хемчицького заклоту 25 квітня 1930 р. співробітниками політичної охорони був заарештований і через два роки розстріляний М. Буян-Бадирги [Байыр-оол 2009]. Засідання Політбюро ЦК ТНРП (від 22.03.1932) обговорювало питання “про контрреволюційних бандитсько-грабіжницьких учасників групи і зловживання своїм службовим становищем чорно-жовтих феодалів Буян-Бадирги, Дондука, Шагдира, Бойду, які зумисне брали участь у Хемчицькому повстанні” [цит. за: Ховалыг 2007, 63–64]. Було вирішено затвердити проєкт постанови УДВПО, де пропонувалося засудити їх до розстрілу згідно із 41-ю статтею Кримінального кодексу. Так загинули, зокрема, колишні голова Президії Малого хуралу М. Німажап та генсек ЦК ТНРП О. Соднам.

Про утиски та поневірвання населення може свідчити історія родини непересічного тувинського діяча Буян-Бадирги. Коли в березні 1932 р. Буян-Бадирги розстріляли, його дружину та прийомних дітей примусово переселили з Дзун-Хемчицького району до Пій-Хемського (за іншою версією – до Каа-Хемського), майно конфіскували, дітям було заборонено навчатися [Ламажаа 2010, 102]. Близькі та рідні по обох лініях були репресовані, вислані. Змогли добитися для себе стерпних умов лише ті, хто встиг перекочувати до інших районів і приховати своє походження. Дружина Буян-Бадирги до самої смерті (у 1946 чи 1947 р.) мешкала у віддаленій місцевості у страшній бідності, оточена такими ж бідними родичами й обкладена непосильним податком [Ламажаа 2010, 103].

Кордон із МНР залишався під пильним контролем тувинських урядовців. 10 травня 1932 року повпред МНР у Туві Дугаржап, відповідаючи на запит МЗС Монголії, повідомляв:

“Уряд і ЦК партії Тувинської Республіки мені передали, що приїхали три монголи в місцевість Турген Хутул чи Турген-Нюр на південно-східному кордоні для організації повстання. У цій справі туди відряджені секретар ЦК партії Баїр¹ та інші. У разі переходу Монгольською Червоною Армією кордону Танну-Тува в боротьбі з контрреволюціонерами, Уряд Танну-Тува не буде заперечувати і буде підтримувати систематичний зв’язок із нею” [цит. за: История Тувы 2007, 350].

Проте військового втручання МНР не знадобилося. Нібито тувинська влада швидко подолала погано організований опір. У травні 1932 року було проведено операцію з вилучення т. зв. контрреволюційного елементу в прикордонній (південній) смузі у зв’язку з подіями в Монголії, де почалося велике повстання, що тривало кілька місяців. За час операції було розкрито й ліквідовано шість “контрреволюційних” угруповань та організацій. З них три, за визначенням УДВПО ТНР, мали явно повстанський характер. Частина затриманих під час слідства визнали, що свідомо вели контрреволюційну роботу, спрямовану на послаблення партійної диктатури [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 52, арк. 31]. Можна припустити, що все ж таки головна провина більшості затриманих полягала в поширенні масової “провокаційно-пораженської” агітації. За свідченнями чекістів, найнебезпечнішим елементом залишалось ламство, яке не було розбите ідейно і знищене фізично. Становлячи не менш ніж 7–8 % загального складу населення, воно пішло з хуре в улуси і в латентній формі повсякденно продовжує контрреволюційну роботу серед аратів. Викриття

¹ За деякими даними, О. Баїру, направленому до Тере-Хольського району для ліквідації контрреволюційного заклоту, вдалося переконати жителів Теса, Ерзіна та Качика не брати участі у протиправних діях. У тому ж році він побував в оленярів, які жили у віддалених куточках Тоджинської тайги і під впливом заклотників Кунгуртуга зібралися виїхати на територію Зовнішньої Монголії. Завдяки його вмовлянням багато оленярів залишилися жити на землі прашурів [Байыр-оол 2011].

травневої операції нібито довело, що основну організаційну роль відігравало ламство як ідейний натхненник цих організацій та угруповань.

7 липня 1932 року тувинський уряд відправив до Кунгуртуга¹ кавалерійський ескадрон, до якого приєдналося понад сто добровольців. Внаслідок бою з урядовими військами в Сайгалі повстанці розкололися на дві групи. Одна з них рушила в бік Тере-Холя, інша – у глиб Сайгалу. Урядові війська теж розділилися на два загони, переслідуючи бунтівників. Незабаром “терехольський” загін наздогнав і розбив повстанців. На полі битви залишилися 78 загиблих заколотників, два кулемети, понад сто вінчестерів і кременеві рушниці. Решта відступила на терени Монголії [История Тувы 2007, 194]. Тувинські історики слушно вважають, що серед основних причин збройних виступів 1930 і 1932 років на Хемчику і в Кунгуртузі були беззаконня та свавілля влади щодо представників колишньої політичної еліти, чиновництва, духовенства, заможних аратів і селян – передусім конфіскація їхньої власності, непосильні податки, позбавлення старого чиновництва прав і свобод, прихована та явна заборона свободи совісті, добровільно-примусова колективізація [История Тувы 2007, 194].

Начальник УДВПО О. Сенгіїжик² підготував доповідну записку для ЦК ТНРП та уряду (від 15.08.1932). Згідно з цією запискою, впродовж останніх двох років відбулися: зміна правого керівництва й прихід до влади представників аратської диктатури; застосування методів колективізації і практичне застосування заходів виробничого кооперування аратських господарств; репресії та утиски щодо представників буддійського духовенства; хошунне переселення феодалних елементів включно з конфіскацією їхнього майна;

¹ Кунгуртуг – найвіддаленіше селище на сході Туви (Тере-Хольський хошун).

² О. Сенгіїжик – з 1928 р. начальник УДВПО; до арешту і розстрілу в 1938 році – заступник державного прокурора Туви.

виселення за межі республіки російського контрреволюційного елементу й куркульства¹; ліквідація самоврядування РСТК. Феодально-теократичний елемент, усунутий від політичного життя й придушений економічно, починає чинити затятий опір, стаючи на шлях прихованої, а місцями (Тере-Хольський сомон) відкритої боротьби [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 55, арк. 30]. У віддалених, особливо прикордонних, сомонах залишався потужним родовий вплив. Розповідають, що за браком достатньої кількості працівників по державно-партійній лінії основна аратська маса політично обслуговується недостатньо. Мовляв, низовий держапарат, партійні й ревсомольські осередки здебільшого не діють, а окремі керівники та активісти плывуть у масі загальних нездорових настроїв чи ж самі стають на шлях активних контрреволюційних дій. Характерний випадок трапився у травні 1932 року в Тере-Хольському сомоні, коли його голова й секретар партосередку демонстративно залишили нараду, де обговорювалося питання про переселення “феодалів”. Не менш показовим є факт, що в Качицькому сомоні троє секретарів осередків ТРСМ і деякі партійні активісти в період напруженої обстановки відкрито займалися поширенням “провокаційно-пораженських” чуток. Отже, ми бачимо, за що людина могла дістати звинувачення в контрреволюційних діях.

Начальник УДВПО зазначав, що майже вся основна аратська маса Тере-Хольського та Качицького сомонів втягнута в контрреволюційний рух. Незважаючи на те що “бандитський рух” станом на 15 серпня 1932 року переважно ліквідовано, із зазначених сомонів залишаються відсутніми ще

¹ Представниця однієї з таких родин згадувала: “Хата є, вважай – багатий, – так тоді міркували. А хата була на вісім осіб – кухня та світлиця. Нас, Дорофєєвих усіх, уважали куркулями – за тінь від хати, за дим із труби. Ми всі мали залишити територію Тувинської Народної Республіки. Вердикти з розкуркулювання і висилання ухвалювалися відразу, без суду і розглядів” [Екатерина Дорофєєва 2015].

близько 80 осіб. Наразі цьому елементові властиві спроби зв'язатися ідейно та організаційно з контрреволюційними та правими елементами в Монголії, організація еміграційного руху до Монголії (що охоплює майже всі сомони південної прикордонної смуги) тощо [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 52, арк. 32]. “Феодальні елементи” потрапили під хосунне переселення, проте залишаються неізолюваними від аратської маси, відповідно впливаючи на останню.

Деякі заколотники, які втекли після Хемчицького повстання, перебували в Сінъцзяні. Тувинське суспільство нібито ставилось до них як до національних героїв, які мають врятувати країну від наявної диктатури. За даними УДВПО, зазначені особи обіймали в цій провінції керівні посади. Автор записки вважав цілком очевидним, що в майбутньому їх планують використовувати для своїх цілей у Туві [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 52, арк. 33]. УДВПО стверджувала, що колишні князі, чиновники та лами останнім часом орієнтуються на праві та контрреволюційні елементи Монголії, особливо на теократичну частину, яка своєю чергою віддзеркалює наміри панчен-лами.

О. Сенгіїжик писав, що розкрите в серпні (сьоме за ліком 1932 року) контрреволюційне угруповання в Тустаг-сомоні (Улуг-Хемського хосуну) підтверджує орієнтацію на праві та контрреволюційні елементи Монголії. У прикордонних сомонах всієї південної смуги ведеться агітація за кочівлю до Монголії. Деякі з учасників ліквідованого угруповання в Тустаг-сомоні вже почали переправляти своє майно до Монголії, розгортаючи агітацію за це ж серед аратів. Мовляв, незважаючи на те що деякі з контрреволюційно налаштованих лідерів колишнього правого керівництва фізично знищені, остаточно загрозу не подолано. Значна частина чиновництва та духовенства залишається поки недоторканною, маючи широкі зв'язки і вплив серед населення [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 52, арк. 33]. 23 жовтня 1933 р. О. Сенгіїжик зауважував: були випадки, коли за особами,

які перетнули кордон, їздили самі члени партії, не передаючи справи до відповідних органів влади. Зараз крадіжки мають такий характер, що крадуть феодали й лами, щоб завдати збитку державі. Вони крадуть організовано, зі зброєю й перетинають кордон з МНР [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 59, арк. 21].

Політичні репресії в Туві

Архівні документи свідчать, що перший прокурор ТНР К.-С. Пірінлей вже в середині 1930-х рр. займався пошуком “антиурядових угруповань”. У своєму секретному повідомленні в ЦК ТНРП від 4 січня 1935 року він докладно розповідав про свою розмову з редактором місцевої газети, нібито налаштованим проти політики тувинського уряду, та його можливих спільників [Монгуш 2014, 141].

За спогадами О. Полата¹, у 1936 році під час зустрічі генеральний секретар ЦК ТНРП С. Тока йому, зокрема, розповів: “У цей час у Туві, як і в Радянському Союзі, загрожується класова боротьба. Вся суть у цьому. Як і в СРСР, з’являються контрреволюційні угруповання. Ці потвори поставили собі за мету приєднати Туву до Монголії й побудувати велику Монгольську державу. Але про це поки нікому ні слова. Держохорону хочу реорганізувати в МВС і міністром призначити вас” [цит. за: Саая, Сат 2006, 257]. Отже, першим керівником реорганізованого Міністерства внутрішніх справ Туви був призначений О. Полат, саме його відомство здійснювало репресії. Постановою Президії Мало-го хуралу ТНР від 24 липня 1937 року була заснована судова колегія при МВС для розгляду особливо резонансних контрреволюційних справ, які не могли розглядатися у відкритому порядку, а також інших порушень “революційної законності”. Головою цієї колегії був призначений сам Оюн Полат [Монгуш 2014, 141]. Склалася свого роду парадоксальна

¹ О. Полат – міністр внутрішніх справ ТНР (1936–1938).

практика: тувинських “контрреволюціонерів” судили тувинські каральні органи, радянських – представники НКВС СРСР, радники МВС ТНР [Бузыкаева 2007, 53]. Найбільш показовим було звинувачення в антидержавній пропаганді та агітації, тоді як фактично траплялися окремі висловлювання особистої думки у вузькому колі осіб; в основу позасудової розправи були покладені доноси [Бузыкаева 2007, 50].

Репресії в СРСР і МНР, звичайно, впливали на діяльність тувинських органів внутрішніх справ. Улітку 1938 року в Москві відбулася зустріч О. Полата із заступником наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновським, який показав тувинському колезі список учасників контрреволюційної змови в Туві. Отже, пряма причетність радянських органів до репресій у Туві та їхня провідна роль – очевидні, як підкреслюють дослідники [Саая, Сат 2009; див. також: Москаленко 2004, 148–149]. Працівники радянського повпредства на чолі з його керівником І. Т. Мулюкіним брали безпосередню участь у виявленні та усуненні “ворогів народу” в тувинському суспільстві шляхом штучної фабрикації справ, – зазначає М. Моллеров [Моллеров 2005, 202]. Дослідник також розповідає, що в тувинській пресі висвітлювалися сфабриковані органами безпеки СРСР справи і судові процеси над “ворогами народу”, які видавалися за агентів іноземних розвідок, повідомлялося про викриття “банди фашистських недобитків” серед учителів радянських шкіл у Туві. [Моллеров 2005, 202].

31 серпня – 3 вересня 1938 року відбувся III пленум ЦК ТНРП, який обговорив доповідь С. Токи “Про ліквідацію контрреволюційної групи Чурміт-Дажі¹, Данчай² та інших і про посилення партійно-масової роботи”. Отже, після

¹ С. Чурміт-Дажі – голова уряду та міністр закордонних справ ТНР (1929–1938).

² О. Данчай – голова правління Тувинбанку.

пленуму 9 осіб – Чурміт-Дажи, Хемчик-оола¹, Данчая та інших – обвинувачували в тому, що вони з 1931 року і до моменту арешту вели організаційну роботу проти революційного ладу ТНР, організували контрреволюційну, шпигунську, диверсійно-терористичну організацію, мета якої – шляхом збройного повстання, військової сили іноземної імперіалістичної держави повалити революційний лад ТНР. Мовляв, звинувачені мали на меті відірвати аратські маси від “гарячого сонця великого СРСР” і готувалися зробити з них рабську колонію імперіалістичних держав, а для успішного виконання цього завдання поширювали всілякі провокаційні чутки про СРСР; звеличуючись, розхвалюючи імперіалізм, через ворога монгольських аратських мас Гендена² стали агентами японського імперіалізму; встановили зв’язок з ворогами трудящих СРСР – троцькістами в СРСР, одержували від них контрреволюційні завдання й давали їм матеріали шпигунського характеру, у такий спосіб розширюючи свою контрреволюційну діяльність [Саая, Сат 2009, 63].

За словами С. К. Токи³, на відкритому судовому засіданні Чурміт-Дажи сказав:

“Ми ставили завдання повалення революційного уряду і партії Тувинської республіки, приєднання її до Монголії і створення капіталістичної єдиної держави під покровительством японського імперіалізму... 2. Хотіли ми об’єднати Туву, Ойротію, Хакасію, Монголію і підкорити японському імперіалізму. 3. Ми хотіли відірвати Туву від СРСР, з тим щоб останній не міг надати допомоги Туві в разі нападу Японії. Ми хотіли відірвати тувинську партію від Комінтерну, а потім повністю ліквідувати” [РДАСП, ф 495, оп. 20, спр. 546, арк. 37].

¹ А.-Т. Хемчик-оол – голова Президії Малого Хуралу ТНР (1933–1938).

² Мається на увазі П. Генден, колишній прем’єр-міністр МНР. П. Генден заарештували 17 липня 1937 року в СРСР, розстріляли там же 26 листопада 1937 року за звинуваченням у контрреволюційній змові.

³ Проект “Доповіді про роботу Тувинської народної революційної партії”, датований 11 березня 1939 року.

Яким шляхом отримували такі показання, можна довідатися з такого прикладу. У 1964 році С. А. Кужугет, колишній член уряду ТНР, учасник “контрреволюційної групи Чурміт-Дажи”, який залишився в живих, згадував:

“У перші дні допитували мене в кабінеті Єчкалова¹. Під час допиту пістолет Єчкалова завжди лежав на столі або він його тримав у руці. Як тільки я прийду до них у кабінет, мені казали: стійте на своєму місці, і починали лаяти і принижувати мене. Кілька разів пістолетом ударив по скронях, змушуючи не ворухитися. Каблуком своїх чобіт придавлював до підлоги пальці моїх ніг. Викликавши одного міліціонера, хапаючи мене за волосся, кидав на підлогу і піднімав, мене прив’язували за мотузку, яка була спущена зі стелі через отвір... Через три дні мене привели в інший кабінет. У цьому кабінеті були Мандараа², Намчак³, Єчкалов і старший радник Рогов⁴. Рогов запитав у мене, чи обдумав я, чи буду давати зізнавальні свідчення. Я відповів, що обдумав, буду давати свідчення... У такий спосіб мною було дано неправдиві свідчення на Танчая, Чурміт-Дажи і Хемчик-оола про те, що вони нібито є контрреволюціонерами... У результаті дачі таких завідомо неправдивих показань я залишився живий” [цит. за: Ооржак 2016].

У жовтні 1938 року більшість із цих “змовників” засудили до страти. Тувинський математик Х. О. Ондар згадував:

“Від матері я ні слова не почув про її улюбленого племінника Сунгар-оола Куулар, великого державного діяча, посла Тувинської Народної Республіки в МНР, репресованого наприкінці тридцятих років разом з іншими вождями тувинського народу⁵. Про нього і сьогодні знаю дуже мало.

¹ А. М. Єчкалов – радник від НКВС СРСР. Причому Єчкалов виступав відразу в декількох іпостасях: і як слідчий, і як суддя, і як виконавець вироку [Бузыкаева 2007, 53].

² О. Мандараа – заступник міністра МВС ТНР.

³ С. Намчак – заступник міністра МВС ТНР.

⁴ І. П. Рогов – радник від НКВС СРСР, який відігравав одну з провідних ролей у репресіях у Туві в 1938–1940 рр.

⁵ Куулар Сунгар-оол Товунак оглу (1908–1938) – повноважний представник ТНР у Монголії та секретар Президії Малого хуралу ТНР, учасник “контрреволюційної групи Чурміт-Дажи”, страчений разом із ним.

Це були страшні часи, коли тувинці, люди найглибших родинних зв'язків, були змушені зрікатися найближчих людей заради своїх дітей та їхнього майбутнього. Цього не змогли зробити ні Чингіз-хан, ні якийсь інший володар, цього добилися комуністи, та ще й руками самих тувинців” [“Тува моя, судьба моя, боль моя...” 2003].

Показові “судові процеси” хвилюю пройшли в Дзун-Хемчицькому, Улуг-Хемському, Тес-Хемському хошунах [Ондар 2016, 162]. Зокрема, 30 березня 1939 р. Соян Санданмаа, голова Тере-Хольського сомону і депутат Малого хуралу ТНР, був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, як сподвижник Чурміт-Дажи і член групи, яка готувалася отруїти деяких працівників ТНРП [Иргит 2018b, 39]. 21 червня 1939 р. Соян Санданмаа разом із трьома земляками був засуджений Судовою колегією МВС ТНР до найвищої міри покарання з повною конфіскацією майна. Вирок було виконано в ніч із 22-го на 23 червня. Кінь Сояна Санданмаа, Езір-Кара, відомий своїми перемогами під час перегонів на тувинських надомках, як кінь “ворога народу” до надому 7 липня 1939 року вже допущений не був; подальша його доля достеменно не відома. Образ цього коня став одним з найвідоміших символів пам’яті про жертв політичних репресій у Туві й надихає багатьох тувинських діячів культури [Иргит 2018b, 40; Люди Центра Азии 2014, 32–33, 41].

Якщо в 1930-ті рр. працівники радянського повпредства брали безпосередню участь у виявленні та усуненні “ворогів народу”, то в 1940-ві рр. ситуація дещо змінилася. Такий висновок можна зробити, зважаючи на записи М. Суцєвського. 29 січня 1943 р., поспілкувавшись із членами тувинського уряду, він дізнався, що заарештовані члени уряду: голова ЦК Профспілки Ш. Лопсан-Самбуу (Лувсан-Самбуу) і колишній міністр землеробства Т. Сюрюн, які підозрюються у співучасті в контрреволюційній змові проти уряду ТНР. “Серед російських працівників заарештованих

немає”, – зазначав М. Сущевський [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 5]. Надалі про результати слідства у справі Ш. Лопсана-Самбуу і Т. Сюрюна він намагався дізнатися в О. Чімби, який обіцяв дати випуску з показань обвинувачуваних.

Пізніше радянський дипломат поговорив на цю тему з інструктором МВС ТНР М. М. Рапопортом. Зокрема, 15 березня 1943 р. в них відбулася розмова про потребу повідомляти місію про арешт радянських громадян і політичні справи, фігурантами яких є тувинські громадяни. М. Сущевський попросив ознайомити його зі справою Ш. Лопсана-Самбуу і Т. Сюрюна¹. М. Рапопорт відмовився це зробити, покликаючись на те, що в нього є прямі вказівки НКВС нікого, зокрема й посланника, з матеріалами МВС не знайомити і що санкцій на арешт радянських громадян, які проживають у Туві, він не потребує [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 11]. 8 червня 1943 року, коли надійшли відомості про арешти МВС ТНР 4 радянських громадян, Сущевський знову поцікавився в Рапопорта, чому про арешти радянських громадян, і зокрема членів партії, не сповіщають радянську місію. Інструктор відповів: “Ми погодили арешти з Токою. У мене є прямі вказівки НКВС щодо цього” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 30]. Сущевський зробив висновок, що, мабуть, Рапопорт жодних нових вказівок з цього питання з Москви не отримував. Радянський дипломат констатував, що в ТНР широко практикується як найкращий запобіжний захід арешт обвинувачених [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 30]. За словами дослідників, після нагородження 21 липня 1943 р. Токи, міністра МВС ТНР М. Ч. Товарищтая, заступників міністра МВС ТНР С. Парчина й М. Артаса почесними значками НКВС СРСР репресії в республіці ще більше посилювалися: треба ж було виправдовувати високу довіру Москви. І розправу чинили

¹ Ш. Лопсан-Самбу і Т. Сюрюн були заарештовані навесні 1943 р. як учасники “групи С. Чурміт-Дажи”.

під негласним керівництвом генсека всього чотири десятки керівників і слідчих МВС ТНР [Бузыкаева 2007, 51].

Як свідчать тувинські дослідники, репресивна машина, запущена в 1938 році, після успішної боротьби з “ворогами” народу дістала повну свободу дій, і до 1953 року чимало жителів республіки стали жертвами політичних репресій. У ті роки найстрашнішим словом для населення Туви було “контра”, а ті, кого так називали, ставали вигнанцями в суспільстві. Родичі “контри” не могли працювати в державних установах, їхні діти виключалися зі шкіл, їхнє місце проживання і роботи ретельно контролювалося, ставлення населення до них було негативним [Доржу, Иргит 2017, 38]. Тувинський письменник К.-К. Чооду згадував про ці страшні часи, які настали для нього після арешту батька:

«1 вересня 1949 року я мусив піти в третій клас вже іншої школи – Самагалтайської тувинської семирічної школи-інтернату. Але відчинити двері класу і почати вчитися разом з усіма не довелося. Увечері 31 серпня ми, учні, які жили в інтернаті при школі, вишикувалися у дворі до вечері. Несподівано з’явився якийсь незнайомий дарга-начальник¹, щось сказав черговому вчителю, вивів мене зі строю, оголосив, що я виключений зі школи, і штовхнув у спину. Нічого не розуміючи, я розгублено попрямував у бік інтернату, але дарга наздогнав і потяг на вулицю. Згодом завідувач районного відділу народної освіти Олександр Марчин сказав мені: “Ані я, ані директор школи не писали наказу про твоє виключення. Це працівник КДБ видворив тебе зі школи”. Так відразу став я бомжем і волоцюгою» [Люди Центра Азии 2014, 35–36].

Жертвами позасудових розправ ставали політичні і державні діячі, пересічні арати і служителі культу, селяни і представники творчої інтелігенції, росіяни і тувинці, монголи, корейці, китайці та представники інших національностей, які проживали в Туві (були серед них і українці) [История Тувы 2007, 206].

¹ Дарга (монг.) – начальник.

Відома російська соціологиня З. Анайбан на підставі особисто зібраних даних зробила висновок, що в роки політичних репресій у Туві не фігурують справи, пов'язані безпосередньо з національним питанням [Анайбан 1999, 100]. Загалом з 1929-го до 1954 року в Туві за звинуваченням у контрреволюційних та інших державних злочинах репресовано 1036 осіб, з них присудили до найвищої міри покарання 133, – пише Н. Москаленко [Москаленко 2004, 144]. За іншими даними, репресії зачепили 1700 осіб, з яких 132 було страчено [Alatalu 1992, 886]; або 1214 осіб, з яких до найвищої міри покарання засудили 307 [Саая, Сат 2006, 226], або 1286 осіб, з яких 937 реабілітовано [Доржу, Иргит 2016, 47]. За інформацією пресслужби Уряду РТ, загальне число жертв за період 1920–1950-х рр., а саме розстріляних, кинутих у тюрми, позбавлених політичних прав, тих, що втратили батьків і були розкидані по дитячих будинках і притулках, у Туві сягає майже 1300 осіб [В Кызыле отметили день памяти... 2014].

Переселення тувинців до МНР

Переселення тувинців з південних хошунів ТНР (ТАО) до Західної Монголії. Переселення тувинців до МНР продовжувалися і після 1932 р., припинення повстань і запровадження “нового курсу” з метою заспокоїти збурене населення та дещо уповільнити радикальну трансформацію тувинського суспільства. Зокрема, у середині 1934 р. з Хубсугульського аймака до МЗС МНР повідомили, що до сомону Ренчинлхумбе (монг. *Рэнчинлхүмбэ*) Хубсугульського аймака (монг. *Хөвсгөл аймаг*) МНР переселилися понад 30 родин тувинських громадян [Собрание архивных документов... 2014b, 328]. Мешкають тувинці в цьому сомоні й нині. У середині 1938 р. Повноважний представник МНР у ТНР Намсрай повідомив, що задля переселення 18 *өреге*¹ тувинських громадян угруповання озброєних людей перетнуло

¹ Өреге – двір (господарство).

державний кордон [Собрание архивных документов... 2014b, 362–363]. 15 грудня того ж року міністр закордонних справ ТНР О. Баїр звернувся до Намсрая з проханням затримати шамана Иргак-Кулака, який втік із групою людей [Собрание архивных документов... 2014b, 364–365].

На думку авторки, не виключено, що цілеспрямоване переселення тувинців на монгольські терени в 1930-х рр., зокрема, стало наслідком усвідомлення, що петиції і звернення до влади про бажаність об'єднання з монголами ні до чого не приведуть і що треба робити вибір. У 1930 р. була остання (принаймні відома авторці) така петиція [Собрание архивных документов... 2014b, 319], і в цьому ж році, як зазначалося вище, спостерігалися спроби організованого переселення до МНР помітної кількості тувинських родин під час Хемчицького повстання 1930 року.

Переселення, чи то втеча, тувинців до МНР тривало і в наступні десятиліття. Наприклад, 10 квітня 1943 р. з'явилося повідомлення, що до вищезгаданого сомону Ренчинлхумбе переселилися тувинські громадяни [Собрание архивных документов... 2014b, 406]. Восени 1943 р. тувинський уряд дізнався, що до Монголії з Тоджи відкочувало 11 господарств і вони не збиралися повертатися назад. Тоді генсек ТНРП С. К. Тока та радянський радник ЦК ТНРП Я. К. Калінічев, схвилювані цим повідомленням, поїхали до Тоджи шукати “антипартійне угруповання” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 58]. Їх тоді знаходили то в одному, то в іншому хошуні.

Після входження в жовтні 1944 року Туви до складу СРСР радянські прикордонні війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області (ТАО) вздовж зазначеної лінії 1932 року. Поступове усвідомлення того, що колишні вільні переміщення між Тувою та МНР тепер обмежуються та припиняються, також поставило південних тувинців перед нелегким вибором. За словами дослідників, спільне кочування тувинців і

монголів все ж таки тривало майже до кінця 1950-х рр., що, напевно, пов'язано з радянсько-монгольською угодою 1958 року, визначенням та демаркацією кордону¹. Чимало тувинців, які перебралися до МНР, час від часу потай перетинали кордон, аби провідати родичів, що залишилися у Туві, підтримати одне одного, обмінятися товарами. Хтось кочував якийсь час у МНР, потім, наприклад, на рік повертався до радянської Туви, щоб із часом знову вирушити на монгольські терени [див.: Серен 2016, 56, 63–64]. Розповідали також, що в той час, коли оленярі кочували по тайзі, ще не було прикордонних знаків між країнами, проте після закриття кордону СРСР і Монголії багато хто змушений був залишитися на монгольській території й розлучитися зі своїми рідними, які опинилися по той бік кордону. Єдиним зв'язком між розлученими родинами стало листування.

Після вступу Туви до складу СРСР (1944 р.) почали створюватися колгоспи. Одночасно зі створенням колгоспів відбувався перехід кочівників на осілий спосіб життя². До Хубсугульського аймака МНР внаслідок суцільної колективізації в 1940–1950-х роках перекочувало багато родин із Тоджи та Кунгуртуга, уникаючи осілого життя. Там вони приєднувалися до тієї невеликої кількості тувинців, які проживали на цих теренах раніше [Inamura 2005; Монгуш 2010a; Биче-оол, Самдан 2012; Серен 2016 та ін.]. Частина тувинських родин змогли перегнати через кордон своїх оленів. Зараз тувинці-оленярі компактно проживають у сомоні Цагааннуур та його околицях, що мають назву західної і

¹ Див. також: [Inamura 2005; Серен 2016, 63–64].

² На момент входження Туви до складу СРСР колективними об'єднаннями було охоплено лише 19 % кочівників. Активізація процесів колективізації сільського господарства припала на 1949–1953 рр. До 1953 р. процес седентаризації в Туві був завершений – колишні кочівники стали членами колгоспів і радгоспів, велика частина – осілим населенням, поповнивши лави працівників різних державних структур [Донгак 2011, 14].

східної тайги, а також розрізнено, у невеликій кількості – у сомонах Улаан-Уул, Ренчинлхумбе, Баянзурхе Хубсугульського аймака Монголії. Жителі східної тайги є вихідцями з Тоджі, а в західній тайзі облаштувалися ті, хто перекочував з Кунгуртуга та його околиць. Згідно з переписом 1935 р., таких оленярів налічувалося близько 40 *өреге* кількістю 300 осіб, а перепис 1958–1959 рр. виявив 200 осіб, включно з 120 особами, які постійно кочували в тайзі, що становили 30 *өреге* з оленями в 400 голів. У 1960-х рр. у вищеназваних населених пунктах проживало 200 осіб із 400 головами оленів. Наразі в сомоні Цагааннуур, за деякими даними, проживає 800 тувинців [Серен 2016, 3].

Спочатку монгольська сторона не визнавала прийшлих тувинців за своїх громадян, і вони вважалися людьми без громадянства. У цей період багато хто із втікачів нелегально жив у тайзі до середини 1950-х рр. Монгольський уряд активізував кампанію вигнання оленярів з монгольських теренів. Це змусило багатьох з них ховатися в лісі, де вони боролися за виживання на полюванні, завжди готові втекти від монгольських держслужбовців [Kristensen 2015, 13–14]. Ці труднощі, зокрема, змусили кілька родин оленярів віддати своїх дітей у родини дархатів на усиновлення [Kristensen 2015, 73]. Тільки після встановлення кордону в 1955 році тувинці були визнані громадянами Монголії [Биче-оол, Самдан 2012, 33]. За повідомленнями самих переселенців, перекочівля з теренів Туви до Монголії тривала аж до 1958 р. Японський етнолог Т. Інамура на початку ХХІ ст. проводив опитування серед тувинців-оленярів Монголії (самоназва – туха/духа). Серед їхніх спогадів є одна розповідь, фрагмент якої хотілося б тут навести, бо вона є яскравою ілюстрацією до тодішніх переселень:

“Мій приїзд до Монголії був у 1948 році, але дев’ять солдатів повернули нас до Туви в 1951 році, щоб оселити в Тоджі. Всього 27 сімей були змушені повернутися до своїх попередніх будинків, які були в 300 км від Монголії. Двоє

солдатів були росіянами, а решта – вихідцями з Туви. По дорозі до Туви вони відвезли нас до Тенгісу¹, де було вбито багато бурят-монголів. Вони показали нам черепи і погрожували нам, сказавши, що ми закінчимо так само, якщо не продовжимо повертатися до Туви. Мені було дванадцять років, коли ми повернулися до Туви. Я навчався в школі з осені 1951 року до весни 1952 року; це був мій перший досвід здобуття офіційної освіти. Школи в Тоджі прийняли систему, яка передбачала десятирічну освіту. Були російські та тувинські школи. Навіть у тувинських школах викладали і російську, і тувинську. У 1952 році ми знову втекли і приїхали до Монголії. Мої батьки зберігали план у таємниці, перш ніж ми вирушили до Монголії. Ми провели 12 днів на шляху до нашого пункту призначення. Загалом у Монголію повернулися 26 родин. Ми відчайдушно приїхали до Монголії, бо думали, що будемо заслані далеко від нашої батьківщини, коли Радянський Союз закрий національний кордон. Крім того, їжі бракувало через Другу світову війну. Хвороби поширювалися, і лікарів, які б їх лікували, не було, тому життя багатьох школярів було втрачено. Ми вступили в Монголію, проходячи кордон у Ханхі² (на крайню північ від Хубсугульського аймака). Спочатку ми заробляли на життя, полюючи на тварин. Починаючи з 1955 року, уряд надав нам субсидії та підтримку, наприклад, розповсюдження знарядь для полювання. Ми стали громадянами Монголії наступного року, тому в нас більше не було підстав ховатися, могли вільно жити. Діти з того часу мали змогу відвідувати школи” [цит. за: Іпатюга 2005, 140–141].

Данський етнолог Б. Крістенсен записував схожі історії:

“Моя сім’я втекла з Туви в 1952 році, коли мені було всього два роки. Вони сказали, що пішли, бо в Туві була велика війна [покликаючись на кампанію колективізації].

¹ Тенгіс – річка в сомоні Цагаан-Ууре (монг. *Цагаан-Уур*) Хубсугульського аймака. Протікає через західну частину вищезгаданої “східної тайги”. Бере початок на кордоні з Росією, на крайній півночі Монголії.

² Ханх – сомон в аймаку Хувсгел, розташований у північній частині аймака, межує із сомонами Ренчинлхумбе, Цагаан-Ууре, Чандмань-Ундер (монг. *Чандмань-Өндөр*), а також із Росією.

Але російські солдати пішли за нами і змусили моїх батьків повернутися до Туви. Вони навіть зв'язали всіх жінок разом і погнали їх назад, немов худобу. Через три місяці мої батьки заговорили про те, наскільки красива Монголія, і вирішили знову тікати. ...Люди боялися, бо ми всі чули про людей, яких патрульні розстрілювали” [цит. за: Kristensen 2015, 153].

Мабуть, хтось із таких переселенців прагнув зберегти не лише традиційний господарський уклад, а й світоглядні засади. Зокрема, П. І. Каралькін під час польових досліджень у Туві у 1950–1960-ті рр. спілкувався з шаманом Шончуром із Кунгуртуга, який розповів, що всі тувинські шамани пішли до Монголії [Каралькин 2008, 234; див. також: Собрание архивных документов... 2014b, 364]. Не треба зайвий раз казати, наскільки важливою була для тодішніх тувинців шаманська традиція. Б. Крістенсен розповідає, зокрема, про активізацію чуток про чотгора¹ в тувинському суспільстві внаслідок політичних обставин, як-от анексія Туви Радянським Союзом [Kristensen 2015, 153]. Дослідник чув розповіді, нібито чотгор змусив тувинців-оленьярів втекти з Туви до Монголії в 1940-х роках: “У школі-інтернаті в Туві був чотгор. Він тинявся навколо школи, лякаючи дітей, які спали в гуртожитках. Це було схоже на ведмедя. Одна дитина так злякалася, що померла. Тож люди втекли в Монголію, бо боялися колективізації, війни та чотгора. Вони сказали, що ця тварина [чотгор] вночі ходила сходами”² [Kristensen 2015, 153].

¹ Чотгор у міфах монгольських народів – злий дух, безпритульна душа померлого неприродною смертю, демон хвороби, що викрадає душу людини або вселяє в тіло хворого. У шаманських заклинаннях чотгори – збірне найменування злих духів.

² Чотгор може являтися у вигляді людини, тварини, неживого предмета, чогось невизначеного – тіні, силуету, чогось чорного, може бути невидимий (або частково видимий, у формі окремих частин тіла – ноги, руки, очі), виявляти себе (свою присутність) за допомогою різноманітних звуків, світла, маніпуляцій з іншими предметами [Соловьева 2011, 204].

Якщо узагальнити оприлюднені польові матеріали, зібрані етнологами, то можна скласти приблизний список причин переселення тувинців на монгольські терени після входу Туви до складу СРСР:

1) факт самої анексії Туви Радянським Союзом 1944 року, зокрема, літні інформатори розповідали дослідникам, що анексія Туви “започаткувала епоху загальної тривоги” (“Older informants recounted how the annexation of Tuva initiated an era of general anxiety”) [Kristensen 2015, 13];

2) тувинці боялися, що їх призвуть на службу до Червоної армії під час Другої світової війни;

3) складна соціально-економічна ситуація в тодішній Туві після війни;

4) домашні тварини були реквізовані під час війни, люди боялися втратити худобу, що залишилася, через подальшу кампанію колективізації¹;

5) хвороби, які забрали життя багатьох школярів, брак лікарів, здатних допомогти, пов’язування факту поширення хвороб з містичними явищами;

6) сум за батьківщиною, коли місця, де тувинські кочівники народилися, внаслідок проведення кордону опинилися на монгольській території.

Перелік цих причин проливає світло на той факт, наскільки важкою виявилася для тувинського суспільства непомірна “добровільна” допомога, надана ним у роки Другої світової війни Радянському Союзу, якою так пишалися тодішні і продовжують пишатися нинішні тувинські можновладці.

¹ Західний історик Дж. Форсайт підкреслює, що кількість худоби в Туві, яка до 1917 р. і між 1932 та 1940 рр. становила в середньому від 1 до 1,5 млн. голів, різко зменшилася під час і безпосередньо після Другої світової війни [Forsyth 2000, 373]. У 1945 р. тувинські стада становили лише 760 000 тварин, з яких понад 60 % належали до індивідуальних кочових домогосподарств, які працювали разом як кооперативи. Плани нової кампанії колективізації у Туві були проголошені в 1945 р., а в 1948-му була розпочата ще одна кампанія масової колективізації серед тувинців [Forsyth 2000, 373].

Всього за роки війни в лавах Червоної армії служили до 8 тисяч жителів Туви (в 1943–1944 рр.). За постановою ЦК ТНРП від 25 вересня 1941 р. з 15 жовтня всі громадяни ТНР чоловічої статі віком від 16 до 50 років в обов'язковому порядку почали проходити військове навчання. Тож до березня 1944 р. 110-годинне військове навчання пройшли 11772 чоловіки [Монгуш Б. Б. 2010].

Провідні тувинські історики розповідали про обсяги матеріальної допомоги Туви СРСР під час Другої світової війни:

“У числі пожертвувань були: весь золотий запас і видобуток золота ТНР воєнних років; щорічна поставка до 12 тисяч тонн обліпихи, 52 тисяч пар лиж, 10 тисяч кожухів, понад 16 тисяч пар валянків, понад 19 тисяч пар рукавиць, сотні тонн топленого масла, борошна, сухарів і кондитерських виробів. Весь збір урожаю з посівів йшов до фонду оборони. На фронт було відправлено п'ять ешелонів подарунків на суму понад 10 мільйонів акша¹, або 35 мільйонів рублів, 50 тисяч бойових коней. Близько 30 тисяч корів республіка передала для відновлення колгоспів і радгоспів Київської області України. Були зібрані кошти на будівництво трьох ескадрилей винищувачів. Громадяни ТНР шефствували над радянськими госпіталями і дитбудинками” [Аранчын, Моллеров 2010].

Червона армія отримала 67 тонн вовни, 400 тонн м'яса, житнього, ячмінного борошна і топленого масла, десятки тонн меду, плодово-ягідних консервів і концентратів, рибних виробів, багато тонн перев'язувальних бинтів, ліків національної медицини, воску і смоли [Балиев 2010; Тува в годы... 2005, 74–76, 97–100; 129–130]. Всього в червні 1941 – серпні 1944 р. Тува поставила до СРСР понад 700 тисяч голів худоби, з них майже 650 тис. – безоплатно (не було жодної тувинської родини, що не подарувала б фронту від 10 до 100 голів своєї худоби) [Балиев 2010; Тува в годы... 2005, 138–139].

¹ Акша (тув.) – грошова одиниця Тувинської Народної Республіки в 1934–1944 рр.

Судячи зі спогадів переселенців, така допомога не завжди була добровільною (“конфіскували такі речі, як лижі та м’ясо”). Наприклад, 25 серпня 1943 р. відбулося засідання секретаріату ЦК ТНРП, на якому, зокрема, розглянуто питання про організацію спеціального фонду допомоги населенню звільнених районів СРСР. Було вирішено звернутися до всіх тваринників країни, колгоспів “виділити по 1–2 голови худоби-молодняка, великої рогатої, овець і коней... задля надання допомоги колгоспам звільнених районів” СРСР [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 49]. Навряд чи громадяни ТНР мали можливість відмовити своїй владі. Чабанка К. Дуувен-оол згадувала: “На той час у нас було багато худоби, близько 800 овець, 10–12 бугаїв, але половину довелося віддати державі: на фронт, сказали. Важкий був час” [Моление о тайге 2002].

Загальну кількість переселенців з Туви до МНР визначити складно, оскільки тувинці мешкали на теренах Північної Монголії і до 1930-х рр. Багато хто з тувинців, переселившись до сусідньої країни, став приховувати своє походження, називаючись монголом. За переписом 1947 року в МНР нараховувалося 16000 тувинців. У переписі 1956 року в МНР кількість тувинців вже не вказувалася. На думку відомого американського монголіста Р. Рупена, можливо, вони потрапили до графі “інші” – 20800 (2,5 % населення) [Rupen 1966, 67]. Всі монгольські народи, які мешкали на теренах МНР, були окремо ретельно перераховані. Деякі дослідники припускають, що між 1959 і 1970 роками ще близько 3000 “радянських” тувинців емігрувало до МНР [Anderson, Silver 1983, 476]. Дехто з науковців на початку XXI ст. нараховував 3000–14000 тувиномовних на північному заході Монголії [Mawkanuli 2001, 497]. За неофіційними даними, нині в Монголії мешкають близько 25 тисяч тувинців, з них тувиномовних приблизно 8 тисяч осіб [Ayuzhy, Mongush 2016a, 3399; див. також: Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллого... 2011]. Подекуди в дослідників можна

зустріти цифру щодо монгольських тувинців у 50000 осіб [див.: Todoriki 2010, 96].

У березні 2013 р. президент Монголії Ц. Елбегдорж підписав наказ про надання тувинцям-оленьярів деяких соціальних пільг: виплата заробітної плати представникам народу туха, які займаються оленярством, соціальної допомоги їхнім неповнолітнім дітям, безкоштовне навчання в університетах Монголії для дітей оленярів, надання фінансової допомоги на проїзд в обидва кінці до родичів у Туві один раз на рік¹ [Донгак 2017; більше див.: Чулуун, Айыжы 2016, 46–48].

Нині контакти між південними тувинцями та монголами прикордонних аймаків Монголії поновлюються. Вони спілкуються між собою монгольською, причому без жодних перешкод [Куулар 2003, 263]. Згідно із соціологічним опитуванням, проведеним тувинськими дослідниками у 2010 р. у прикордонних районах республіки: Ерзінському, Терехольському, Тес-Хемському, Овюрському, Монгун-Тайгинському, більшість опитаних жителів Туви (40,9 %) і Монголії (53,4 %) не влаштовує наявна система проходження через кордон, вони вважають, що треба знизити кількість адміністративних бар'єрів, зробити вхід вільним [Ойдул, Кылгыдай 2011, 59].

З історії тувинців Сіньцзяну. Після від'єднання на початку XX ст. Алтайського округу від Зовнішньої Монголії та передачі його під юрисдикцію Урумчі, а також у результаті різних хвиль міграції у XX ст. невелика частина тувинців опинилася на території сучасного Сіньцзян-Уйгурського автономного округу (СУАР) КНР. Зокрема, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. фіксувались випадки, коли тувинці разом з казахами та західними монголами, втікаючи від по-

¹ Більше про тувинців Монголії див.: [Монгуш 1983; Маннай-оол 1995а; Решетов 1995–1996; Wheeler 1999; Inamura 2005; Монгуш 2010а; Биче-оол, Самдан 2012; Kristensen 2015; Серен 2016; Донгак 2017; Сувандии, Куулар 2017 та ін.].

літичних переслідувань та економічних негараздів, залишали МНР і перекочовували до сусіднього Сіньцзяну – того ж таки Алтайського округу, або, як його ще називали, Китайського Алтаю.

Водночас в архівних документах знаходимо згадки про тувинців, що залишили ТНР після “революційних подій” і низки повстань та опинилися в Сіньцзяні [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 55, арк. 33; див. також: Auyzhy, Mongush 2016b, 3406].

Проте тувинці емігрували і з Сіньцзяну до МНР – внаслідок тамтешніх збройних заворушень 1930-х років, культурної революції [Бавуу-Сюрюн 2011; Монгуш 2010а, 215–216]. Зокрема, сучасні тувинці Кобдо (*монг.* Ховд) живуть у ньому порівняно нещодавно, приблизно з 1930–1940 рр., є переселенцями з Китайського Алтаю (Алтайський аймак, де мешкають тувинці Сіньцзяну, межує на сході з Кобдоським (Ховдінським) аймаком). Кажуть, що причиною переїзду тувинців з Китайського Алтаю до Кобдоського аймака МНР були зіткнення між китайцями і казахами Північного Китаю [Цэцэгдарь 2013, 386; більше див.: Ганболд 2015]. Наразі в Кобдоському аймаку проживає 639 тувинців, з них 359 у місті, 280 – у сільській місцевості [Ганболд 2015]. Між тувинцями Сіньцзяну та жителями Західної Монголії, попри державні кордони, аж до середини ХХ століття існували постійні контакти, проте надалі ці контакти значно послабшали¹.

Сьогодні “китайські” тувинці компактно проживають у багатонаціональному Алтайському окрузі Ілі-Казахської області (ІКАО) Сіньцзян-Уйгурського автономного району КНР; їх нараховують від 2500 до 6000 осіб [більше див.: Юша 2017]. Деякі автори зазначають, що через зменшення тувинського населення в Сіньцзяні та ослаблення його

¹ Більше про тувинців Сіньцзяну див.: [Mawkanuli 2001; Wang 2002; Бавуу-Сюрюн 2011; Монгуш 2010а; 2012; Айыжы, Конгу 2013; Yang, Ryan & Lingyun 2014; Hou 2014; Юша 2011а–b; 2017 та ін.].

лінгвістичних і культурних особливостей після 1949 року ця група розглядалася урядом КНР як частина монгольської національності [Wang 2002, 177]. Отже, всі тувинці записані в паспортах монголами, що ускладнює встановлення їхньої реальної кількості. Зараз спостерігається спроба реанімувати етнонім *тыва* в межах Китаю як самоназву народу, щоб інші етноси використовували цей етнонім щодо китайських тувинців [Юша 2017].

Унаслідок реалізації урядової програми з розвитку західних районів Китаю зросла тенденція обезземелювання сінцзянських кочівників, вони втрачають літні пасовища, місця їхнього традиційного проживання активно скуповуються ханьцями. Крім того, у зв'язку з розвитком туризму і створенням у мальовничих куточках Сінцзяну туристичних зон життєвий простір кочівників з кожним роком звужується [більше див.: Отрощенко 2016, 97–103].

Маленькі тувинці вчатьсЯ в тамтешніх казахських або монгольських школах, причому перевага віддається останнім, оскільки офіційно вони вважаються монголами [Монгуш 2012]. У таких школах працюють переважно вчителі-тувинці. Тувинці вважають, що старомонгольська писемність, як порівняти з казахською, набагато краще передає звуки тувинської мови [Юша 2011а]. Водночас, за словами російського етнологa Ж. Юші, китайську мову й писемність тамтешнім тувинцям потрібно знати досить добре, щоб здобути освіту і знайти гідну роботу¹. Тому останнім часом батьки з малих років починають учити своїх дітей

¹ Ще одна дослідницЯ, М. Бавуу-Сюрюн, розповідає, що, зокрема, долучитися до туристичного бізнесу тувинцям Алтайського округу ІКАО заважає мовний бар'єр, оскільки вони недостатньо володіють китайською мовою [Бавуу-Сюрюн 2011]. Основний же контингент туристів, які відвідують, зокрема, оз. Канас, становлять китайці. М. Бавуу-Сюрюн також підкреслює, що саме погане знання китайської мови згодом стає для тувинців Алтайського округу ІКАО бар'єром у здобутті вищої освіти.

нескладних ієрогліфів, математичних дій [Юша 2011a; див. також: Монгуш 2012]. Багато молодих тувинців уже досить пристойно говорять і пишуть китайською; китайська стала мовою спілкування всіх народів Сіньцзяну. На цьому тлі позиції місцевих мов, і тувинської зокрема, помітно слабшають, – стверджує М. Монгуш [Монгуш 2012]. “Останнім часом наших одноплемінників у Китаї хвилюють питання їхнього майбутнього як етносу: чи зможуть вони залишитися тувинцями через 50–60 років; чи збережуть наступні покоління рідну мову, звичаї й традиції пращурів. Побоювання ці породило поступове збільшення кількості китайців у цих краях”, – зазначила Ж. Юша після відвідин Алтайського округу ІКАО 2011 року [Юша 2011b; див. також: Юша 2017].

РОЗДІЛ 7.

ТУВА ТА ІДЕЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТЮРКІВ ПІВДЕННОГО СИБІРУ

Плани об'єднання тюрків Південного Сибіру в рамках однієї адміністративно-територіальної одиниці існували на російських/радянських теренах у першій третині ХХ ст. та обстоювалися окремими поборниками сибірського обласництва¹ і представниками хакаської, алтайської та шорської суспільно-політичних еліт. В Ойротії та Хакасії були поширені проекти створення “Республіки Ойрот” і “Південно-Сибірської Тюркської РСР” [Мамышева 2016, 251]. З початку ХХІ ст. ця тема дедалі більше привертає увагу дослідників [див., напр.: Белозёрова 2008; Гладышевский 2008; Очерки истории Хакасии... 2008; Сушко 2008; Борина 2010; Русанов 2010; Екеева 2012; Кимеев, Терентьев 2012; Михайлов 2016; Тугужекова 2016; Мамышева 2017]. Проте й досі порівняно небагато відомо про ці процеси консолідації народів Сибіру. Цікавими і недослідженими залишаються практичні дії радянської влади, яка використовувала бачення і прагнення сибірської інтелігенції, керуючись власними політичними розрахунками. На окрему увагу заслуговують монографії російських істориків та збірники документів, присвячені репресіям 1920–1950-х рр. в Ойротії та Хакасії [Тугужекова, Карлов 1998; Политические репрессии в Горном

¹ Сибірське обласництво – це система поглядів частини місцевої інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на Сибір як специфічну область (територію) в складі Російської держави, а також суспільно-політичний і культурний рух, що намагався пропагувати і реалізовувати на практиці ці ідеї. Протягом усієї своєї історії сибірське обласництво як альтернативу централізації пропонувало децентралізацію, що мало б означати на практиці участь регіонів у національній внутрішній політиці на федеративних засадах, економічний федералізм і національно-культурну автономію [Аблажей, Шиловский 2009].

Алтае... 2017; Политические репрессии в Аскизском районе...]. Вони певною мірою підводять ризик під історією консолідації тюрків Південного Сибіру і доповнюють мізерну інформацію щодо тамтешніх проєктів національної інтелігенції 1930-х рр.

Питання взаємозв'язків тувинців з хакасами та алтайцями за часів ТНР лише подекуди потрапляють у поле зору дослідників. Одним із провідних напрямів залишається історія навчання тувинців в Ойратській (Ойротській) автономній області [див., напр.: Моллеров 2005; Харунов 2009; Чыргалан 2018]. Проте проєкти консолідації тюрків Південного Сибіру в першій третині ХХ ст., як і питання дійсного ставлення тодішньої тувинської еліти до таких ідей, ще чекають на ґрунтовне дослідження. У цьому розділі авторка має на меті лише стисло проінформувати читача та повернути його увагу до цієї раніше маловідомої та цікавої сторінки суспільно-політичного життя тюркських народів Південного Сибіру.

Хакаський проєкт: Тюркська республіка

Хакаські історики свідчать, що ідея створення спільного автономного утворення хакасів, алтайців і тувинців у складі Росії вперше прозвучала на другому хакаському з'їзді 20–30 липня 1917 р. в с. Чарків Сенявінської волості [Очерки истории Хакасии... 2008, 476]. Тоді було ухвалено рішення будувати в Сибіру Хакаську національну губернію з чотирьох повітів: перший – з мінусінських та ачинських татар, другий – з кузнецьких татар, третій – з алтайців, четвертий – з урянхайців. Центр цієї губернії мав бути в Усть-Абакані. Національному комітету було доручено налагодити зв'язки з алтайцями та урянхайцями для переговорів про створення спільної республіки. Громадська організація, створена для об'єднання тюрків Південного Сибіру в єдину республіку, дістала хакаську назву “Пириккен бильги” (Піріккен пілгі) – *букв.* Об'єднана печатка. Автором цієї ідеї

був громадський діяч і вчений-тюрколог С. Д. Майнагашев, послідовник відомого сибірського історика М. М. Козьміна, який науково обґрунтував спадкоємний зв'язок сучасного корінного населення Мінусінської улоговини з єнісейськими киргизами [Очерки истории Хакасии... 2008, 476]. Протягом 1918–1919 рр. було проведено ще кілька з'їздів, головним питанням яких залишався вихід Хакасії зі складу Єнісейської губернії і створення федеративної республіки тюрків Південного Сибіру [Очерки истории Хакасии... 2008, 477]. Проте домогтися останнього не вдалося ані за Тимчасового Сибірського уряду, ані за уряду Колчака. Сам С. Майнагашев був розстріляний у 1920 р. в Мінусінську.

Своєрідним продовженням з'їздів хакаського народу за радянської влади стали іноземницькі безпартійні конференції, що проводилися в 1921–1923 рр. Питання про вищезгадане об'єднання розглядалося на іноземницькій безпартійній конференції 21 червня 1922 року в Мінусінську. Конференція ухвалила резолюцію, яка проголошувала, що “споріднені тюркські племена Мінусінська, Кузнецька та Алтаю з'єднуються разом в одну адміністративну одиницю губернського або обласного характеру задля колективної творчості та історичного життя, задля спільного створення загальнодержавних і людських цінностей спільно з РСФРР” [цит. за: Очерки истории Хакасии... 2008, 479]. У роботі цієї конференції брав участь, зокрема, відомий алтайський художник і громадсько-політичний діяч Г. І. Чорос-Гуркін, який прибув з Туви (про нього детальніше йтиметься далі).

14 листопада 1923 р. ВЦВК ухвалив Декрет про виділення районів з хакаським населенням у Хакаський повіт. У березні 1925 року на другому повітовому з'їзді Рад голова повітового ревкому Г. І. Ітигін виступив з доповіддю про об'єднання Ойратської АО, Хакасії і Туви в Тюркську Радянську Соціалістичну Федеративну Республіку (за іншими даними, Республіку тюрків Південного Сибіру). Він підкреслив, що про таке об'єднання вже давно “міркували передові

люди свого часу. Про нього писали в газетах і робили доповіді на зборах” [цит. за: Гладышевский 2008]. З’їзд ухвалив резолюцію: “...таке об’єднання буде своєчасним і необхідним для нас як родинних народностей” – і доручив повітовому виконкому вступити в переговори з цього питання з Ойратією та “Урянхайським Танна-Тувинським урядом”, повідомивши про це ВЦВК через Сибіркому і Губвиконком, а також розпочати безпосередню підготовку до створення Тюркської республіки [цит. за: Тугужекова 2016, 22]. Свою доповідь Г. Ітигін надіслав до Ойратської АО, супровівши її проханням “ґрунтовно продискутувати це питання про злиття нас в один такий союз”. Секретар Ойратського обкому партії Л. А. Папарде своєю чергою звернувся з листом до Сиббюро ЦК РКП(б), де зазначив:

«Посилаю Вам доповідь Ітигіна на хакаському повітовому з’їзді про створення Тюркської республіки і постанову з’їзду. Не вдаючись до оцінки цього документа за суттю, звертаючись до Вас за вказівками, нас дивує та обставина, що таке питання, за своїм характером суто політичне, потрапило відразу на З’їзд рад і набуло характеру широкої масової кампанії... Як нам поводитися: дозволити за прикладом Хакасії “дискусію” або вважати таке смикання шкідливим і творити національну політику в ойротських умовах і межах?» [цит. за: Гладышевский 2008].

Партійні органи Єнісейської та Алтайської губерній і Сибірського краю рішуче відхилили пропозицію з’їзду як несумісну з принципами національної політики радянської влади [Тугужекова 2016, 22].

Наприкінці 1925 року був утворений Хакаський округ. Не бачачи перспектив для розвитку етносу в умовах округу, місцева інтелігенція почала виїжджати в Ойротію, де нібито проводилася “правильна” національна політика. Тоді ж знову активізувалась агітація за створення Тюркської республіки [Шекшеев 2011]. У 1930 р. постала Хакаська автономна область. Проте, як зазначають дослідники, Хакасія,

діставши статус автономії, реальної самостійності не здобула. Тому в 1930-ті рр. знову відроджується ідея створення республіки південносибірських тюрків у складі СРСР [Очерки истории Хакасии... 2008, 483]. Очолив цей рух національної інтелігенції К. А. Майтаков – секретар Хакаського обласного відділу народної освіти. На з'їзді 13 жовтня 1932 р. було ухвалено Статут і Програму новоствореної організації “Союз сибірських тюрків” (“Союз сибирских тюрков”). Обов'язковою умовою для вступу визначено знання “одного з тюрко-татарських діалектів”. Згідно зі Статутом, кожен член “Союзу” має знати історію свого народу і його мову, навчати родину рідної мови. До складу організації увійшли 37 осіб, зокрема інструктор відділу національностей Захсибкрайвиконкому та голова Горно-Шорського райвиконкому. Однак ініціатори цього руху в 1934 р. були притягнуті до суду за справою так званої контрреволюційної націоналістичної організації “Союз сибірських тюрків” [Очерки истории Хакасии... 2008, 484]. Як було доведено пізніше, практичні дії заарештованих зводилися до агітації за створення Тюркської республіки [Шекшеев 2011].

Алтайський проєкт: Республіка Ойрот

Витоки алтайського націоналізму, як і поява національного дискурсу в Сибірі, загалом щільно пов'язані з ідеями сибірських обласників [Михайлов 2016, 64]. У липні 1917 р. була заснована Алтайська гірська дума, а в березні 1918 р. – Каракорум-Алтайська управа, які по чергово очолював алтайський художник і суспільно-політичний діяч Г. І. Чорос-Гуркін. Про амбіції загальноалтайського лідера свідчить і псевдонім “Чорос”, який, мабуть, мав ототожнювати алтайського діяча з могутнім джунгарським родом [Михайлов 2014]. Відомо, що він постійно листувався з видатним дослідником, мандрівником і лідером сибірських обласників Г. М. Потанінін [Каташев 2017, 37].

У зв'язку з гострою нестачею місцевої інтелігенції роль національного ідеолога випала відомому сибірському етно-

графу, поборнику сибірського обласництва В. І. Анучину [Михайлов 2014]. На його діяльність та погляди, зокрема, проливає світло алтайський громадський діяч, фольклорист і етнограф Г. М. Токмашев, також пов'язаний з національною розбудовою Алтаю. Наприкінці 1917 р. Гірська дума обирає Г. М. Токмашева членом Сибірської національної ради і він перебирається до Томська, де працює разом із професором В. І. Анучиним. Про роботу Національної ради, про свої міркування щодо майбутнього “устрою Алтаю” Г. М. Токмашев регулярно інформував Гірську думу у своїх листах. Зокрема, у лютому 1918 року він пише:

“Я особисто все-таки мрію, якщо буде можливо, виділитися в особливу самостійну земську одиницю, у федерацію Алтаю в союзі з мінусінцями, і, можливо, до нас приєднається Урянхайський край¹. Дуже було б добре і дуже можливо <...> У Національній раді рухає майже всю роботу В. І. Анучин. Він подає нам готові законопроекти на наш розгляд. Щодо устрою Алтаю Василь Іванович мислить так: Алтай має бути самостійним штатом із приєднанням до нього мінусінців та Урянхаю. Коли він робив мені цю пропозицію, мені здалося дуже ймовірним здійснення цієї пропозиції Анучина, тобто про з'єднання цих народів в одну автономію” [цит. за: Батянова, Рюмина 2003, 115].

З 4-го до 12 березня 1918 року Алтайська гірська дума провела в с. Улала² Установчий Горно-Алтайський крайовий з'їзд, який ухвалив постанову про виділення гірської частини Алтаю зі складу Алтайської і Томської губерній в особливу адміністративну одиницю – Каракорум-Алтайський округ та обрав виконавчий орган – Каракорум-Алтайську управу під проводом Г. І. Чорос-Гуркіна. У своєму виступі

¹ Г. М. Токмашев відвідував Туву, працюючи у складі експедиції О. В. Адріанова в 1915 р. [Беликова 2015].

² Улала – майбутній адміністративний центр Ойратської автономної області; з 1932-го до 1948 р. мав назву Ойрот-Тура. Нині – Горно-Алтайськ, столиця Республіки Алтай.

запрошений на з'їзд В. І. Анучин проголосив ідею створення Великої Азіатської республіки. Він мріяв включити до її складу “население русского Алтая, монгольского Алтая, потом хамгисы, урянхайцы, сайаты и жители Джунгарии, составляют одно племя, один русский язык, нравы и обычаи у них одни; все они “кижи”¹. Когда-то составляли все вместе великий народ “ойрат”» [цит. за: Сушко 2008, 143]. Створення столиці планувалося в районі с. Союзга [Михайлов 2016, 69].

7 березня, після доповіді В. І. Анучина про “потребу об'єднання земель колишньої держави Ойрат у самостійну республіку з приєднанням до загальноросійської республіки” та її обговорення, з'їзд одногolosно ухвалив: “...об'єднати в самостійну республіку землі, що входили колись до складу держави Ойрат, а саме: російський Алтай, землі Мінусінських тубільців, Урянхай, Монгольський Алтай і Джунгарію” [цит. за: Русанов 2010]. У підсумку з'їзд ухвалив «Положення про комісію у справах республіки “Ойрат”» для “організації та відкриття установчого Курултаю народів, що входили до складу держави ОЙРАТ” [цит. за: Михайлов 2016, 69]. Учасники з'їзду апелювали до держави нібито омріяного загального благоденства з минулого: “У тубільців багато переказів і легенд про ойратів, між іншим, вони вірять, що настане щасливий час, повернеться, відновиться щасливий благословенний Ойрот, і тоді люди будуть брати” [цит. за: Самушкина 2018, 266–267]. Однак цей план дістав підтримку лише від його промоутерів з Алтайської Гірської думи і тому не став помітним політичним проєктом.

На думку російських дослідників, спільна історична пам'ять про перебування частини населення Саяно-Алтаю в складі або в безпосередній залежності від Джунгарського ханства і послугувала джерелом виникнення на початку ХХ ст. ідей про відродження єдиної держави ойратів. Етнополітонім *ойрат* саме в цьому значенні був успадкований

¹ Кизи (алт., тув., шорськ.) – людина, люди.

представниками національної еліти народів Південного Сибіру і став об'єднавчим для різних тюркомовних груп гірсько-тайгових і степових областей російських районів Саяно-Алтаю [Терентьев 2013, 204].

Процес суверенізації Алтаю набув розвитку вже в рамках реалізації радянської національної політики, коли обґрунтування Ойротії взяв на себе спочатку той же В. І. Анучин, а згодом – представник Алтайського ревкому Л. Сари-Сеп-Канзичаков, у минулому член Каракорумського уряду [Михайлов 2016, 70]. 8 червня 1921 р. питання про самовизначення алтайців обговорювалося на засіданні національного відділу Томської губернії, де виступив професор Анучин, повторивши основні положення своєї вищезгаданої доповіді на іногородницькому з'їзді 22 лютого 1918 р. про утворення “Держави Ойрот” [Русанов 2010]. За доповідною запискою Сари-Сеп-Канзичакова від 5 вересня 1921 р., колегія Наркомнацу розглянула питання про об'єднання Горно-Алтайського, Бійського, Кузнецького, Мінусінського, Ачинського повітів у Республіку Ойрот та ухвалила рішення про заснування при Наркомнаці комісії з вивчення цієї проблеми [Русанов 2010]. 4 листопада 1921 р., на її першому засіданні було обговорено питання “Про створення автономної одиниці тубільців півдня Сибіру”. Комісія дійшла висновку про можливість такого утворення і включення до названого автономного об'єднання 23 волостей Гірського Алтаю, 2 волостей Бійського, 2 волостей Кузнецького, 1 волості Ачинського і 6 волостей Мінусінського повітів [Русанов 2010]. Комісія також констатувала, що “жоден з аргументів Сиббюро ЦК РКП(б) проти утворення автономної одиниці тубільців півдня Сибіру не можна вважати вагомим і обґрунтованим” [цит. за: Русанов 2010]. Надалі заплановане утворення стали називати “Ойрот-Хакаською одиницею”.

Проте сумніви викликали обставини, які були пізніше сформульовані Сиббюро ЦК РКП(б), а саме: 1. Територія передбачуваної автономії ані з географічного, ані з економічного

погляду не є єдиним цілим. 2. Корінне населення передбачуваного об'єднання становить явну меншість. Інакше кажучи, за таких умов, організовувати радянську владу за національною ознакою на величезній території, що простягається на 1500 верст завдовжки і 200–300 верст завширшки, практично неможливо: “А тому запропонований наркомнацем проєкт вважаємо нежиттєздатним і політично небезпечним, бо його ухвалення може призвести до політичної дестабілізації південних кордонів Сибіру” [цит. за: Екеева 2012]. Оргбюро ЦК РКП(б), розглянувши 15 листопада 1921 р. рішення Сиббюро ЦК РКП(б) і колеґії Наркомнацу, відхилило проєкт створення Ойрот-Хакаської автономної одиниці, покликавшись на те, що такі природно-географічні умови, як недоступні гори, глуха тайга і брак шляхів сполучення, перешкоджають об'єднанню.

Оскільки щодо адміністративних кордонів і засад організації майбутньої автономної одиниці були різні думки, Сиббюро ЦК РКП(б) запропонувало голові Сибревкому С. Є. Чуцкаєву обговорити й остаточно вирішити ці питання в Москві. 31 січня 1922 р. С. Чуцкаєв доповів Сиббюро ЦК РКП(б), що дозволено організовувати автономну область у межах Горно-Алтайського повіту, не включаючи іногородців Єнісейської губернії [Русанов 2010]. 1 червня 1922 р. Президія ВЦВК винесла постанову про виділення Ойротської автономної області, до складу якої входили б волості Горно-Алтайського повіту, а центром мало стати село Улала.

До початку 1930-х рр. у середовищі алтайської і хакаської інтелігенції тривало обговорення питання про приєднання Шорії до Ойротії або Хакасії. Такі пропозиції надходили і в Сибірський крайовий виконавчий комітет, однак підтримки не дістали [Борина 2010, 209]. Прагнення частини шорського населення приєднатися до “Республіки Ойрот” підтверджувала й Н. П. Диренкова, визнана фахівчиня в галузі мови, побуту і фольклору тюркських народів

Сибіру. Дослідниця в період з 1924-го до 1932 р. здійснила низку експедицій, зокрема в Гірську Шорію, на Алтай, у Хакаську автономну область, і зазначила, що існувала “неофіційна думка про тяжіння алтайців і шорців одне до одного” [цит. за: Белозєрова 2008, 62].

Попри рішення, ухвалене партійними органами, ідея об’єднання південносибірських тюрків виявилася досить живучою і здобувала дедалі більше прихильників, – зазначає російська дослідниця О. П. Мамишева [Мамышева 2017, 156]. Наприклад, окремі представники Наркомнацу при Сибревкомі наполягали на створенні Південно-Сибірської республіки. З обґрунтуванням потреби такого об’єднання на сторінках сибірської преси виступив один із працівників представництва П. Устюгов: “Останнім часом серед тубільців Урянхаю та Джунгарії є сильне тяжіння приєднатися до тубільців Алтаю. Тубільці Кузнецького повіту також висловлювали бажання приєднатися до Радянського Ойроту” [цит. за: Мамышева 2017, 156].

Відкинута владою ідея федерації різних племен Південного Сибіру зустрічала співчутливе ставлення з боку працівників Гірського Алтаю і навіть розглядалася на пленумі Горно-Алтайського повітового комітету РКП(б). Проте дістала різку відсіч Алтайського губкому партії, який висунув вимогу припинити таку агітацію [Мамышева 2017, 156]. На засіданні Сиббюро ЦК РКП(б) восени 1922 р. в доповіді про роботу Ойратської обласної партійної організації “була відзначена тенденція деяких товаришів... до розширення меж Ойратської автономної області шляхом злиття з ойратськими народностями, які проживають поза межами РСФРР, як-от в Урянхаї” [цит. за: Моллеров 2004]. Цю лінію було визнано Сиббюро ЦК РКП(б) помилковою і Ойратському обкому дано абсолютно однозначну директиву: “Ойратська область лише в межах РСФРР” [цит. за: Моллеров 2004]. Відгомін цих дискусій можна знайти на сторінках тодішньої радянської преси. Наприклад, у газеті “Советская Сибирь”,

№ 219)¹ від 29 вересня 1922 р. була опублікована замітка Гордієнка під назвою “Автономная область Ойратских народов” (нижче наводимо цей текст у перекладі українською).

«Ойратські народи колись становили досить велику одиницю, до якої входило декілька племен: Дербети, Ольоти, Торгоути, Теленгіти та інші дрібні племена.

Більшість із цих народів є жителями прикордонної частини Монголії, прилеглої до Ойратської автономної області, й лише незначна частина розташовується в межах російського Алтаю, утворюючи автономну одиницю.

Найближчими сусідами алтайців є: Дербети, Ольоти, Урянхай і Ойрати, яких розділяє між собою лише державний кордон. Побут і звичаї цих народів анітрохи не змінилися, хоча цілі століття вони перебувають у підданстві двох сусідніх між собою держав.

Попри численні перешкоди, які розділяли цей народ, духовний зв'язок між ним не припинявся, та й інша частина пильно стежила одна за одною, бажаючи дійти висновку, кому ж з них живеться легше.

Політика колишнього царського уряду в ділянці русифікації тубільців Алтаю, безумовно, не подобалася останнім.

Серед алтайців зародився національний рух, який останнім часом починав набувати масових форм.

Лютнева революція, а потім Жовтнева не дали цьому руху набутти тих форм, яких можна було очікувати. Радянська влада виділила автономну область ойратських народів. Цей факт, безумовно, став центром уваги з боку ойратських племен Монголії. Націоналістичні кола останніх продовжуватимуть прагнути до об'єднання з племенами, що живуть у Росії.

Як нам відомо, в Урянхайському краї існує уряд “Тавди Тува” (одне з ойратських племен), який повною мірою виражає ці прагнення. Проте ойратським племенам Алтаю за час революції добре стало відомо, до чого можуть призвести ці націоналістичні тенденції. На досвіді Каракорумів і контрреволюційних дій колчаківщини на Алтаї ойратці

¹ “Советская Сибирь” – друкований орган Сибревкому та Сиббюро ЦК РКП(б).

дійшли висновку, що тільки складаючи єдину сім'ю народів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, можна позбутися будь-якої експлуатації і поневолення» [Гордиенко 1922, 4].

Хоча ініціалів поряд із прізвищем автора під статтею не вказано, з великою часткою імовірності можна стверджувати, що це був П. Я. Гордієнко, відповідальний секретар Ойратського обкому РКП(б) (10.08.1922–09.1924). Отже, у замітці ідея “Держави Ойрот” кваліфікувалася як “націоналістичні тенденції”. Це мало стати сигналом для її ініціаторів, а також вказувало на потребу ще раз донести до них позицію Сиббюро ЦК РКП(б).

Тува: контакти та апеляція до “національної єдності” з Ойротією і Хакасією

Відомо, що радянська влада в першій половині 1920-х рр. намагалася протидіяти агітації за об'єднання тюрків Південного Сибіру, що подекуди траплялася на теренах Тувинської Народної Республіки¹. Тут слід зауважити, що в цей час у Туві перебував вищезгаданий Г. Чорос-Гуркін, прихильник т. зв. Ойротської держави, який цілком міг долучитися до такої агітації. У 1921 р. Г. Чорос-Гуркін потрапив до Туви разом з партизанським загonom С. Кочетова [Тюхтенева 2006, 165]. До переїзду в Кизил він жив в Атаманівці (нині Кочетово), працював учителем у російській школі. У середині 1925 р., незадовго до від'їзду на Алтай, Чорос-Гуркін переїхав до Кизила [Мамышева 2017, 147]. На прохання уряду республіки він виконав низку художніх замовлень: ескіз діорами “Тана-Тувинська республіка”, економічну картограму Урянхайського краю. Наприкінці 1925 р. художник дістав дозвіл повернутися в СРСР. Коли у другій половині 1930-х рр. його звинуватять як організатора

¹ Тува межувала на півночі з радянськими теренами – Мінусінським та Хакаським округами та Ойратською автономною областю (до складу якої увійшли волості колишньої Алтайської губернії).

“Блоку алтайських націоналістів”, головною причиною його повернення з Туви назвуть прагнення продовжити контрреволюційну діяльність, спрямовану на повалення радянської влади і подальше створення конституційної монархічної держави під протекторатом Японії [Мамышева 2017, 312].

Зауважимо, що Атаманівка, де працював Чорос-Гуркін, була заснована на початку XX ст. вихідцями з Російської імперії. Значна частина перших жителів Атаманівки були переважно переселенці з Мінусінського округу і навіть вихідці з Європейської Росії. Отже, серед місцевих жителів ідеї колишнього алтайського лідера цілком могли знайти певний відгук. Можна сміливо припустити, що агітація за об’єднання тюрків Південного Сибіру велася саме серед російських колоністів, які завжди відчували непевність свого перебування на тувинській землі.

Сиббюро ЦК РКП(б) зазначало, що відповідна агітація велася в Туві за потурання уповноваженого Наркомату закордонних справ Ф. Г. Фальського, і звернулося до ЦК РКП(б) з проханням дати вказівку останньому “не тільки не сприяти такій агітації, а й намагатися всіляко її ліквідувати своїм впливом” [цит. за: Мамышева 2017, 156]. На той час у Москві не виключали можливості повернення Туви до складу Монголії на федеративних засадах.

Упродовж 1920-х рр. такі плани зазнали певної трансформації: наміри монгольської еліти відновити “Велику Монголію”, які з новою силою активізувались у 1925–1928 рр., формування т. зв. правого ухилу в монгольському керівництві й прагнення зберегти радянське домінування в Туві вплинули на позицію СРСР у тувинському питанні. Еволюція поглядів радянської керівної верхівки на подальшу долю Туви, зокрема, повернула в політичну площину твердження про потребу зближення тюрків Південного Сибіру. Очевидно, що наприкінці 1920-х рр. радянські дипломати вже намагалися штучно протиставити вищезгадану “спорідненість” тувинців з північними сусідами – алтайцями

та хакасами – монгольському впливу на Туву, насамперед під час дискусій щодо створення тувинської писемності на основі латинізованого тюркського алфавіту. Як згадувалося вище, 9 жовтня 1929 року Л. Карахан у зверненні до комінтернівців стверджував, що тувинці – тюрки, а не монголи і “за походженням споріднені з нашими алтайськими ойратами і мінусінськими хакасами”; “наше завдання, мені здається, полягає в тому, щоб тувинці могли з нашою допомогою створити свою писемність на основі латинізованого тюркського алфавіту, що вони вже почали робити і що їх культурно може зблизити з алтайцями і хакасами”.

Нова тувинська керівна верхівка, що прийшла до влади наприкінці 1920-х рр., очевидно, перейняла таку риторику, використовуючи її час від часу: зокрема, у 1929 р. на партійному з’їзді постало питання про заходи зі зміцнення культурних зв’язків з “Хакасією та ойратами і з СРСР” [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 71]. У тому ж році (4 лютого 1929 р.) тувинський повпред в СРСР звертався до Східного відділу НКЗС СРСР, нагадуючи про пропозицію МЗС ТНР відкрити західні кордони в районі Алтан-Нур, Хуши-Модон і Абаканського заводу задля розвитку відносин з Ойротською областю, обміну господарським та культурним досвідом. Він наголошував, що представники влади Ойротії “внаслідок спільності господарського укладу та національної єдності Туви та Ойротії” з цією пропозицією солідарні [цит. за: Моллеров 2005, 176]. Практикувалися двосторонні візити: наприклад, Політбюро ЦК ВКП(б) 30 червня 1931 р. вирішило не заперечувати проти візиту представників Хакаського облвиконкому на святкування десятиріччя Танну-Тувинської республіки [РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 833, арк. 7], а 8 лютого 1932 р. – задовольнити прохання Західносибірського крайкому ВКП(б) і делегувати представника Хакаського обкому на з’їзд ТНРП [РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 871, арк. 10]. У “Тезах доповіді про внутрішньопартійне становище на III-му пленумі ЦК АРП”,

затверджених 1 січня 1934 р., згадується про намір направити заступника голови Малого хуралу Сандика до Хакаської АО як представника тувинського уряду [РДАСПІ, ф. 495, оп. 16, спр. 61, арк. 17]. Влітку 1936 року Туву відвідала делегація Хакасії з нагоди святкування 15-ї річниці “Тувинської народної революції”. Ця поїздка, щоправда, мала сумні наслідки, принаймні для деяких її учасників (про що йтиметься далі). Розвивалися й інші контакти, зокрема наприкінці 1930-х – на початку 1941 року спортсмени з Туви брали участь у спортивних змаганнях у Хакасії [Моллеров 2005, 224].

Організація навчання тувинців на радянських теренах також мала сприяти заявленому культурному зближенню. Проте обсяги спільного навчання монголів та тувинців у тих самих радянських освітніх закладах поступово зменшуються. Зауважимо, що ще на початку 1929 р. передбачалося, зокрема, спільне навчання у Верхньоудинську монголів та тувинців, переведених туди з робфаку для північних народів при Ленінградському інституті живих східних мов. А на 1933 рік підготовка тувинських кадрів в СРСР планувалася здебільшого в Ойрат-Турі і частково в Москві, тоді як підготовка монголів мала зосереджуватися переважно у Верхньоудинську та Іркутську і частково в Москві [РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 15, арк. 67; ф. 508, оп. 3, спр. 9, арк. 104]. Наприклад, постанова ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1933 р. зобов’язувала Наркомзем РСФРР відкрити в Ойрот-Турі сільськогосподарську школу на 25 осіб для навчання тувинців. Водночас рішенням ПБ від 1 червня 1933 р. пропонувалося з осені 1933 р. організувати у Верхньоудинську сільськогосподарську школу для монголів на 30–35 осіб [РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 923, арк. 14]. Замість створення єдиного навчального закладу для монголів і тувинців їх вирішили розвести по різних радянських республіках, попри пов’язані з таким рішенням додаткові витрати і брак викладацьких кадрів.

Наприклад, Політбюро ЦК ВКП(б) 10 липня 1932 р. ухвалило рішення затвердити постанову РНК СРСР про відпуск із резервного фонду РНК 136300 рублів, з них 72800 рублів Ойратському облвиконкому і 63500 рублів Хакаському облвиконкому на утримання учнів Танну-Тувинської республіки в навчальних закладах Ойратської та Хакаської автономних областей [РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 891, арк. 13]. Кадри для ТНР в Ойратській (Ойротській) автономній області готували: Ойротська обласна радянсько-партійна школа, інтернат при зразково-показовій школі II ступеня Улали, Ойротський педагогічний технікум, навчально-курсовий комбінат кооперативної освіти, Спеціальна сільськогосподарська школа Народного комісаріату землеробства РСФРР (РРФСР) у м. Ойрот-Тура¹. Переважна більшість їхніх випускників спеціалізувалися у сферах викладання (34 %) і сільського господарства (51 %). Затребуваними були такі напрями: вчителі школи I ступеня, ветеринари, агрономи, зоотехніки [Чыргалан 2018]. Ще в 1929 р. до Туви було направлено трьох учителів-алтайців для роботи як консультантів при тамтешньому Міністерстві культури. До їхніх обов'язків також входили викладання в тувинських школах та організація курсів перепідготовки вчителів [Моллеров 2005, 342].

У грудні 1925 р., коли обговорювалося питання про зв'язок Ойротської АО з ТНР, Бюро Ойратського обкому РКП(б) ухвалило: “В інтересах політичного зв'язку з Танну-Тувинською Республікою і з метою нашого на неї впливу за наявності перебування з нею, значної спільності і спорідненості життя, звичаїв і мови алтайців з тувинцями в майбутньому ми можемо готувати працівників для Туви шляхом можливого поліпшення зв'язку, відкриття інтернату на 10 осіб при нашій радпартшколі” [цит. за: Чыргалан 2018]. Малограмотність майбутніх студентів створювала велику

¹ Більше відома як Тувинська сільськогосподарська школа (ТСГШ).

проблему в їхньому навчанні, тому в 1926 році при зразково-показовій школі другого ступеня с. Улали був організований спеціальний інтернат для тувинських студентів, де вони здобували знання в межах шкільної програми. Випускники інтернату потім вступали у вищезгадану радянську партійну школу (РПШ) с. Улали, після закінчення якої направлялися до Туви як учителі або партійно-державні працівники. У 1929 р. при обласній РПШ відкривається спеціальне тувинське відділення, яке пропрацювало до 1939 р. [Моллеров 2005, 342]. У липні 1934 р. було ухвалено Постанову Ойротського обкому ВКП(б) “Про підготовку тувинських кадрів в Ойротії”. У ній констатувалося, що підготовка тувинців велася без певного плану. Було ухвалено рішення забезпечити тувинців харчуванням і майном за нормами спеціального постачання.

З початку 1930-х рр. чисельність тувинських студентів, що навчалися в Ойротській автономній області, почала зростати. Як вище зазначалося, постанова ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1933 р. зобов’язувала Наркомзем РСФРР відкрити в Ойрот-Турі сільськогосподарську школу для 25 осіб з розширеною програмою навчання тувинців раціональних методів тваринництва з подальшою переробкою його продукції відповідно до першочергових потреб господарства Туви [РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 15, арк. 67–68]. Тувинська сільськогосподарська школа (ТСГШ) була відкрита 17 жовтня 1933 р. і проіснувала до осені 1939 р. За ці роки вона підготувала і випустила 540 фахівців [Чыргалан 2018]. Деякі з них стали відомими державними, профспілковими і громадськими діячами Туви, наприклад Б. Ш. Долчанмаа була головою Президії Верховної Ради Тувинської АРСР, а Т. Ч. Норбу – головою тувинської Ради профспілок [Харунов 2009].

Під час навчання в тувинській молоді виникало чимало проблем через суттєву зміну клімату і режиму харчування. Інспектор Наркомзему під час перевірки ТСГШ (березень

1935 р.) щодо цього зазначав: “Овочів майже не їдять, визнають тільки картоплю, моркву. Якість харчування абсолютно недостатня, тим більше що в себе на батьківщині харчувалися лише м’ясом, молоком, маслом (хліб більшість вперше стали їсти в Союзі). Різка зміна в їжі – зниження норм м’яса, молока, жирів, плюс значні кліматичні зміни негативно позначилися на стані здоров’я більшості студентів” [цит. за: Харунов 2009]. З подібними труднощами під час навчання тувинці зіткнулися в усіх навчальних закладах СРСР [Харунов 2009]. До того ж, як йшлося вище, низький рівень володіння російською мовою викликав у тувинських студентів, що навчалися в Ойротській автономній області (1925–1944), труднощі в засвоєнні навчального матеріалу, через що вони згодом залишали навчання і поверталися на батьківщину. Проблему намагались вирішити, залучаючи тувиномовних алтайців в ойротські освітні установи як викладачів-перекладачів. Найчастіше перекладачів відряджали з ТНР до Ойротії на прохання керівництва тамтешніх навчальних закладів, наприклад тувинці працювали перекладачами в ТСГШ [Чыргалан 2018].

У 1930-ті роки в радянському Південному Сибірі і ТНР прокотилася хвиля репресій як сумне відлуння південносибірських національних проєктів 1920-х рр. У січні – лютому 1934 року було заарештовано близько 40 представників національної інтелігенції з Хакаської та Ойротської автономних областей, а також Шорії¹ (27 – з Хакасії) [Политические репрессии в Аскизском районе...]. Їм інкримінували створення контрреволюційної націоналістичної організації “Союз сибірських тюрків”. В обвинувальному висновку зазначалось: “У 1923–1924 рр. у процесі збільшеної активності буржуазно-націоналістичних елементів у Хакасії, Шорії, Ойротії зароджувався націоналістичний рух серед націоналістів і націоналістичних угруповань за об’єднання хакасів, шорців, ойротів в одну автономну соціалістичну

¹ Гірсько-Шорський національний район Західно-Сибірського краю.

республіку. Цю ідею виношують: у Хакасії – колишній голова окрвиконкому Ітигін Г. І. (1873–1924 рр.¹); у Шорії – редактор Шорської секції ОГИЗа² Тельгереков Я. К.; в Ойротії – ст. інспектор Західно-Сибірського Краю Михайлов-Очі І. М., художник Гуркін-Чорос Г. І. та інші, проте ідея створення республіки не увінчалась успіхом, тому що радянський уряд скасовує колишній Хакаський округ і в 1930 році утворює Хакаську автономну область” [цит. за: Политические репрессии в Аскизском районе...]. Мовляв, ідею Ітигіна вирішили втілити в життя Н. А. Аршин, інструктор відділу національностей крайвиконкому і К. А. Майтаков, колишній голова Таштипського райвиконкому, секретар облфінвідділу. У вирокі суду зазначалося, що організація мала статут і програму, були створені первинні (улусні) осередки та районні штаби в Таштипському та Аскізькому районах, обласний штаб. У 1933 році організація дійшла висновку, що “наявне економічне становище, як порівняти з минулими роками, не тільки не покращилось, а навпаки, відбувається погіршення матеріального становища хакаського населення, тому єдиною формою управління буде буржуазно-демократична держава з двопалатною парламентською системою управління на зразок Туреччини, дрібним приватновласницьким капіталізмом у сільському господарстві, кустарництвом, роздрібною торгівлею і державним капіталізмом у великій промисловості, в оптовій внутрішній і зовнішній торгівлі” [цит. за: Политические репрессии в Аскизском районе...]. У звинуваченні зазначалося, що ці національності хотіли подати петицію до ЦВК СРСР про об’єднання тюркських народів у незалежну демократичну державу із включенням Тувинської Народної Республіки, також була “ставка на піднесення національної культури,

¹ У цитаті помилка – Г. І. Ітигін помер у 1928 р.

² ОГИЗ – російська аббревіатура Об’єднання державних книжно-журнальних видавництв при Наркоматі просвіти РСФРР (РРФСР) (1930–1949).

впровадження рідної мови і посилення коренізації державного господарського апарату” [цит. за: Политические репрессии в Аскизском районе...].

У серпні 1934 року в Новосибірську відбулося засідання Спеціальної колегії Західно-Сибірського крайового суду, де обвинувачені були засуджені до різних термінів позбавлення волі за ст. 58 КК РСФРР п. 2 – підготовка збройного повстання, п. 11 – активні дії до вчинення контрреволюційного злочину, п. 12 – приховування і недонесення про контрреволюційну організацію. Насправді ж діяльність членів цієї організації зводилася до поширення серед хакасів, шорців і алтайців ідеї об’єднання народів Південного Сибіру і збору підписів для подання петиції уряду про утворення автономної радянської соціалістичної республіки тюрків Південного Сибіру у складі РСФРР [Политические репрессии в Горном Алтае... 2017, III].

У жовтні 1935 року в Ойротії були “розкриті і ліквідовані” три контрреволюційні організації в Улаганському, Елікманарському аймаках, Ойрот-Турі. Звинуваченим інкримінували наміри повалення радянської влади за збройною допомогою Японії і створення національно-буржуазної республіки, яка включала б терени Ойротії, Хакасії, Гірської Шорії. Всього було заарештовано 38 осіб [Политические репрессии в Горном Алтае... 2017, II5]. Чимало засуджених у 1934 році були в 1937–1938 рр. репресовані як члени “Союзу сибірських тюрків” і розстріляні. Згідно зі свідченнями алтайських дослідників, основним об’єктом політичних переслідувань у Гірському Алтаї стали ойротські “націоналісти” з числа представників національних партійно-радянських кадрів і алтайської національної інтелігенції [Политические репрессии в Горном Алтае... 2017, I25]. При цьому в хід пішли старі звинувачення – метою “контрреволюціонерів-націоналістів” називалися: підготовка збройного виступу в момент нападу Японії на СРСР, повалення радянської влади й утворення під протекторатом

Японії незалежної держави на теренах проживання тюрків Південного Сибіру – алтайців, хакасів, шорців, а також тувинців [див., напр.: Политические репрессии в Горном Алтае... 2017, 195]. До літа 1937 р. в Ойротії була “ліквідована” т. зв. “обласна контрреволюційна націоналістична організація”, очолювана Г. І. Чорос-Гуркіним і колишніми керівниками Ойротської автономної області. У довідці про арешт Г. Чорос-Гуркіна, зокрема, вказувалося, що під час перебування в еміграції в Танну-Туві він був завербований японською розвідкою [Политические репрессии в Горном Алтае... 2017, 146]. Рішенням засідання трійки УНКВС Західно-Сибірського краю¹ від 4 жовтня 1937 р. Г. І. Чорос-Гуркін² і Л. А. Сари-Сеп Канзичаков, а також інші відомі громадсько-політичні діячі Ойротії були засуджені до розстрілу.

Подібні трагічні політичні процеси почалися й на теренах Хакасії. Начальник УНКВС Хакаської автономної області, член бюро обкому ВКП(б) Н. П. Хмарін, виступаючи 20 жовтня 1937 р. на XI пленумі Хакаського обкому партії, сказав: “В області був блок правих, троцькістів і націоналістів... Мета, яка об’єднувала їх, полягала в тому, що вони хотіли низку областей, зокрема й Танну-Туву, зробити буржуазною державою під протекторатом Японії” [цит. за: Тугужекова, Карлов 1998]. На цьому пленумі виключили зі складу партії і членів обкому ВКП(б) як “ворогів народу” Б. С. Кубасова – першого секретаря ОК ВКП(б), М. Г. Торосова – голову облвиконкому, К. А. Чульжанова – першого секретаря ОК ВЛКСМ і багатьох інших. Прибічників перетворення Хакасії на автономну республіку³ об’єднали в

¹ Західно-Сибірський край – адміністративно-територіальна одиниця РРФСР з 1930-го до 1937 року.

² Треба зазначити, що для сучасної алтайської еліти Г. І. Чорос-Гуркін став легендарною особистістю, ідеалом, людиною, що увібрала в себе як дар художника, так і політика.

³ М. Г. Торосов згадував, що під час обговорення в 1936 році проекту Конституції СРСР питання перетворення Хакасії на республіку обговорювалася серед населення.

т. зв. “буржуазно-націоналістичну контрреволюційну організацію”, при цьому дату її утворення відсунули на 1930 рік. Зроблено це було для того, щоб прив’язати цю “організацію” до т. зв. “Союзу сибірських тюрків”, процес над якими відбувся раніше – у 1934 році [Тугужекова, Карлов 1998]. Мовляв, у 1934 році, залишившись нерозкритими, члени контрреволюційної організації “Союз сибірських тюрків” М. Г. Торосов, І. В. Тогдін, А. К. Индутов, Ф. С. Толстухін створили на території Хакасії буржуазно-націоналістичну правотроцькістську організацію, яка діяла спільно з контрреволюційними організаціями Ойротії.

Вищезгаданий візит делегації Хакасії на святкування 15-ї річниці “Тувинської народної революції” подавався тепер вже як “встановлення зв’язку з розвідкою однієї з іноземних держав” [цит. за: Тугужекова, Карлов 1998]. Агентом цієї розвідки був визнаний такий собі Сирен – голова тувинського Центросоюзу кооператорів, нібито знайомий з цілями і завданнями організації. М. Г. Торосов згадував:

“У 1936 році, будши в Туві на святкуванні 15-ї річниці народної революції і перебуваючи під враженням Туви, ми з Чульжановим говорили іноді про республіку. Він ставив мені питання, як це здійснити і чи можна через народ. Я відповів, що можна, але робиться це не за ініціативою мас, а вирішувати потрібно по партійній лінії: обком, а потім ЦК. Навів приклад вирішення ОК ВКП(б) питання про організацію автономної області” [цит. за: Тугужекова, Карлов 1998].

Усі такі розмови та плани південносибірської інтелігенції були кваліфіковані як контрреволюційний заколот проти радянської влади. Лише з 1933-го до 1938 року, за даними, що зберігаються в Хакаському обласному суді, було репресовано за політичними мотивами 1505 осіб, з них 1041 особу розстріляно [Тугужекова, Карлов 1998].

Отже, всі сміливі та амбітні задуми, спричинені національним піднесенням 1920-х рр., швидким розвитком автономій, мов і культур східних народів СРСР, у 1930-ті рр.

були використані радянською владою як підстава для організації масових репресій і перетворились на аргументи для політичних звинувачень. На відкритому судовому засіданні Чурміт-Дажи (10.1938) був змушений визнати: “Хотіли ми об’єднати Туву, Ойротію, Хакасію, Монголію і підпорядкувати японському імперіалізму” [РДАСПІ, ф. 495, оп. 20, спр. 546, арк. 37]. Звичайно, такі химерні задуми не могли виникнути в будь-кого апріорі. Таке формулювання свідчить про об’єднання радянськими слідчими панмоголістського концепту та ідеї Тюркської РСР. Обидва концепти, очевидно, здавалися радянській владі однаково загрозливими і небезпечними.

Представники Ойротської та Хакаської автономних областей входили до складу радянських делегацій, які брали участь у святкуваннях 20-ї (1941 р.), 21-ї (1942 р.), 22-ї (1943 р.) та 23-ї річниці (1944 р.) з дня заснування ТНР [ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 1, спр. 195, арк. 73; АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 46; ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 1, спр. 232, арк. 40]. Переведення тувинської писемності з латинізованої на кириличну основу пояснювалося потребою подальшого розвитку національної культури і зближення з офіційною регламентованою радянською культурою народів СРСР. 7 липня 1943 р. повірений у справах СРСР у ТНР М. Г. Сущевський навіть вів мову з С. Токою та О. Чімбою про запровадження дипломатичного агентства Туви в Абакані. Це питання постало тому, що через Абакан переміщувалась велика кількість робітників, вантажів тощо, обслуговуванням яких займалися тамтешні обласні організації (обком, облвиконком, військкомат та ін.). В Абакані не було готелю, їдальні, існували й інші побутові незручності, на що було чимало скарг із боку представників Туви. Тому радянський дипломат рекомендував тувинським посадовцям з’ясувати з урядом можливість запровадження з наступного року свого агентства в Абакані, спорудження будинку з невеликим готелем, гаража тощо. Тока обіцяв на найближчому

засіданні уряду обговорити це питання, попередньо узгодивши його з бюджетом [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 36].

Апогей такого декларованого зближення настав у 1944 р. Тоді тувинські комуністи, дотримуючись радянської політики акцентуації на тюркських елементах тувинської культури, наголосили на своїх етнічних зв'язках з Ойротією та Хакасією при лобюванні злиття з СРСР [Kolarz 1954, 168; Fondahl 1995, 24]. У щоденнику, де описано входження ТНР до складу СРСР, написаному С. Токою і названому “Возз'єднання”, є розповідь про прийом у В. М. Молотова 17 червня 1944 р. Судячи із записів, тувинський правитель у своїй промові мотивував звернення щодо “возз'єднання”, зокрема, таким аргументом:

“Досвід показує, що споріднені народи (Хакасії, Ойротії) у складі СРСР на багато років пішли вперед у господарському і культурному будівництві. У цих районах народ, який не так давно ще кочував, тепер працює і живе осіло, побудували заводи, дороги, школи і лікарні, матеріально і духовно живуть набагато краще за нас... У промисловому розвитку успіхів майже немає, оскільки потрібно все створювати заново. Наприклад, хакаси та ойроти мають великі успіхи в цій справі лише тому, що вони входять у загальний план великого соціалістичного будівництва СРСР” [цит. за: Байыр-оол 2014а].

За припущенням М. Моллерова, не виключено, що визначення статусу Туви спершу як автономної області у складі СРСР частково пояснювалося тим, що алтайський та хакаський народи на той час теж мали статус автономних областей у складі РРФСР [Моллеров 2005, 387].

Британський радянолог В. Коларц, з'ясовуючи причини включення Туви до складу СРСР, зазначав, що тувинці тісно пов'язані з деякими тюркськими народами, що проживають у Радянській Росії, на заході та півночі колишнього тувинсько-радянського кордону. Ці народи – ойроти, шорці

і хакаси. З погляду алтайських націоналістів, зокрема, не було підстав, які б зумовлювали належність цих народів до Російської імперії. Натомість вони прагнули об'єднатися з тувинцями в незалежну державу. Допоки існуватиме незалежна Тува, доти зберігатиметься й реальне тяжіння ойротів і хакасів до цієї країни. І з цієї причини було б безпечніше мати Туву в складі СРСР [Kolarz 1954, 168]. Національна політика Москви і в другій половині ХХ ст. була спрямована переважно на придушення виявів панмонголізму й тувинського націоналізму. Пропаганда та освіта продовжували нівелювати монгольські зв'язки Туви і підкреслювати тюркські впливи [Anaiban, Walker 1996, 181–182].

На думку авторки, попри декларовану “спорідненість”, тодішнє зближення тувинців з хакасами та алтайцями було дуже примарним. Спектр відмінностей між південно-сибірськими народами, які впродовж століть належали до різних світів, яскраво демонструють складнощі в навчанні, інший харчовий раціон тощо, з якими стикалася тувинська молодь під час навчання на теренах Ойротії. Як зазначають деякі дослідники, серед тюркських народів Саяно-Алтаю (наприклад, алтайців, хакасів та інших) тувинці мали найтісніші історико-культурні (мовні) зв'язки з монгольськими народами і зуміли зберегти етнокультурну своєрідність і самобутність до цього часу [Чулуун, Донгак 2015]. Та ж Хакасія й досі залишається для тувинців “за Саянами” – частиною великого зовнішнього російського світу. Від нього Туву відгороджено й природним бар'єром – хребтами Саян, Танну-ола, гірською перешкодою, яка стала органічною частиною картини світу для жителів Туви, сформувавши в їхньому світосприйнятті відчуття власної окремішності [Ламажаа 2011, 117].

РОЗДІЛ 8.

ВХОДЖЕННЯ ТУВИ ДО СКЛАДУ СРСР: ХРОНОЛОГІЯ, МОТИВИ ТА ОБСТАВИНИ

Включення Туви до складу СРСР стало останнім великим територіальним придбанням Радянського Союзу, непересічною подією ХХ ст., багато деталей якої досі залишаються невідомими. Починаючи з 1990-х рр., з'явилася низка наукових публікацій, у яких прояснюються деякі нюанси цього процесу, даються ті чи інші оцінки [Alatalu 1992, 881–882, 887–890; Mongush 1993, 47–52; Хомушку 2002, 15–18; Москаленко 2004, 159–168; Моллеров 2005; Саая, Сат 2006, 276–283; История Тувы 2007, 389–394; Харунова 2011, 50–59; Байыр-оол 2014а; Салчак Тока 2015, 170–186 та ін.]. До розгляду проблеми приєднання Туви до СРСР долучалася й авторка цього дослідження [див.: Отрощенко 2017].

У багатьох західних і східних наукових публікаціях зустрічається твердження, що в 1944 р. Тува була анексована СРСР¹. На думку американського синолога П. Тана, ця одностороння пряма анексія навіть не відповідала пізнішій китайсько-радянській угоді 1945 року, у якій і СРСР, і Китай зобов'язалися гарантувати незалежність Зовнішньої Монголії загалом [Tang 1959, 400]. Схожої думки дотримувався Ф. С. Мансветов, один з відомих есерів, який свого часу брав участь у керівництві Далекосхідною республікою (1920–1922) і згодом перебрався на Захід². Він зазначав, що нарешті, у 1945 р., під тиском США Китай підписав договір з Радянським Союзом, у якому він визнавав незалежність

¹ У деяких англомовних публікаціях інтеграція Туви до складу СРСР визначається терміном “абсорбція” (“поглинання”) [Ballis 1956, 327–328; Rupen 1975; McMullen 1993; Soni 2009].

² Ф. С. Мансветов з 1931 р. жив у США, співпрацював з Гуверівським інститутом війни, миру і революції. Побувавши свого часу в Монголії, Мансветов написав низку статей про МНР.

Зовнішньої Монголії після проведеного плебісциту. Водночас радянський уряд погоджувався визнати незалежність Монгольської Республіки в її прийнятих межах, включно з Танну-Тувинською республікою. Отже, акт включення Танну-Туви до Радянського Союзу не може розглядатися як законний міжнародний акт доти, поки Китай не погодиться з цим. Ця ситуація й зумовила таємну анексію “Советами” зазначеного регіону, стверджував Ф. Мансветов [Mansvetov 1947, 12]. Як видно, вищенаведена аргументація ґрунтувалася на тому, що західні дослідники традиційно розглядали Туву як придаток Зовнішньої Монголії. Коментуючи приєднання Туви до СРСР, американська дослідниця Е. Ендікотт підкреслює, що, можливо, такий розвиток подій свідчить про нерозуміння того факту, що тувинці були, врешті-решт, частково монголами за етнічним складником, а в соціальному і культурному плані – фактично частиною Монголії [Endicott 1999, 64].

Досить поширені серед насамперед західних дослідників аналогії між тувинською ситуацією і приєднанням до СРСР країн Балтії. “Забути Туву, пам’ятаючи про зникнення балтійських держав, здається ще більш незрозумілим, коли ми згадуємо, що Естонія, Латвія і Литва були частиною Російської імперії з XVIII століття, а Тува перебувала в російській сфері впливу лише з 1912 року й утворювала її частину з 1914-го до 1921 року”, – пише Т. Алаталу [Alatalu 1992, 881, див. також: 887]. Як і в країнах Балтії, ця анексія була оформлена шляхом схвалення Верховною Радою СРСР заявки на вступ, – зазначає англійський дослідник С. Салліван [Sullivan 1995; див. також: McMullen 1993].

Деякі автори проводять паралелі між зовнішньою політикою Російської імперії та політичною лінією СРСР, зокрема маючи на увазі так звану “Другу російську анексію” [Kolarz 1954, 167]. Науковець А. Сомунджуоглу зазначає, що, на відміну від країн Балтії, анексованих СРСР під час Другої світової війни, анексія Туви не привела до реакції

зовнішнього світу. І знову, як колись вчиняла царська Росія, Радянський Союз робив вигляд, ніби нічого не відбувається протягом двох років, поки 16 серпня 1946 р. не було оголошено, що Тува входить до складу СРСР [Somuncuoğlu 2002, 282]. Дослідник згадує так зване звернення трудящих із закликами приєднатися до СРСР, використане під час спроб генсека ТНРП С. К. Токи та його оточення включити Туву до складу Радянського Союзу¹. А. Сомунджуоглу проводить аналогію зі зверненнями про підданство тувинської знаті за часів царської Росії і вважає, що це не що інше, як дії з підготовки законних підстав для анексії [Somuncuoğlu 2002, 281–282]. Отже, незважаючи на запевнення Чичеріна у зворотному², радянський уряд виконав завдання поглинання Урянхаю, поставлене царським урядом, – пише американська дослідниця С. Пейн, яка спеціалізується на політичній та військовій історії Східної Азії, передусім Китаю, у сучасну епоху [Paine 1996, 329].

Проте за браком інформації про цю непересічну подію виникало і наразі виникає чимало питань, припущень і дискусій щодо причин, ініціаторів та обставин перетворення Тувинської Народної Республіки на Тувинську автономну область РРФСР [більше див.: Отрощенко 2017]. Тому подальші наукові розвідки в цій царині залишаються актуальними.

Як відбувалося приєднання Туви до СРСР

За словами історика Н. М. Москаленко, архівні документи свідчать про те, що ініціатива про вступ Туви до складу

¹ “Усі прохання, раніше надіслані в Москву, ґрунтувалися на листах, отриманих нібито ЦК ТНРП від селян і робітників Туви, вони висловлювали своє бажання приєднатися до великого СРСР” [Саая, Сат 2006, 278].

² Мається на увазі відоме звернення НКЗС РРФСР до тувинського народу від 14.09.1921, де зазначалося, що Радянська Росія не розглядає цю територію (Урянхай) як свою і жодних планів на неї не має [див.: Собрание архивных документов... 2014а, № 133].

СРСР виходила від тувинського вищого партійного керівництва, зокрема від генсека С. Токи, причому двічі – у 1939 р. та у квітні 1941 р. [Москаленко 2004, 162]. На її думку, Тува відчувала певні труднощі в отриманні економічної допомоги від СРСР, тому зміна статусу ТНР, як вважали її керівники, могла істотно поліпшити соціально-економічне становище республіки [див. також: Салчак Тока 2015, 174]. Інша російська дослідниця, Ю. Ч. Хомушку, вважає, що потреба вступу ТНР до складу СРСР визначалася складною міжнародною обстановкою на Далекому Сході. Тувинська керівна верхівка розглядала цей крок як засіб забезпечення державної безпеки в умовах загрози зовнішньої агресії і додатковий ресурс для економічного, політичного і культурного розвитку, а керівництво СРСР – як можливість створити зону безпеки на радянсько-китайському кордоні [Хомушку 2002, 17–18]. З наведених оцінок загалом вимальовується мотивація тувинського істеблішменту у вирішенні цього питання.

У колективній монографії тувинських науковців, присвяченій С. Тоці, наголошується на тому, що в 1930-х рр. до ЦК ТНРП та уряду ТНР надходили листи партійців та інших активістів, де висловлювалася думка про своєчасність порушення питання щодо входження Туви до складу СРСР [Салчак Тока 2015, 170]. Вони наводять уривок з виступу С. Токи 1971 року по радіо з нагоди 50-річчя створення ТНР: «Починаючи з 1937 року, серед аратських мас і членів ТНРП з'явився ініціативний рух за возз'єднання Туви з Радянським Союзом. Про це добре сказав Киргис Іргек з Ії-Тальського сумону Улуг-Хемського району: “...Треба нам остаточно возз'єднатися з народами СРСР. Інакше потім багато років знадобиться, щоб ліквідувати економічну і культурну відсталість”» [цит. за: Салчак Тока 2015, 170]. Характерно в цьому разі, що визначення приєднання Туви до складу СРСР як “возз'єднання” належить самому Тоці. Саме так тувинський генсек волів називати бажаний для

нього інтеграційний процес. Варто зазначити, що широкий загал тувинців лише оволодівав писемністю, тому спонтанний спалах епістолярної активності щодо складної суспільно-політичної тематики видається досить сумнівним.

Про ініціативу 1939 р. відомо мало [див.: Alatalu 1992, 888]. Її особливо не висвітлюють і не коментують. Знаний дослідник радянсько-тувинських відносин та історії ТНР М. Моллеров зазначає, що ЦК ТНРП письмово інформував комінтернівських функціонерів про те, що арати часто ставлять тувинському керівництву питання: чому Тува не входить до складу Радянського Союзу? Пізніше в деяких роботах ця інформація необгрунтовано була інтерпретована як перше офіційне звернення ТНР щодо добровільного вступу Туви до складу СРСР [Моллеров 2005, 375]. Як впливає з фактів, наведених нижче, це явно було не перше таке звернення тувинських можновладців до комінтернівського провodu, і хоча б тому резонансним воно аж ніяк не видається. Окрім того, треба зазначити, що восени 1939-го Тува зазнала фінансової кризи і Москва не поспішала цьому зарадити, ніби демонструючи, наскільки Тува, попри запровадження своєї національної валюти, фінансово залежить від радянської допомоги [Моллеров 2005, 283–284]. 21 жовтня 1939 р. тувинський прем'єр звернувся до СРСР з проханням про довгостроковий кредит [История... 2011, 182–183]. Цілком імовірно, на нашу думку, що така ситуація могла стати не тільки підґрунтям для вищезгаданого звернення, а й поступово утверджувати тувинський провід в об'єднавчих прагненнях.

Проте, очевидно, щось тоді “на тувинському фронті” таки відбувалося. Збереглася розлога доповідь на 67 сторінках про історію ТНРП авторства С. Токи, генерального секретаря ЦК ТНРП, на той час фактично одноосібного правителя Туви. Проект “Доповіді про роботу Тувинської народної революційної партії” датований 11 березня 1939 року і написаний російською мовою, судячи з підпису, у Москві

або принаймні там відредагований [РДАСП, ф. 495, оп. 20, спр. 546]. Впадає в очі, що тези про незалежність і самостійність Туви, яка була неодмінним атрибутом преамбул партійних та урядових документів у попередні роки, зокрема 1935–1936 рр., у цьому документі, принаймні на перших сторінках, немає, хоча вона й зустрічається в середині тексту. Натомість доповідь рясніє більш невизначеним словосполученням “національна революція”, яке подекуди траплялось у документах, підготовлених Токою і раніше. У доповіді як головна мета подається некапіталістичний шлях розвитку. Чи була це пробна куля генсека перед майбутнім зверненням? Чи, може, московські радники рекомендували йому саме таку редакцію? Про бажання приєднатися до СРСР відверто ще не йдеться, хоча “Доповідь” завершувалася вельми промовисто: “Наша партія... зможе високо тримати великий прапор Комуністичного Інтернаціоналу і під цим прапором проведе трудящі маси своєї країни до того щасливого і радісного життя, якого добилися багатомільйонні маси СРСР” [РДАСП, ф. 495, оп. 20, спр. 546, арк. 67].

7 листопада 1939 року під час бенкету на честь річниці Жовтневої революції С. Тока заявив: “Я сам понад десять років працюю в ЦК ТНРП. Надалі я хочу домогтися возз’єднання Танди-Тива аратського народу з народами великого Радянського Союзу. Поки не досягну цього, буду вважати, що моя мрія не збулася” [цит. за: Байыр-оол 2010, 146]. На думку тувинського науковця М. С. Баїр-оола, до такого кроку С. Току готувало саме життя. Змалку він ріс серед дітей російських селян-старовірів, вивчив їхню мову, прилучився до матеріального та духовного життя, був у захваті від російської культури, одружився з росіяною. Безкоштовне навчання в Москві в КУТС, залучення до політичного життя СРСР, призначення генеральним секретарем ЦК ТНРП за сприяння радянських радників та їхня постійна підтримка зміцнили його фанатичну відданість радянській владі [Байыр-оол 2010, 146]. Сам тувинський генсек щиросердно

розповідав, що якимось на партійних зборах основним аргументом проти його кандидатури для відправлення до Монголії на Великий хурал¹ було незнання ним монгольських реалій. Хтось із партійців навіть зауважив, що в Токи “ні монгольського, ні тувинського нічого немає” [цит. за: Ламажаа 2010, 110].

Такі настрої не могли не впливати на державну політику країни, керманичі якої не оминали жодної нагоди продемонструвати свою лояльність Країні Рад, намагаючись будь-що довести своє бажання і готовність “возз’єднатися” з нею. На цьому шляху траплялися й казуси з серйозними репутаційними втратами, щоправда, це ніяк не позначалося на стратегічних планах тувинського істеблішменту. Один з них стався на початку Другої світової війни під час Радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., відомої ще як Зимова війна. Наступного дня після нападу на Фінляндію, 1 грудня 1939 р., СРСР на щойно захопленому клаптику Карельського перешийка створив так звану Фінляндську Демократичну Республіку з маріонетковим урядом у складі радянських громадян на чолі з секретарем Виконкому Комінтерну О. В. Куусененом. Щоправда, ця “державка” проіснувала зовсім недовго, але її слідом за Радянським Союзом встигли офіційно визнати Монголія і Тувинська Народна Республіка, які без вагань підтримали агресора, загалом – лише три країни світу. Прем’єр-міністр та міністр закордонних справ ТАР О. Ш. Баїр та секретар ЦК ТНРП Х. Базир-Сат у своєму листі Сталіну та Молотову у зв’язку з укладанням миру з Фінляндією повідомляли, що вітають чергову перемогу сталінської мирної політики Радянського Союзу, яка “забезпечила безпеку північно-західного кордону СРСР та великого міста Леніна” [цит. за: Моллеров 2005, 204]. А вже 31 березня 1940 р. на окупованому Карельському перешийку, без

¹ Найімовірніше, у книзі С. Токи “Слово арата” згадується VI Великий хурал, який відбувся в серпні 1930 року, в один рік із черговим (третім, починаючи з 1919 р.) Хемчицьким повстанням.

згадки про це “державне” утворення, СРСР створює чергову союзну республіку – Карело-Фінську РСР. Ця подія і “легкість”, з якою вона була реалізована, не могли пройти повз увагу тувинських керманичів і не надихнути їх до активніших спроб добитися бажаного вступу. Але визнання СРСР агресором і вигнання його з Ліги Націй свідчило, що остаточне вирішення тувинського питання не на часі.

Тут слід зауважити, що провід ТНР незмінно та послідовно підтримував усі зовнішньополітичні акції радянського керівництва [Моллеров 2005, 203]. Зокрема, 18 вересня 1939 р. генеральний секретар ЦК ТНРП С. К. Тока і голова Ради міністрів ТНР О. Ш. Баїр вітали рішення радянського уряду про введення радянських військ у Польщу, при цьому нагадавши, що введення частин Червоної армії до Туви в 1921 р. сприяло звільненню тувинського народу [Моллеров 2005, 203]. 14 серпня 1940 р. НКЗС СРСР через повпредство ТНР повідомив тувинський уряд про включення до складу СРСР Литви, Латвії та Естонії. Ця подія була також зустрінута тувинським керівництвом схвально [Моллеров 2005, 204]. Упродовж 26 квітня 1943 р. заступник наркома закордонних справ СРСР С. А. Лозовський по черзі викликав голів посольств та місій, акредитованих у Москві, та повідомляв їх про рішення радянського уряду перервати дипломатичні відносини з польським урядом. Під час бесіди наркома з посланником ТНР останній висловив упевненість у тому, що тувинський народ, будучи тісно пов’язаний вічною дружбою з радянським народом, безумовно, підтримає це рішення радянського уряду [Советский Союз... 2018, 84].

26 квітня 1941 р. Політбюро ЦК ТНРП надіслало до Москви прохання про прийняття Туви до складу СРСР. Під зверненням стояли підписи Токи і всіх членів Політбюро ЦК ТНРП: Х. Базир-Сата, О. Мандараа, О. Баїра, Х. Анчіми, О. Чімби [Байыр-оол 2014а]. У серпні 1941 р., коли радянська делегація прибула до Кизила на святкування 20-ї річниці

створення ТНР, тувинська сторона нагадала голові делегації про це звернення: “Користуючись приїздом Урядової делегації... на 20-ту річницю нашої Республіки, ми, члени Політбюро ЦК ТНРП, знову піднімаємо це питання, щоб Ви поставили його перед товаришем Сталіним про найшвидший прийом нашої Республіки до складу СРСР” [На перекрестке времени... 2014, 341]. Серед російських науковців поширена думка, що напад Німеччини на Радянський Союз призупинив вирішення цього питання. Н. Москаленко вважає, що в ті роки політична ситуація на Далекому Сході, а також невдала війна з Фінляндією, що завдала нищівного удару міжнародному авторитету СРСР, робили небажаним поспіх у його вирішенні [Москаленко 2004, 162].

Попри те що 1941 р. приєднання Туви було принаймні відкладено, привертає увагу характерна риторика щодо СРСР, наявна в пізніших тувинських державних документах. Наприклад, у “Постанові ЦК ТНРП і Ради міністрів ТНР про додатковий набір коней для відправки в подарунок Червоній Армії від 3.11.1941 р.” зустрічаємо таку фразу: “Посилка героїчній Червоній Армії такої кількості коней є виконанням нашого священного обов’язку перед нашою батьківщиною – СРСР...” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 76, арк. 149 зв.]. Трапляються і хитромудрі формулювання. Наприклад, у Постанові ЦК ТНРП про завдання трудящих жінок у Вітчизняній війні радянського народу від 18.09.1941 р., зокрема, йдеться: “Тувинські жінки до глибини душі люблять нашу багатостраждальну батьківщину – великий СРСР і його рідного брата ТНР...” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 76, арк. 99]. Ще в одному документі – “Про поточний момент Вітчизняної війни і завдання ТНРП. Доповідь товариша Токи на V пленумі ЦК ТНРП від 31.10.1942 р.” – читаємо: “За минулий період ще більше зміцнилася дружба між нашою Вітчизною – СРСР і нашою країною” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 78, арк. 49]. Коли оцінюєш формулювання “наша батьківщина – СРСР”, “наша Вітчизна – СРСР”

у документах ЦК ТНРП і Ради міністрів Туви початку 1940-х рр., спадає на думку, що тувинське керівництво сприймало гіпотетичне об'єднання за доконаний факт. Залишається тільки гадати, чи отримали вони якісь обнадійливі сигнали від радянських правителів під час звернення 1941 року, чи просто вважали за доцільне за кожної зручної нагоди демонструвати свою абсолютну лояльність радянській стороні у важкі воєнні роки. В урядових постановах, звітах попередніх років, наскільки відомо авторці, риторика була стриманішою: щодо СРСР вживалися епітети “великий сусід”, “Вітчизна трудящих усього світу”, а відносини між двома республіками характеризувалися здебільшого як “братерський союз”.

Привертають увагу і такі факти: у Постанові ЦК ТНРП та Ради міністрів ТНР щодо поліпшення матеріально-побутового та культурного становища хошунних працівників від 7 травня 1941 р. йшлося й про підвищення їхніх політичних та інших знань. Організацію політосвіти та вивчення російської мови й письма доручено Відділу культурно-масової та просвітницької роботи ЦК ТНРП. Йому належало також створити при хошунних партійних осередках бібліотеки літератури російською мовою [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 75, арк. 135]. Сам С. Тока у своїй статті “До нових успіхів у 1944 році” (1943 р.) зазначав: “...тувинський народ, його революційна партія та уряд не знають іншого життя і боротьби, як життя і боротьба за великого нашого брата – Союз Радянських Соціалістичних Республік” [Тока 1943, 34].

У березні 1943 року, під час візиту до Москви, палкий прихильник об'єднання, генсек ТНРП С. Тока був на прийомі в Молотова. Відомо, зокрема, що їхня розмова відбулася 18 березня 1943 р. і вона не стенографувалась [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 3, спр. 30, арк. 106]. Але із записів М. Сушевського дізнаємося, про що там могла йти мова. Він свідчить, що, повернувшись до Туви, С. Тока під час засідання

Політбюро ЦК ТНРП 7 квітня розповів, що “на прийомі Делегації т. Молотовим В. М.” серед іншого порушувалося й питання “про умови приєднання ТНР до СРСР” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 17].

Підтвердженням серйозності намірів радянської сторони в цей період може слугувати й “Довідка про Тувинську Народну Республіку”, складена за матеріалами 3-го Далеко-східного відділу НКЗС і датована 11 квітня 1943 року [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 364, арк. 7–27]. У “Довідці” містилася коротка інформація про історію та народне господарство ТНР, наприкінці подавалися відомості щодо тувинських кадрів з акцентом на лояльності до Радянського Союзу. Документ запевняв, що тувинська політична еліта і державне керівництво “гаряче віддане СРСР і твердо проводить курс на тісне зближення з нашою соціалістичною батьківщиною” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 364, арк. 26]. Наприклад, про О. М. Чімбу, голову Ради міністрів ТНР, зазначалось, окрім іншого, таке: “Цілком радянська людина, безумовно підтримує Току в проведенні політики зближення ТНР з СРСР, аж до приєднання, вельми доброзичливо ставиться до радянських громадян” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 364, арк. 27].

У своїх нотатках М. Сущевський також зазначає, що 24 травня 1943 р. “розмовляв із Чімба щодо рішення ЦК ВКП(б) від 5 квітня 1943 року. Рішення отримано в Кизилі 22 травня 1943 року” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 24]. Ймовірно, це рішення стосувалося саме перспективи приєднання Туви до СРСР і містило потенційну згоду радянської сторони. Непрямим підтвердженням таких намірів може слугувати пізніше рішення Політбюро ЦК ТНРП від 25 серпня 1943 р.: організувати в Кизилі і всіх хошунних центрах заняття з вивчення російської мови тувинськими службовцями і тувинської мови радянськими громадянами – службовцями установ двічі на тиждень протягом одного року [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 49].

Тоді також було вирішено започаткувати вивчення тувинської мови школярами російських шкіл. У Постанові Ради міністрів ТНР і ЦК ТНРП від 8 вересня 1943 р. “Про переведення тувинської писемності з латинізованого на російський алфавіт” йдеться: «На виконання рішення XII з’їзду ТНРП, який вказав на необхідність переходу тувинської національної писемності з латинізованого на російський алфавіт “з метою подальшого розвитку національної культури і наближення її до соціалістичної культури народів СРСР...”» [Сборник законов... 1944, 437].

26 червня 1944 року ЦК ТНРП та уряд ТНР учергове надіслали до ЦК ВКП(б) на ім’я В. Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова звернення щодо приєднання, з якого стають відомі цікаві деталі:

“Ще в 1941 р. Політбюро ЦК ТНРП офіційним листом порушило клопотання щодо прийняття ТНР до складу Радянського Союзу. У 1943 р. це прохання в бесіді з Вами, товаришу Молотов, поновлювалося. Але це питання через обставини зовнішньополітичного характеру було відкладено... Подальший більш успішний розвиток ТНР може бути здійснений тільки в складі СРСР, а тому просимо прийняти ТНР до складу СРСР на правах автономної області Красноярського краю. Якщо з певних причин Ви вважаєте приєднання ТНР до СРСР у цей час недоцільним, просимо затвердити подальші заходи перехідного характеру, які підготують усі необхідні умови для входження у відповідний момент ТНР до складу СРСР” [цит. за: Харунова 2011, 52].

Надзвичайний і Повноважний Посланник СРСР у ТНР А. К. Тюрін і радник ЦК ТНРП Я. К. Калінічев схвалили вищезгадане звернення як правильне і своєчасне [Харунова 2011, 52].

Тут слід нагадати, що в 1923–1953 рр. політику СРСР, РКП(б) – ВКП(б) – КПРС і Комінтерну щодо Китаю визначав здебільшого безпосередньо Й. Сталін. Він вважав себе найкращим фахівцем із Китаю, діяв на власний розсуд і не

залучав інших радянських керівників та експертів до вироблення політики щодо цієї країни [Воскресенский 2004, 463]. Можна припустити, що й доля Туви, на яку Китай продовжував заявляти свої права, вирішувалася насамперед цим одіозним радянським правителем.

У серпні 1944 р. у Кизил була надіслана відповідь на лист ЦК ТНРП від 26 квітня 1941 р., де йшлося про згоду радянського уряду розглянути питання щодо прийняття ТНР до складу СРСР [Хомушку 2002, 16]. 21 серпня 1944 г. С. Тока надіслав лист Г. Маленкову, повідомляючи, що відповідно до вказівок із Москви були проведені IX пленум ЦК ТНРП і VII Надзвичайна сесія Малого хуралу [Москаленко 2004, 165]. На пленумі було обговорено питання щодо входження Туви до складу СРСР, а на VII Надзвичайній сесії Малого хуралу ухвалено Декларацію про входження ТНР до складу СРСР. Очолювала Малий хурал Х. Анчімаа – дружина головного в тувинському керівництві ініціатора приєднання Туви до СРСР – С. Токи. 11 жовтня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову про включення Туви до складу Радянського Союзу на правах автономної області. Ця постанова була опублікована 1 листопада 1944 р. лише в тувинській пресі. Оголошення відбулося в Кизилі на VIII Надзвичайній сесії Малого хуралу 1 листопада 1944 року.

Цікаво зазначити роль радянської преси в інформаційному супроводі процесу “оформлення” інтеграції Туви до складу СРСР. Як стверджує В. Кан, дослідниця, що спеціалізується на історії тувинських засобів масової інформації, у 1944–1945 рр. за допомогою ЗМІ насаджувалася думка, що входження ТНР до складу СРСР було єдино можливим і правильним рішенням. Діяльність керівництва республіки в цьому напрямку подавалась як втілення заповітної мрії всіх аратів. Демонстрація народного волевиявлення в пресі щодо вже ухваленого рішення була актуальною і визначальною, оскільки за браком референдуму надавала

легітимності новому адміністративно-політичному утворенню [Кан 2015, 124].

Російські дослідники перераховують і коментують такі порушення з правового погляду в процесі ухвалення рішення про вступ Туви в СРСР: 1) декларація “Про входження ТНР до складу СРСР” була ухвалена Малим, а не Великим хуралом; 2) вищевказане рішення сесії Малого хуралу від 17 серпня 1944 року керівники республіки приховували від свого населення декілька місяців, аж до листопада, коли воно з’явилося в пресі; 3) рішення Президії Верховної Ради СРСР про прийняття ТНР до складу СРСР не було затверджено Верховною Радою СРСР навіть після війни, коли вона відновила роботу. На ще один аргумент вказують західні дослідники: при укладенні радянсько-китайського договору 1945 року радянська сторона зобов’язалася визнати незалежність Зовнішньої Монголії, а Тува, на думку деяких спостерігачів і китайської сторони, була складовою частиною останньої.

Питання щодо референдуму

Серед порушень у процесі об’єднання називають і брак референдуму з цього доленосного для тувинського народу питання. Окремі автори зазначають: той факт, що рішення про входження ТНР до складу СРСР не було ухвалено шляхом загального голосування, викликає певні сумніви в його законності. Щодо суверенітету МНР в аналогічній ситуації був проведений плебісцит. Незрозуміло, чому радянський і тувинський уряди не захотіли рахуватися з думкою населення Туви [Саая, Сат 2006, 279].

Той факт, що рішення про вступ Туви в СРСР не було підтверджене шляхом загального голосування, явно вказує на те, що це була 100 % анексія, очевидно, спланована в Москві, пише М. Монгуш [Mongush 1993, 50]. Він справедливо зазначає, що зараз важко оцінити, як проголосувало б населення Танну-Туви. Тоді, у 1944 р., при загальній чисельності

населення близько 95 тисяч 81 тисяча були тувинці, а решта – переважно росіяни, які репрезентували впливову колонію. Економіка Туви була далека від соціалізму, а приватний сектор сягав 57,3 % у 1943 р. [Mongush 1993, 50]. “Указом Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), виданим 13 жовтня 1944 року, Тува була анексована без консультації з тувинським корінним населенням”, – констатують західні дослідники [Alatalu, Strupp 2012].

Полемика з цього питання згадується, зокрема, в “Історії Туви” [История Тувы 2007, 391]. “Взагалі, з правового погляду в Туві та Росії слід було провести референдуми з цього питання. Але в конституції та інших законодавчих актах СРСР, РРФСР і ТНР така процедура не передбачалася”, – зазначається у виданні [История Тувы 2007, 391].

Проте згадка про всенародний референдум була вже в Конституції СРСР 1936 року. Ймовірно, що така новація з’явилася завдяки ініціативі саме Й. Сталіна, який у листі В. М. Молотову від 26 вересня 1935 р. про підготовку нової конституції та свої пропозиції щодо її структури написав такий рядок: “Я думаю, що треба ввести референдум”¹ [РДАСП, ф. 558, оп. 11, спр. 5388, арк. 209]. Втім, укладачі опису до цього архівного документа вважають, що мається на увазі проведення референдуму за проектом конституції. Так чи інакше, незабаром у Конституції СРСР 1936 року, ст. 49, п. 4 (г) вказувалося, що “Президія Верховної Ради СРСР... г) проводить всенародне опитування (референдум) за своєю ініціативою або на вимогу однієї із союзних республік” [Конституция СССР 1936 года]. Цей пункт, декларативний по формі і декоративний по суті, відтворювався у всіх наступних редакціях Конституції СРСР 1936 р. У Конституції СРСР 1977 р. і всіх її подальших редакціях значилася ст. 5: “Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на

1 Підкреслення згідно з документом.

всенародне голосування (референдум)” [Конституція ССРСР в редакції...]. Є згадка про референдум і в Конституції РРФСР 1937 р.: “Стаття 33. Президія Верховної Ради РРФСР... в) проводить всенародне опитування (референдум)...” [Конституція РСФСР 1937]. Цією статтею скористалися для проведення всесоюзного референдуму про збереження Радянського Союзу 17 березня 1991 р. Щоправда, радянська влада до останнього не поспішала вдаватися до такого демократичного інструменту всередині країни, хоча, очевидно, окремі прецеденти все ж таки були [див.: РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 68, арк. 4]. Влада більш активно його використовувала в зовнішньополітичній практиці [див., напр.: Комарова 2014, 58; РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 423, арк. 2], особливо якщо була впевнена в результатах волевиявлення й сподівалася використати їх за певної нагоди.

Приклад із плебісцитом у МНР – тому підтвердження. Це була пропозиція китайської сторони. 9 липня 1945 року під час бесіди зі Сталіним і Молотовим голова Виконавчого уряду і міністр закордонних справ Китайської Республіки Сун Цзівень сказав:

“Китайський уряд вважає, що оскільки питання про Зовнішню Монголію стало каменем спотикання в переговорах між Китаєм і Радянським Союзом, то він, зважаючи на спільні інтереси обох країн та інтереси тривалого загального миру, готовий після поразки Японії і після того, як будуть досягнуті цілі, згадані у вищевказаних трьох пунктах¹, надати Монголії незалежність. Однак з метою уникнення в майбутньому будь-яких непорозумінь і конфліктів цей акт має бути здійснений шляхом плебісциту. Після проведення плебісциту Китай заявить про незалежність Монгольської Народної Республіки...” [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 322, арк. 30–31].

Оскільки результат такого референдуму для радянської сторони був очевидний, з цією пропозицією погодилися.

¹ Більше див.: [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 322, арк. 30].

Проте Сталін під час переговорів 9 липня 1945 р. не забув зауважити, що проведення цього плебісциту не принесе користі Китаю. Ймовірно, він натякав на побажання президента США Т. Рузвельта провести плебісцит у країнах Балтії, щоб заспокоїти “громадську думку”¹, і паралелі, які могли проводити китайці між анексованими Союзом країнами Балтії і вже майже вільною, але водночас залежною від СРСР Монгольською Народною Республікою. На сталінське зауваження Сун Цзивень відповів, що цей плебісцит буде являти собою лише прийнятну для китайського уряду форму, яка виправдає його позицію в очах китайського народу [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 322, арк. 33].

Тому питання залишається: чому таке важливе рішення не було ухвалено шляхом загального голосування в Туві, якщо, як стверджується, насправді більшість тувинців позитивно ставилися до відмови від незалежності і входу в склад СРСР? Не можна сказати, що спосіб вирішення урянхайського (тувинського) питання шляхом плебісциту ніколи не поставав. У науковій літературі перші лаконічні згадки про можливий плебісцит, який вирішив би долю Туви, зараховують до 1916 р. Наприкінці цього року,

¹ Під час Тегеранської конференції, на зустрічі зі Сталіним 1 грудня 1943 р. Т. Рузвельт зауважив: “У Сполучених Штатах буде порушено питання про включення прибалтійських республік у Радянський Союз, і я вважаю, що світова громадська думка побажає, щоб відбувся певний вияв думки народів цих республік не зараз, а коли-небудь, і я тому сподіваюся, що Маршал Сталін візьме до уваги громадську думку... Я розумію, що Литва, Латвія та Естонія в минулому в історії і нещодавно становили частину Радянського Союзу... Але громадська думка може зажадати проведення плебісциту в цих країнах”. Сталін дав на це ухильну відповідь: “Що стосується волевиявлення народів Литви, Латвії та Естонії, то в нас буде чимало нагод дати народам цих республік можливість висловити свою волю” і поспіхом додав: “Це, звичайно, не означає, що плебісцит у цих республіках має проходити під будь-якою формою міжнародного контролю” [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 234, арк. 77–78].

за даними радянського дипломата й історика І. М. Майського, Джалхандза-хутухта знову порушив питання щодо приєднання Урянхайського краю до Автономної Монголії. Відбулися перемовини між ним та дипломатичним представником Росії в Урзі, де було досягнуто угоди про референдум серед тувинського населення щодо приєднання до Монголії влітку 1917 року. Проте референдуму, як відомо, проведено не було [Шостакович 1929, 21; Майский 1921, 260]. Наразі російські дослідники О. П. Суходолов та Ю. В. Кузьмін в останній монографії наводять вищезгадану інформацію, покликаючись на того ж таки І. Майського, і додають: “Правда, видається малоімовірним, що такий захід міг відбутися” [Суходолов, Кузьмин 2016, 191].

Окрім того, у “Стислій записці з Урянхайського питання”, що збереглася в Державному архіві РФ серед паперів “Омського уряду”, у заключній частині ми знаходимо таку пропозицію:

“Не тільки формальне прохання Урянхів у 1914 році, а й реальні потреби населення, яке усвідомлює потребу підтримки більш могутнього сусіда (причому тубільці придивляються, хто з трьох сусідів сильніший), той факт, що симпатії більшості населення на боці росіян, дає нам право обстоювати протекторат Росії над цим напівнезалежним Краєм. Ці останні міркування, разом зі страхом Урянхів перед крутим китайським режимом, дають упевненість, що в числі інших заходів бажаним для Росії став би плебісцит, як міра, найбільш узгоджена з принципом самовизначення дрібних народностей, висунутим Президентом Вільсоном” [ДАРФ, ф. 200, оп. 1, спр. 501, арк. 41 зв.].

Тут потрібно зауважити, що російський (Омський) уряд (1918–1919), зокрема, через своє хитке становище був змушений іти на компроміси і проводити більш ліберальну політичну лінію в Урянхаї, як порівняти із жорсткою політикою Російської імперії.

Пропозиції плебісциту звучали і за часів ТНР з монгольського боку. Зокрема, улітку 1924 р. під час Хемчицького

повстання Надзвичайний і Повноважний представник СРСР Я. Давтян у переговорах зі своїм монгольським колегою Х. Максарджабом наполягав на неможливості обговорення питання про долю Туви, оскільки це компетенція Москви та Урги. Радянський представник також сказав, що вважає недоцільним якийсь “плебісцит” з питання про приєднання Туви до Монголії, запропонований Х. Максарджабом, ще й у таких вкрай ненормальних умовах – за наявності збройних угруповань тощо. Мовляв, “у нас є низка більш об’єктивних даних” [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 1, арк. 19]. Завуальований натяк на плебісцит можна углядіти і в спільній заяві радянської та монгольської сторін, адресованій тувинському уряду 15 серпня 1924 р.: “Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Монголії, аж ніяк не втручаючись у Ваші внутрішні справи, допоможуть Вам завжди дружніми порадами та вказівками і нададуть Вам усіляку культурну підтримку. У потрібний момент вони ухвалють остаточне рішення про Танну-Тувинську державність, взявши до уваги бажання самого народу. Тепер же це питання потрібно відкласти” [Собрание архивных документов... 2014b, 100]. Про те, що тувинське “питання може бути вирішене тільки волею самого Урянхайського народу”, йшлося і на I Великому хуралі Монголії в листопаді 1924 р. [Протоколы... 1925, 81]. У 1925 р. монгольський уряд ухвалив постанову про Туву. У ній згадувалося звернення 62 жителів Оюннарського сомону Тес-Хемського хошуну з проханням об’єднатися з єдиноплеменною Монголією, пов’язаною з ними спільними звичаями і вірою [РДАСП, ф. 495, оп. 152, спр. 42, арк. 71]. На думку монгольської влади, ця заява свідчила про безсумнівні прагнення тувинців до об’єднання з Монголією. Стверджувалося, що позиція місцевого населення була з’ясована шляхом плебісциту [РДАСП, ф. 495, оп. 152, спр. 42, арк. 72]. Під час обговорення тувинського питання на IV з’їзді МНРП 23.09–2.10.1925 р. монгольський міністр закордонних справ

С. Гіваабалжір зауважив, що з 9 хошунів Урянхаю 6 однозначно висловилися за приєднання до Монголії, а меншість – за незалежне існування Туви, але це питання залишається невіршеним [РДАСПІ, ф. 144, оп. 1, спр. 40, арк. 167].

Незважаючи на такі розмови, плебісцит у Туві в першій половині ХХ ст. так і не був проведений. Можна припустити: тому, що як російська, так і радянська влада чудово розуміли, що результати народного волевиявлення можуть бути не на користь інтересів північного сусіда. З іншого боку, відмову від проведення плебісциту в 1944 р., як, утім, і відмову від винесення доленосного питання на розгляд Великого хуралу, можна пояснити рішенням радянського керівництва, яке мало цінувало демократичні і конституційні процедури, намагаючись зберігати заплановане приєднання в таємниці.

Замовчування тувинського питання на міжнародних переговорах під час Другої світової війни

Під час вищезгаданої зустрічі тувинської делегації з В. Молотовим, яка відбулася 17 червня 1944 р., нарком закордонних справ, коментуючи запропоноване Токою злиття ТНР з Радянським Союзом, повчально зазначив: “Під час війни навіть зручніше вирішувати такі питання. Якщо 2–3 роки (тому), тобто на початку війни, ці питання були неясні, то тепер питання ясне, і тому ми обговоримо” [цит. за: Байыр-оол 2014а]. І тут можна згадати одне з повідомлень ТАРС від 20 травня 1948 року, яке, найімовірніше, було опубліковане в сталінській редакції і вже несло подих Холодної війни: “...як відомо, найважчі міжнародні питання вирішувалися при уряді Рузвельта представниками США, СРСР і Великобританії в повній згоді та одностайно протягом понад трьох років. Виникає питання, чому тепер вважають неможливими узгоджені рішення держав нових, менш

складних питань? Чи не тому, що нинішній уряд США відійшов від політики Рузвельта і проводить іншу політику?” [РДАСП, ф. 558, оп. 11, спр. 387, арк. 62]. З вищесказаного можна зробити висновок, що Сталін насправді розглядав період щільної взаємодії СРСР з Великобританією і США під час Другої світової війни як зручний для розв’язання міжнародних проблем у вигідному для Москви ключі. Як відомо, задля вступу СРСР у війну з Японією західні союзники були змушені йти на поступки та компроміси з радянською стороною і, зрештою, змиритися з розширенням сфери впливу СРСР у Європі і на Далекому Сході. В останньому Рузвельт виявляв більшу зговірливість, аніж Черчилль, що, як справедливо вважають деякі дослідники, багато в чому пояснювалося віддаленістю США від Європи і незначною контактністю американської та радянської сфер впливу [Печатнов 2015, 9].

“Рузвельт, як відомо, без особливих заперечень погодився на передачу Радянському Союзу нових територій і прав на Далекому Сході, дав зрозуміти Сталіну ще в Тегерані, що США не будуть серйозно перешкоджати відновленню радянського контролю над Прибалтикою (за умов дотримання там зовнішніх демократичних пристойностей на кшталт референдуму), і був готовий змиритися з радянським домінуванням (якщо і не повним контролем) у Східній Європі” [Печатнов 2015, 9].

Підбадьорені таким дипломатичним успіхом, радянські правителі вважали за можливе вирішити і тувинське питання в цей час гігантських втрат і вимушених компромісів, коли закладалися основи післявоєнного світоустрою.

23 листопада 1943 року на Каїрській конференції, під час бесіди двох президентів – Т. Рузвельта і Чана Кайші – серед обговорюваних тем було й питання про Зовнішню Монголію і Танну-Туву. Президент Рузвельт поцікавився, зокрема, нинішнім статусом Танну-Туви та її історичними відносинами зі своїми сусідами. Чан Кайші зазначив, що

цей район є невіддільною частиною китайської Зовнішньої Монголії, поки він не був насильно загарбаний і анексований Росією. Китайський президент зауважив, що питання про Танну-Туву, а також про Зовнішню Монголію має бути врегульоване завчасно, щоб пройти процедуру перемовин з Радянською Росією [Foreign Relations of the United States (далі – FRUS) 1961, 325]. Чи обговорювали Рузвельт і Черчилль зі Сталіним тувинське питання? Відомо тільки, що під час Тегеранської конференції, на зустрічі зі Сталіним 29 листопада 1943 року, Рузвельт багатозначно заявив, що “він мав дуже цікаві бесіди з Чаном Кайші. Він, Рузвельт, був дуже обережний і хотів уникнути присутності китайців при своїй зустрічі з Черчиллем і маршалом Сталіним. Він, Рузвельт, думає, що китайці задоволені ухваленими рішеннями” [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 234, арк. 4]. У серпні 1946 року американський повірений у справах Е. Дурброу повідомляв з Москви, що радянська преса 17 серпня присвятила третину своїх шпальт прославленню радянської політики в Танну-Туві як прикладу “братньої допомоги великої держави маленькому народу”. У пресі стверджувалося, що входження Танну-Туви до складу СРСР у 1944 р. було зумовлене запитом корінного населення. Е. Дурброу підкреслив, що це було перше публічне пояснення “повністю одностороннього включення цієї нібито незалежної держави в Радянський Союз” [UNTITLED 1946, 2]. М. Моллеров вважає, що “питання про добровільне входження Туви до складу Радянського Союзу і Росії вирішувалося за мовчазної згоди західних союзників” [Моллеров 2005, 389–390].

Під час переговорів 1945–1946 рр. радянської сторони з китайською, яку представляли спочатку Сун Цзивень, міністр закордонних справ Китайської Республіки, потім особистий представник Чана Кайші Цзян Цзіньго, згадувалися не лише МНР та Маньчжурія, а й час від часу Сіньцзян,

Внутрішня Монголія і навіть Тибет [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 322]. Проте, очевидно, жодного разу в цих переговорах не фігурувала Тува, ні як аргумент, ні як закид.

Потім Чан Кайші згадував, що в жовтні 1944 року, коли в Європі ще палала війна, СРСР офіційно та неприкрито анексував Танну-Урянхай, тобто частину Зовнішньої Монголії, яка належала Китаю [Цзян Чжунчжэн 2009, 123]. За його словами, про приєднання Туви до РРФСР Москва зберігала мовчання до 17 березня 1948 року, та й тоді про це було повідомлено лише по радіо. 7 травня 1948 року китайський уряд надіслав радянському енергійний протест [Цзян Чжунчжэн 2009, 123].

Інші претенденти на об'єднання з СРСР

Намагаючись пояснити приєднання саме ТНР до СРСР, західні дослідники ставили цікаве і все ще актуальне для сусідніх з РФ країн питання: чому Радянський Союз наважився на таке приєднання? Адже, крім Туви, були й інші претенденти на об'єднання з Москвою, проте вони не дістали позитивного рішення. Як і в Туві, така ініціатива виходила від керівних еліт або окремих їхніх представників. Для нас особливо цікавий приклад МНР і Сіньцзяну – ще двох уламків Цінської імперії, політики яких зверталися з подібними пропозиціями до Москви в цей же період, у 1940-ві рр.

За спогадами відомого радянського сходознавця і дипломата М. С. Капіци, з монгольських політиків таку ідею висловив у 1944 році член Політбюро, секретар ЦК МНРП Ч. Суренжав радянському посланнику І. О. Іванову, який відразу ж дістав вказівку з Москви: "...бути вельми обережним і ніколи не давати приводу для таких розмов" [цит. за: Капица 1996, 193]. З архівних документів стає відомо, що питання про приєднання МНР до СРСР порушувалося сегментом монгольських політиків, особливо молодшого

віку¹, у роки війни, після входження до складу СРСР Тувинської Народної Республіки. Прем'єр-міністр МНР Х. Чойбалсан тоді негативно поставився до цих настроїв, вважаючи порушення питання про входження МНР до СРСР передчасним [РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 1280, арк. 22].

«Тоді як Тува, колишній васал Монголії, була включена до Радянського Союзу, сама Монголія залишалася нібито незалежною від Москви. Причиною стриманості росіян у цьому разі став сумнів, бо “одноосібна радянська анексія Монголії... могла б позбавити Сталіна очікуваної підтримки з боку США задля упокорення націоналістичного Китаю у справі визнання ялтинських положень, включно з радянськими правами на Маньчжурію, стратегічно дуже бажану для росіян. Тому було б нерозумно анексувати Монголію, а також Туву...”», – зазначає західний дослідник професор Дж. Форсайт, покликаючись на статтю Р. Рупена “The absorption of Tuva” [Forsyth 2000, 357].

Питання про приєднання МНР до СРСР новий генеральний секретар ЦК МНРП Ю. Цеденбал намагався порушити перед ЦК ВКП(б) під час свого перебування в Москві наприкінці 1947 р. 19 серпня 1949 р. посланник СРСР у МНР Ю. К. Приходов у своїй доповіді секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову писав:

“Цеденбал вважає, що МНР вже використала всі свої внутрішні можливості для розвитку продуктивних сил республіки, її культурного і політичного зростання і, на його думку, МНР зараз практично підійшла до потреби приєднання до Радянського Союзу, оскільки своїми силами далі розвиватися вона не в змозі, а допомога Радянського Союзу

¹ У записці “Про склад і діяльність Монгольської народно-революційної партії”, підготовленій тов. Масленниковим 12.03.1950 р., зокрема, повідомляється: “У 1944 році у зв’язку з прийняттям Тувинської народної республіки до складу СРСР серед деяких працівників ЦК МНРП (Цеденбал, Сурунжаб) були настрої щодо приєднання МНР до СРСР. Цеденбал не відмовився від цієї ідеї і нині” [РДАСП, ф. 17, оп. 137, спр. 410, арк. 70].

МНР, як дружній самостійній державі, не може бути нескінченною. Цеденбал обмовився, що, можливо, з погляду загальної міжнародної обстановки питання про приєднання МНР до Радянського Союзу є зараз несвоєчасним, проте щодо перспектив подальшого розвитку МНР має бути внесена якась ясність, оскільки її зараз нібито немає в ЦК МНРП та уряду” [РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 1280, арк. 20–21].

На завершення своєї бесіди з радянським посланником Ю. Цеденбал сказав, що він має намір рекомендувати Х. Чойбалсану під час його перебування в Москві попросити поради щодо принципових питань подальших перспектив розвитку МНР. За словами Ю. Приходова, Цеденбал вважав, що Монголія впритул підійшла до усвідомлення потреби входження до складу СРСР, а Чойбалсан, навпаки, ставився до цього негативно. Показово, що сам Приходов погоджувався з думкою Чойбалсана [РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 1280, арк. 4]. Впадає в очі схожість між наведеними вище випискою зі звернення ЦК ТНРП та уряду ТНР від 26 червня 1944 р. і промовою Ю. Цеденбала, викладеною Приходовим. Тільки якщо в першому випадку, як було зазначено, радянські представники гаряче підтримали таке звернення “як правильне і своєчасне”, то в другому – радянський дипломат був налаштований інакше, що, безумовно, віддзеркалювало позицію Москви до тих чи інших розмов щодо об’єднання.

Остання зустріч Чойбалсана зі Сталіним відбулася восени 1949 року, 30 вересня – 1 жовтня, напередодні проголошення Китайської Народної Республіки (КНР). Чойбалсана передусім цікавило ставлення Сталіна до проблеми об’єднання в нових умовах Зовнішньої та Внутрішньої Монголії в єдину державу [більше див.: Отрощенко 2010]. Діставши негативну відповідь від радянського лідера, Чойбалсан наважився поставити питання інакше – про можливість вступу до СРСР об’єднаної Монголії. Сталін відповів, що цього

робити не слід. Підтримуючи в принципі ідею об'єднання Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Радянський Союз хоче, щоб це була єдина самостійна держава, яка не входила б ані до складу Росії, ані до складу Китаю [Рощин 2005, 122; див. також: Шинкарев 2006а, 74; більше про ініціативи окремих представників монгольської політичної еліти щодо приєднання МНР до СРСР див.: Шинкарев 2006а, 78–82; 2006b, 104; Капица 1996, 193–194; Atwood 2004, 105, 515; Dashpurev, Usha 1993, 38; Soviet relations... 1954, 1].

М. С. Капица згадував, що на початку 1970-х рр., коли він завідував І Далекосхідним відділом МЗС, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико запитав: «Що б я сказав, якби виникло питання про входження МНР до складу ССРСР. Я реагував гостро, дав категорично негативну відповідь і навів аргументи щодо послаблення в такому разі безпеки країни. Я так і не дізнався, чому виникло це питання, чи була це власна ідея міністра, чи де-небудь вона обговорювалася і він хотів дізнатися “за” та “проти” неї» [Капица 1996, 192]. У 1973 р. американський дослідник В. Хітон вже писав: “Монголія близька до СРСР, але Цеденбал та інші лідери не хочуть, щоб Монголія стала ще однією Танну-Тувою” [Heaton 1973, 250]. Монголіст К. Етвуд вважає, що до середини 1970-х рр. саме успіх монгольської індустріалізації за допомогою СРСР знизив відчутну потребу Монголії в такому об'єднанні й ця проблема втратила актуальність [Atwood 2004, 515; див. також: Шинкарев 2006b, 104].

Висвітлюючи “монгольське питання”, російський китаїст Ю. Галенович нагадує, що СРСР спробував максимально скористатися результатами Другої світової війни. Він добився від Китаю визнання незалежності МНР, приєднав Туву, проте не пішов ані на включення МНР до свого складу, ані на приєднання Внутрішньої Монголії до МНР, хоча такий розвиток подій не виключався. Очевидно, реальне співвідношення сил у світі тут відіграло вирішальну роль.

США, інші країни Заходу та Китай не дозволили б Радянському Союзу здійснити ці плани [Галенович 1992, 100, див. також: 99]. Кращому розумінню, так би мовити, логіки радянських територіальних захоплень, на нашу думку, сприяє видання “Сто сорок бесед с Молотовым” [Сто сорок бесед... 1991]. Вірний соратник Сталіна, безпосередній учасник подій, які багато в чому сформували повоєнну політичну карту світу, впродовж десятиріч років відповідає на поставлені співбесідником питання. Зокрема, 29 листопада 1974 р. В. Молотов щиросердно розповідає: “Своє завдання як міністр закордонних справ я бачив у тому, щоб якомога більше розширити межі нашої Батьківщини. І, здається, ми зі Сталіним непогано впоралися з цим завданням” [Сто сорок бесед... 1991, 7]. При таких переконаннях 28 серпня 1981 р., за кілька років до смерті, старий дипломат у розмові зауважив: “Маньчжурію нам не можна було брати. Неможливо. Суперечить нашій політиці. Взяли багато. А це зовсім інше” [Сто сорок бесед... 1991, 53].

Втім, ще в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. західні дослідники, експерти й дипломати передбачали ймовірність того, що СРСР продовжить консолідацію або поширення своєї влади в прикордонних китайських областях. На їхню думку, зокрема, ці процеси могли набути форми підтримки окремої федерації, наприклад Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Барги, Східного Сіньцзяну з Бурят-Монгольською АРСР [Fisher 1949, 199–200]. З іншого боку, не виключалося, що Сіньцзян може повторити долю МНР, а то й Туви [FRUS 1960, 1236; 1972, 1221].

На початку 1940-х рр. вплив Радянського Союзу в Сіньцзяні був досить великий. Зокрема, В. Молотов у 1942 р. нагадував військовому губернатору Сіньцзяну Шену Шицяу (1933–1944):

«Нарешті, у січні 1941 року Ви звернулися до нас із пропозицією відокремитися від Китаю, створити в Сіньцзяні радянську республіку і включити її до складу СРСР,

мотивуючи це наявністю “слушної нагоди, коли англійські імперіалісти і Чан-Кай-Ші не можуть втрутитися у справи Сіньцзяну”, а також тим, що “радянський Сіньцзян міг би штовхати весь Китай на шлях радянзації”. Радянський уряд з тих самих міркувань, що і в попередні роки, як Вам відомо, поставився і до цієї Вашої пропозиції різко негативно» [РДАСПІ, ф. 558, оп. 11, спр. 323, арк. 56].

Це звернення Шена Шицая було не єдиним.

“У червні 1944 року генерал-губернатор Шен Шицай, зрозумівши, що стрімко втрачає владу в провінції, написав листа Йосипу Сталіну з пропозицією прийняти Сіньцзян до складу СРСР за єдиної умови, що він буде головою Ради народних комісарів цієї 18-ї соціалістичної республіки, проте дістав відмову. Цікаво, але менш ніж за два місяці уряд Радянського Союзу отримав аналогічне прохання з сусідньої Туви. 17 серпня 1944 року надзвичайна сесія Малоого хуралу Тувинської Народної Республіки ухвалила Декларацію до Верховної Ради СРСР із проханням про прийняття республіки до складу Союзу РСР. Це прохання було задоволене, й Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 13 жовтня 1944 року колишня суверенна тувинська держава була включена в Російську Федерацію на правах автономної області”, – зазначає російський автор низки книг про Сіньцзян В. Обухов [Обухов 2012, 500].

Очевидно, до питання розширення своїх кордонів радянська влада підходила суто прагматично: радикальні прагнення зарубіжних еліт бралися до відома лише тоді, коли вони відповідали інтересам СРСР, якими їх уявляли його керманічі.

Політика СРСР стосовно Сіньцзяну видається закономірним продовженням політики Російської імперії щодо цього регіону. Тут і традиційні для Російської імперії XIX ст. занепокоєння щодо активності Англії в Сіньцзяні, і налаштування на збереження по лінії державних кордонів “від Амуру до Паміру” так званих буферних держав [цит. за: Lattimore 1930, 326–327]. Колись на телеграмі М. Пржевальського, де

стверджувалося, що Китайський Туркестан готовий піднятися проти Пекіна, Олександр III написав: “Я сумніваюсь у користі цього приєднання” [цит. за: Схиммельпеннінк ван дер Ойе 1997, 220]. Такі сумніви залишилися і в радянських правителів. Отже, як видається, у питанні Сіньцзяну радянська влада переважно дотримувалася принципу збереження територіальної цілісності Китаю. Як зазначає Ю. Галенович, Сталін і Чан Кайші від самого початку контактів між ними були зацікавлені, щоб Сіньцзян залишився хоч і віддаленою, але частиною Китаю, щоб сили третіх країн не дістали можливості переважного впливу на ситуацію в цій провінції [Галенович 2008, 222]. Підтверджують цю думку й доступні дослідникам документи. У “Директивах по роботі в Сінь-Цзяні”, затверджених Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1933 р., зокрема, наголошувалося: “1. Вважати неприйнятним підтримувати гасла і політику відділення Сінь-Цзяню від Китаю... 4. Вважати недоцільним у цей час і в цих умовах підтримувати в районах руху, спрямовані на повне відокремлення від Урумчинського уряду, посідаючи, проте, лояльну позицію щодо організації ширшого місцевого самоврядування в тих районах, де немає підстав очікувати успіху діяльності англійської або японської агентури” [РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 15, арк. 32]. Радянські дипломати в 1937 р. стверджували: “...ми ніколи не мали і не маємо жодних задумів щодо Сіньцзяну і... вся наша політика базується суто на прагненні зберегти китайську владу в Сіньцзяні і не допускати формального або фактичного підпорядкування Сіньцзяну впливу будь-якої імперіалістичної держави...” [Документы внешней политики... 1976, 533]. Водночас відомий азербайджанський історик і громадсько-політичний діяч Дж. Гасанли вважає, що, попри офіційні заяви Сталіна щодо дотримання територіальної цілісності Китаю, зроблені ним як під час обговорень між союзниками, так і під час зустрічей з китайськими офіційними особами, секретні документи вказують на його намір відірвати

Сіньцзян від Китаю, принаймні поставити під радянський контроль північні райони провінції, багаті на природні ресурси [Гасанлы 2016, 338].

Питання про природні ресурси має значення для заявленої тематики, оскільки зацікавленість у них простежується в політиці СРСР 1940-х рр. на східному напрямі, зокрема стосовно Сіньцзяну, Ірану та Туви. “Якщо інтереси Рад щодо Туреччини полягали в утворенні дружнього уряду, оволодінні виходом до близькосхідних енергетичних ресурсів і встановленні спільного контролю над протоками, то щодо північного Ірану та Західного Китаю додалися економічні потреби Москви в нафті та інших природних ресурсах... У Сіньцзяні, крім нафти, радянські інтереси стосувалися також олова, вольфраму, берилу, урану та інших корисних копалин і кольорових металів. У воєнний і повоєнний період Радянський Союз хотів задовольнити свої потреби в цінних металах за рахунок Східного Туркестану”, – пише Дж. Гасанлы [Гасанлы 2016, 335].

Зауважимо, що ще в 1934 р. радянський консул в Урумчі Г. А. Апресов писав Й. В. Сталіну:

“Що б ми для Сінь-Цзяну не робили – його значення для нас все виправдовує, бо Сінь-Цзян, крім його основного політико-стратегічного значення, є найбагатшим районом і може стати для нас сировинною і м’ясної базою. Розробка невичерпних казкових багатств обіцяє Сінь-Цзяну багатющу перспективу. У разі потреби вугіллям і нафтою Сінь-Цзяну ми зуміли б покрити потреби не тільки Туркисбу¹, а й Середньо-Азіатських республік і Західного Сибіру. У Сінь-Цзяні відомі 25 районів, де є золото. Розробка олова, радієвих та інших цінних і рідкісних потрібних нам руд повернуть ті ресурси, які нами плануються, і виправдають ту допомогу, яку ми надаємо Сінь-Цзянському Уряду” [РДАСП, ф. 558, оп. 11, спр. 323, арк. 30].

Про корисні копалини Сіньцзяну, зокрема про нафту, олово і золото, йшлося й на зустрічі Шена Шицая з керівництвом

¹ Туркисб – Туркестано-Сибірська магістраль.

СРСР 2 вересня 1938 р. [РДАСП, ф. 558, оп. 11, спр. 323, арк. 33, 34].

На початку Холодної війни в зоні особливої уваги західних експертів перебували повідомлення про радянські науково-дослідницькі експедиції, зокрема ті, які працювали в МНР, Туві, а також “неофіційні експедиції в Сінцзян¹ або Маньчжурію”, від яких насамперед очікувалась інформація про виявлення урану, вольфраму, торію, іридію, алюмінію, нафти, молібдену, марганцю, свинцю тощо [Academy of Science's Role... 1949, 4–6]. В. Обухов на сторінках своїх книг розповідає про радянські геологічні експедиції в Сінцзян, зокрема в контексті радянського атомного проекту і пошуків урану [напр.: Обухов 2012, 490–495]. Тува, як і Сінцзян, володіла багатим запасом корисних копалин, зокрема покладами урану, що також могло вплинути на її долю.

“Тувинська шкатулка”

У 1929 році радянський торгпред у Туві К. Веселов підготував ґрунтовну доповідну записку під назвою “Сучасна Тува та її господарство” [РДАСП, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 3–20 зв.]. У ній він називав Туву однією з найбагатших у світі країн за різноманітністю та цінністю копалин, серед яких золото, платина, іридій, азбест, слюда, залізо, мідь,

¹ Дж. Літлпейдж, інженер, який стояв біля витоків радянської золотодобувної промисловості і в 1928–1937 рр. працював на тамтешніх копальнях, згадував: “Частиною моєї роботи для радянського уряду було вивчення значних районів Алтайських гір, що проходять по Південному Казахстану і далі через радянський кордон у Сінцзяні. Я виявив, що гори багаті на численні мінерали, крім золота, і Совети вже почали розробку в декількох місцях. Але дослідження підтвердило, що найбагатші запаси мінералів на Алтаї лежать, імовірно, з китайського боку кордону, у Сінцзяні. За останні роки росіяни посилали декількох “радників” у Сінцзян, військових і не тільки, і можна припустити, що російські геологи уважно досліджували Алтайські гори з китайського боку кордону і знають правду про те, що я можу лише уявити” [Літлпейдж, Бесс].

кам'яне вугілля, кам'яна сіль тощо, зазначаючи також наявність лісових масивів та плодючість ґрунту. К. Веселов підкреслював, що багатства надр майже незаймані, лише золото примітивним і хижацьким способом видобувається старателями в незначних розмірах і тувинський уряд приступає до розробки азбесту надто кустарним способом. Спочатку головну увагу радянської сторони привертали саме поклади золота та азбесту в Туві. "Висока цінність і значимість запасів тувинського золота та азбесту вже встановлена двома експедиціями академії наук СРСР і заслуговує на більшу увагу з нашого боку, аніж цьому приділялося досі, оскільки тувинський уряд не має коштів для раціональних розвідок і промислової розробки багатства надр", – писав Веселов [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 15 зв.].

З доповідної записки дізнаємося цікаву історію, як тувинський уряд самостійно розпочав видобуток азбесту примітивним способом і, знаючи світові ціни на нього, вирішив збільшити масштаби розробки, асигнувавши на цю справу 100 тис. крб. [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 16]. Через 8 місяців прем'єр К. Дондук офіційно звернувся до торгпредства і запропонував почати розробку азбесту спільно з ним, щоб останнє також асигнувало відповідну суму. Після цього торгпредством було організовано експедицію у складі прем'єра Дондука, секретаря торгпредства Ланцетті, гірського техника Тихонова і ще інженера, запрошеного тувинським урядом, які планували оглянути поклади азбесту. Прем'єр виявив бажання поїхати сам, оскільки боявся, що забобонне населення не покаже родовища і буде перешкоджати роботі. Експедиція оглянула три перспективні ділянки, привезла зразки азбесту, які й були представлені в Наркомат торгівлі. Зразки виявилися чудовими. За попередніми підрахунками інженера Іваницького, азбесту було не менш ніж 20 млн пудів: "Азбест лежить на поверхні і в такому стані, що тувинське населення збирає його в мішки і здає уряду. Всього вже зібрано 1000 пудів" [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3,

спр. 5, арк. 16]. Отже, торгпред радив терміново розпочати видобуток з весни 1929 року і водночас вести геологічні розвідки азбесту та слюди, наголошуючи, що тувинський азбест не тільки рентабельний, а й може принести добрий прибуток. Що ж до видобутку слюди, то зразки, представлені Наркомату торгівлі та Академії наук СРСР, засвідчували її високу якість. Це робило доцільним детальну розвідку та визначення запасів родовищ слюди [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 16 зв.]. У проєкті резолюції ЦК ВКП(б) “по доповіді т. Вікмана¹ щодо Тувинської республіки” від 12 жовтня 1929 р. було вирішено задля “повного використання наявних прав на розробку гірських багатств Тувинської Республіки (золото, азбест тощо)” запропонувати правлінню “Союззолото”² пришвидшити укладання спеціальної угоди через НКЗС із тувинським урядом. Цей документ мав забезпечити право самостійної розробки гірських багатств Туви і стати підставою для юридичного оформлення контори “Союззолото”. Пропонувалося також найближчим часом відправити спеціальну комісію для вивчення та з’ясування можливостей експлуатації гірських багатств Туви [РДАСПІ, ф. 508, оп. 3, спр. 5, арк. 123]. Розвідка тувинських природних копалин радянськими фахівцями тривала і в 1930-ті рр.

За словами британського советолога В. Коларца, серед причин, що викликали “другу російську анексію” Туви, можливо, найважливішою була та, що Тува має великі родовища металів і мінералів, зокрема золота, яке видобувалося трестом “Тувзолото”, а також платину і навіть уран [Kolarz 1954, 168]. Рішення Росії про анексію Туви, безсумнівно, базувалося насамперед на довгострокових стратегічних

¹ П. Вікман очолював групу працівників Центральної контрольної комісії ВКП(б), яка в березні 1929 р. була направлена до ТНР.

² “Союззолото” – радянське всесоюзне акціонерне товариство золотої промисловості, яке існувало в період із травня 1927-го до листопада 1930 року.

розрахунках, але наявність корисних копалин, включно з вугіллям, міддю, кобальтом, ртуттю, свинцем, цинком, золотом та азбестом, додало йому значну економічну доцільність, – справедливо зазначає інший західний дослідник, Дж. Форсайт [Forsyth 2000, 356].

Чи може бути випадковим збігом те, що Тува з її урановими родовищами була приєднана до Радянського Союзу саме в той час, коли атомні дослідження в західній півкулі наближались до своєї кульмінації, – риторично запитував В. Коларц [Kolarz 1954, 168; див. також: Körner-Lakatos 2010]. У таких припущеннях британський дослідник був не самотній. Наприклад, Ф. С. Мансветов у своїй статті, присвяченій Туві, зауважив, що до вибухів у Хіросімі та Нагасакі радянські джерела незмінно вказували на наявність великих родовищ урану в Туві, зазвичай у зв'язку з іншими радіоактивними елементами. Однак по тому всі згадки про уран припинилися [Mansvetov 1947, 9]. В інтернет-проекті “The World at War”, зокрема, підкреслюється, що перші радянські родовища урану були виявлені в Танну-Туві в 1944 році [Tannu Tuva 1911–1944].

Додамо, що в рапортах, статтях і експертних оцінках тих років, що збереглися в архіві ЦРУ, можна зустріти низку згадок про Туву саме в “атомному” контексті. Там йдеться, зокрема, про “перший атомний завод СРСР у Танну-Туві – радянський Атомград, побудований у пустельних районах між Сибіром і Монголією” [The atomic bomb potential... 1951, 2]. «Немає сумніву, що Республіка Танну-Тува є другим радянським “Атомградом”» [Information on Soviet military... 1950, 4]. В одному з рапортів його автор писав, що в 1942 р. СРСР вже підготував область Танну-Тува “для використання важкої військової промисловості” [Information on Soviet military... 1950, 4].

“У 1942 році на залізничній станції Іркутськ я помітив безліч транспортів під охороною НКВС, що йдуть у бік радянської Монголії. Далі я дістав конкретну інформацію про

те, що транспорт несе: 1) демонтовані частини заводського і лабораторного обладнання... 3) всі транспорти були на шляху в Танну-Туву... 5) політв'язень, який працював на кордоні з Танну-Тувою, сказав мені, що НКВС відправив усіх політичних в'язнів на Камчатку і тільки окремі ув'язнені, термін яких не перевищував трьох років, залишилися в цьому районі” [Information on Soviet military... 1950, 4–5].

Автор документа підкреслював, що Танну-Тува ретельно охороняється за участю спеціальних контррозвідників МВС і МДБ.

Альтернативні сценарії

На нашу думку, входження Туви до складу СРСР не було детерміноване. Радянська політика стосовно колишнього російського протекторату пройшла певну еволюцію. Почнемо з того, що Урянхай не був приєднаний до радянської Росії (СРСР), наприклад, у першій половині 1920-х рр., як інші протекторати Російської імперії – Хівинське ханство і Бухарський емірат. Та й саме раптове створення Народної Республіки Танну-Туви в 1921 р., як ми вважаємо, не було реалізацією політичної лінії Москви або сибірських більшовиків.

У витягах з річного звіту НКЗС РСФРР до IX З'їзду рад за 1920–1921 рр. констатувалося: “Між Росією та Монголією розташований Урянхайський край, за допомогою кривди й насилля колонізований царським урядом Росії. Уряд РСФРР у зверненні 14 вересня урочисто заявив, що він не вважає Урянхайський край російською територією і надає урянхайському народу повне право визначення своєї долі” [История... 2011, 19].

Протягом низки років розглядалися різні варіанти розвитку подій. Особливо добре це ілюструють окремі документи, де радянські дипломати викладають своє бачення тувинського питання. Вище вже йшла мова про дискусії радянського і монгольського представників під час завершення

Хемчицького повстання 1924 р. Я. Давтян, підбиваючи підсумки своєї роботи в Туві, стверджував, що приєднання Туви до Монголії Радянському Союзу політично не вигідне, оскільки позбавить останній відповідного впливу, а також різко погіршить становище 12 тисяч росіян, яким нібито в Монголії живеться набагато гірше. Водночас становище росіян у Туві, за словами самого Давтяна, було значно кращим, ніж у відповідного сегмента в Радянському Союзі. Тому радянській стороні було бажано залишити статус-кво. Зауважимо, що про історичні претензії північного сусіда на Туву тут не йдеться. До того ж записи Давтяна свідчать, що він не виключав імовірності приєднання Туви до Монголії в перспективі. Звернемо також увагу на видання “Уся Москва. Адресна та довідкова книга на 1927 рік”, де, зокрема, перераховувалися повноважні представництва та консульства СРСР за кордоном. Там інформація про консульство СРСР у Танну-Туvinській республіці на чолі з консулом Старковим і консульське агентство на чолі з С. Нацовим (Хемчик), подавалася у рубриці “Монголія”, відразу за інформацією про радянські консульства в Кобдо та Алтанбулазі і віце-консульство в Улясутаї¹ [Вся Москва... 2013, 53]. Отже, тоді в переліку радянських дипломатичних представництв за кордоном ТНР не згадувалася як окрема країна, на відміну від тієї ж Монголії. Нагадаємо, що наприкінці 1920-х років О. Старков зазначав, що орієнтація СРСР була на об'єднання Туви з Монголією на федеративних засадах.

У серпні 1925 р. нарком закордонних справ Г. В. Чичерін викладав П. Нікіфорову, новому радянському повпреду в Монголії (1925–1927), основні положення зовнішньополітичної позиції СРСР. Одне з них було таким: “Урянхай ми вважаємо окремою автономною Народною республікою, яка перебуває під протекторатом Китаю, як і Монголія.

¹ У 1927 р. радянське консульство у Туві було перетворено на повноважне представництво.

Тому ми виступаємо проти об'єднання Урянхаю з Монголією” [РДАСП, ф. 144, оп. 1, спр. 7, арк. 3].

Можливо, свідомі наміри монгольської еліти відновити “Велику Монголію”, що з новою силою активізувались у 1925–1928 рр., вплинули на радянську позицію в тувинському питанні. Відіграло свою роль і формування так званого правого ухилу в монгольському керівництві, що також непокоїло радянську сторону. Все це додалося до прагнення зберегти радянське домінування в Туві.

З іншого боку, на думку деяких дослідників, Кремль перешкоджав васальним державам зміцнюватись економічно або політично і ставати занадто сильними і незалежними, прагнучи утримати їх у сфері свого впливу. З цієї причини він завжди блокував усі плани теренового розширення своїх сателітів, так само як і бажання мати занадто близькі зв'язки між ними. Як приклад Д. Томашич, автор низки публікацій у галузі соціології міжнародних відносин, що вийшли на Заході, наводив той факт, що у своїх відносинах із Зовнішньою Монголією Радянський Союз свідомо блокував потяг до союзу Монголії з Тувою і Внутрішньою Монголією, кваліфікуючи ці зусилля як “панмонгольські” та “реакційні”. За його словами, ця політика “розділяй і володарюй”, застосована Москвою щодо Зовнішньої Монголії, була використана за два десятиліття по тому на Балканах¹. Тоді Радянський Союз намагався запобігти перспективі утворення південнослов'янської федерації у складі Югославії, Болгарії, Македонії і, можливо, Албанії та Греції [Tomasic 1950, 39; див. також: Галенович 1992, 99]. Цей план також був засуджений Кремлем як націоналістичний і зруйнований, перш ніж були зроблені будь-які важливі кроки для його здійснення.

¹ На думку китайського вченого Ло Сяохоя, на Сході в 1920–1940-х рр. СРСР випробував схему, яку він потім використав стосовно держав Східної Європи, які “зголосилися” щодо намірів побудови соціалізму, а також таких же держав в Азії, що з'явилися після Другої світової війни [Галенович 1992, 99].

Отже, поступово в тувинському питанні акцент зміщується на “самостійну республіку”. 1 лютого 1929 р. В. Мачаваріані у своїй доповіді “Становище в Тувинській Республіці”, адресованій П. Міфу, зазначив: «У договорі 1924 р. з Китаєм ми обумовили, що Туву, так само як і Монголію, вважаємо частиною китайської території, але залишаємо за собою право власної політики щодо цих республік до нормалізації становища усередині Китаю. Відтоді політика СРСР мала полягати в тому, щоб до часу “нормалізації” в Китаї, якщо така колись настане, протиставити їй самостійну економічно, політично і культурно зміцнілу республіку, яка сама буде заявляти про свої права» [РДАСП, ф. 495, оп. 153, спр. 35, арк. 2].

Призначення Туви радянською дипломатією вбачалося ще й ось у чому. 31 грудня 1930 р. радянський повпред у Туві Н. В. Попов писав секретарю ЦК ВКП(б) П. П. Постишеву:

“Тува для нас становить інтерес, на мою думку, у тому розумінні, що вона є щось на зразок дослідного поля; досвід проробленої нами роботи щодо некапіталістичного шляху розвитку народного господарства ми будемо застосовувати й до інших східних, колоніальних і напівколоніальних країн. Республіка маленька, з дивовижно обдарованим і сприйнятливим до засвоєння соціалістичних начал населенням. Всі капітальні вкладення, які може дати СРСР, окуплять себе з прибутком. З великими перспективами розвитку сільського господарства (у всіх його видах), тваринництва, з переробкою сільськогосподарської сировини, хутрова справа, природні багатства і сприятливі кліматичні умови” [ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 12а, спр. 980, арк. 9].

Згодом можна було відзначити вже деяку диференціацію між двома народними республіками, що її застосовувало радянське керівництво. Зокрема, 9 липня 1934 р. нарком закордонних справ М. М. Литвинов написав Й. В. Сталіну:

“За нашим договором з Китаєм ми визнаємо суверенітет Китаю над Монголією, і тому Монголія мала б бути

пофарбована на карті в однаковий колір з Китаєм, а між тим їй дане абсолютно особливе забарвлення... Я просив би затвердити такі інструкції, що даються в цій галузі НКЗС. Маньчжурія і Монголія забарвлюються однією фарбою з Китаєм, але отримують особливе штрихування, що вказує на дещо відмінне становище цих провінцій від решти Китаю. Що стосується Тибету, Сінь-Цзяну і Радянського Китаю, то оскільки вони не оголошували свою незалежність і жодна інша держава цієї незалежності офіційно не визнала, то їх слід фарбувати в колір Китаю без штрихування. З іншого боку, Тана-Тува дістає особливе забарвлення як незалежна держава” [Советское руководство... 1999, 292–293].

25 липня 1934 р. Політбюро розглянуло питання щодо географічних карт і по суті справи “про політичне забарвлення” Маньчжурії, Тибету, Сіньцзяну і Туви ухвалило пропозицію Литвинова [Советское руководство... 1999, 293]. Складається враження, що в цей період на суверенітеті Китаю над Тувою радянська дипломатія вже не наголошувала, на відміну від МНР, і навіть готова була позиціонувати ТНР як незалежну державу.

Тут слід зауважити, що вже тоді сподівання С. К. Токи на об’єднання Туви з СРСР не були таємницею для радянського керівництва. Очевидно, тувинський генсек озвучував їх неодноразово. Наприклад, збереглося його звернення до Східного секретаріату ВККІ. На початку документа стояла дата “10.IX. 1934 г.”. Писав його С. К. Тока, судячи з підпису, під час свого перебування в Москві. «У практичній роботі в Туві зустрічається ціла низка незрозумілих питань, щодо яких прошу секретаріат ВККІ дати докладне роз’яснення. Це такі питання: 1) Прошу дати точне роз’яснення щодо сучасного становища національної революції; “Чому Тува і Монголія є самостійними Республіками, а не входять до складу Радянського Союзу?” – такі питання часто ставлять арати. Як на це відповідати?¹» [РДАСПІ, ф. 495, оп. 153, спр. 7, арк. 3].

¹ Останнє питання єдине у всьому тексті було підкреслено олівцем.

Теза, що таке питання хвилювало тувинських аратів, викликає сумнів. Але ось що цікаво: як уже зазначалося вище, наприкінці 1920-х років монгольські ліві пропонували, щоб Західна Монголія і Тува разом приєдналися до Радянського Союзу. Цікаво, чи обговорювали монголи з тувинською стороною такі “об’єднавчі” задуми, чи знав про них С. К. Тока і чи не вони вперше подали йому ідею щодо приєднання Туви до СРСР. Відомо, наприклад, що влітку 1930 р. в Улан-Баторі Тока розмовляв з одним з секретарів ЦК МНРП дербетом У. Бадрахом [Собрание архивных документов... 2014b, 322], якому приписували різні амбітні задуми, і Тува в них відігравала певну роль. У вищезгаданому документі привертає увагу те, що тувинський генсек питає не лише про Туву, а й про обидві народні республіки. Можливо, запитання щодо Монголії було викликане нещодавніми відвідинами сусідньої республіки – за два місці до написання документа. Принаймні він отримував запрошення від свого товариша по навчанню в КУТСі Елдев-Очіра на тамтешні урочистості з нагоди чергової річниці революції 1921 року [Собрание архивных документов... 2014b, 330].

Те, що вищенаведені плани здавалися не настільки вже неймовірними, свідчить подальший розвиток подій. 12 грудня 1935 року в Москву прибула велика монгольська делегація на чолі з прем’єр-міністром і військовим міністром, яку очікував демонстративно урочистий прийом на залізничній станції з високопоставленими радянськими військовими і цивільними офіційними особами [FRUS 1953, 490]. І тут привертає увагу дещо пізніший запис бесіди від 14.12.1935 р. завідувача 3-го західного відділу НКЗС СРСР А. Ф. Неймана з тимчасовим повіреним у справах США в СРСР Л. Гендерсоном про становище на Далекому Сході. Гендерсон почав з того, що приїзд представників монгольського уряду викликав цілу низку чуток. Одна з них – це те, що паралельно з представниками Монгольської Народної Республіки в Москві перебувають також делегації Тувинської

Народної Республіки і монгольських областей СРСР. До того ж зараз у Москві обговорюється звернення Монголії з проханням про прийняття її до складу Союзу і створення Монгольської РСР. Гендерсон додав, що він не має жодних підстав вважати ці чутки правдивими, але просто розповідає те, що чув. Радянський дипломат відповів, що така чутка є просто безглуздом, що вона ґрунтується тільки на чийось спекулятивних здогадах. МНР має розвинені і жваві відносини з СРСР, і в її уряді, природно, виникають час від часу потреби обмінятися думками з різноманітних поточних питань із відповідними наркоматами Радянського Союзу [Советско-американские отношения... 2003, 400].

Викладаючи ситуацію у своїй доповіді держсекретареві, Л. Гендерсон писав: китайський посол не зміг точно визначити, що робить монгольська місія в Москві [FRUS 1953, 489]. Однак він був упевнений, що ведуться переговори щодо надання допомоги МНР від Радянського Союзу в разі нападу. Радник посольства Японії своєю чергою зазначав, що після прибуття монгольської місії в Москві відбувалися наради лідерів “усіх важливих монгольських племен” як Радянського Союзу, так і Зовнішньої Монголії, включно з Танну-Тувою [FRUS 1953, 490]. Японський дипломат припустив, що ці наради, ймовірно, можуть мати один з таких результатів: по-перше, очікувана заява Монголії та Танну-Туви про бажання стати республіками в складі Радянського Союзу або, по-друге, укладання оборонного союзу між Радянським Союзом і Монголією на випадок агресії зі Сходу. Вказувалося, що високопоставлені військові офіційні особи наполягають на тому, що візит має звичайний робочий характер, аналогічний минулорічному. Л. Гендерсон зазначав: анексія радянським урядом того, що світ, як і раніше, вважає частиною Китаю, або взяття зобов’язань, які обмежували б можливості СРСР у маневруванні на Далекому Сході, стали б несподіваним поворотом у політиці, яка спостерігалася раніше [FRUS 1953, 490].

Складно сказати, наскільки такі чутки були обґрунтовані, чи й справді радянське керівництво обдумувало створення Монгольської РСР. Як відомо, у 1936 р. радянський уряд ухвалив рішення надати МНР допомогу озброєнням, спорядженням і транспортними засобами, а в березні 1936 року в Улан-Баторі був підписаний радянсько-монгольський протокол про взаємну допомогу. Можливо, чутки про Монгольську РСР були лише маневром, аби відвернути увагу димовою завісою, за якою ховався справді актуальний, “військовий” порядок денний. У будь-якому разі в умовах напруженої ситуації на Далекому Сході в 1930-ті рр. іноземні спостерігачі, очевидно, чекали найнеймовірніших варіантів вирішення долі монгольського світу. Цікаво, що посол Латвії в СРСР Р. Лієпінш, коментуючи вищезгаданий радянсько-монгольський протокол про взаємну допомогу, 1 квітня 1936 р. зазначив:

“Один із колег у корпусі, характеризуючи становище, висловився, що нинішня політика Радянського Союзу прийшла до принципів, що застосовуються при будівництві цепелінів. Як в останніх весь обсяг розділений на різні камери, щоб при пошкодженні обшивки не загинув весь корабель, так і Москва у важливих місцях намагається свою територію ізолювати, створюючи автономні республіки. Так це було із Зовнішньою Монголією і Тувою, так це буде і з Сінцзяном (Китайським Східним Туркестаном)” [Миссия в Москве... 2016, 149].

Треба підкреслити, що в тому ж таки 1935 році за допомогою СРСР у Туві відбулася грошова реформа і з'явилась національна валюта – акша. Тувинська еліта добре усвідомлювала важливість та символічність такого кроку. На одному з партійних засідань від 4 грудня 1935 року майбутній голова Малого Хуралу А. Хемчик-оол зазначив: «Випуск нових національних грошей дуже важливий та необхідний, тому що завдасть рішучого удару не лише феодально-теократичним елементам, а й тим людям, які казали, що, мовляв, “якщо Тува є самостійною і незалежною республікою,

то де ж у неї своя національна валюта». Національна валюта ще більше зміцнить самостійність і незалежність Туви» [РДАСП, ф. 495, оп. 16, спр. 62, арк. 7]. 10 січня 1935 р. Б. С. Стомоняков, заступник наркома закордонних справ СРСР, розповідав тувинському повпреду С. Т. Танову, що є рішення рекомендувати уряду ТНР провести скорочення складу російських працівників в тувинських і змішаних органах із тим, щоб довести на кінець 1935 р. їхню чисельність до 30 % від загального числа працівників всі установ. Радянський дипломат при цьому зауважив: «Наша спільна установка така, що необхідно тримати курс на рішуче скорочення складу російської колонії» [История... 2011, 163].

Існування ТНР як суверенної держави подавалося у вигідному світлі і на початку 1940-х рр. Так, під час бесіди першого заступника народного комісара закордонних справ СРСР А. Я. Вишинського з посланником Чехословаччини в СРСР З. Фірлінгером 21 серпня 1941 р. останній підкреслив, що на цей час у Радянському Союзі сконцентровано увагу на ідеї загальнослов'янського об'єднання і що його співвітчизники вітають її. Фірлінгер також зауважив, що вважає неминучим надання цьому об'єднанню якоїсь державної форми в майбутньому. Адже не обов'язково ж, додав він, усім країнам, які прагнуть до політичного об'єднання з Радянським Союзом, вступати на правах союзної республіки, можливі й інші форми міждержавного зближення. Чеському дипломату відповіли, що є різні державні форми такого об'єднання. До Радянського Союзу, наприклад, не входять Монгольська та Тувинська народні республіки, хоча їхні стосунки з СРСР дуже близькі [Документи внешней политики... 2000, 249].

У світлі таких тенденцій цікавим є факт полеміки між радянськими дипломатами і тувинськими політиками щодо військової форми та відзнак у тувинській армії. 19 січня 1943 р. прем'єр О. Чімба у бесіді з В. Г. Деканозовим заявив, що у зв'язку з уведенням нової уніформи та відзнак у

Червоній армії тувинський уряд має намір запровадити ідентичну форму й для своїх військових. О. Чімба просив у радянського уряду згоди на це, стверджуючи, що форма Червоної армії вже є в НРА¹ від часів її організації, до неї вже звикло населення й запровадження іншої не зрозуміє тувинський народ. Деканозов відповів, що радянський уряд вважає доцільнішим, щоб тувинська НРА мала власну, відмінну від Червоної армії форму, оскільки ТНР є самостійною, суверенною державою, і що амуніцію Червоної армії можуть використовувати лише її військовослужбовці [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 4, спр. 40, арк. 4]. Під час перебування в Москві О. Чімба, а потім С. Тока порушували це питання перед В. М. Молотовим, який порадив їм запровадити власну форму і знаки розрізнення для НРА, відмінні від Червоної армії.

25 травня 1943 р. М. Сушевський розмовляв з Токою на цю ж тему: “Попри вказівки, які давалися на момент перебування його в Москві і рекомендації, отримані днями радником НРА т. Смахтіним, Тока наказав замовити в Радянському Союзі відзнаки, які прийняті в Червоній Армії” [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 24]. Наприклад, на гудзиках вищого командного складу НРА був зображений герб Радянського Союзу, а не ТНР. М. Сушевський просив Току врахувати “пораду НКЗС” щодо потреби розробки для НРА власної форми та знаків розрізнення, замовивши їх в СРСР. При цьому він настійливо нагадував, що Тува є самостійною, суверенною державою [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 24]. Але тувинське керівництво стояло на своєму. 2 липня 1943 р. під час бесіди з В. Г. Деканозовим 2-й секретар ЦК ТНРП Х. Базир-Сат знову просив дозволу запровадити в армії ТНР форму і знаки розрізнення Червоної армії і навіть замовити в Держзнаці значки для фізкультурників, аналогічні радянським [АЗП РФ, ф. 06,

¹ НРА – Народно-революційна армія (1934–1944).

оп. 5, п. 4, спр. 40, арк. 49]. Ініціатива тувинської сторони так і не знайшла підтримки в Москві. Незабаром М. Суцєвський розповів про засідання Політбюро ТНРП від 21 липня 1943 р., де, зокрема, обговорювалось питання щодо затвердження форми погонів і відзнак для бійців і командирів тувинської армії: "...після відмови Радянського Уряду від присвоєння форми Червоної армії, розроблена власна, відмінна від Червоної армії форма погонів і відзнак для НРА" [АЗП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, спр. 363, арк. 39].

Отже, привертає увагу те, що рішення, до якого схилялася Москва, ще понад рік залишалося в таємниці. Радянська сторона показово ретельно дбала про "збереження дистанції" щодо ТНР, залишаючи за собою свободу політичного маневру. Незмінно підкреслювалося, що Тува – незалежна, суверенна держава, яка повинна мати свою форму з державною символікою, титулатурою тувинською мовою.

ПІСЛЯМОВА

Несподіване виникнення тувинської держави стало можливим як завдяки суперечливій політичній ситуації в Далекосхідному регіоні, так і внаслідок ролі певної особистості в цій історії. Наразі важко сказати, як би склалася доля тувинців, коли б в Урянхайському краї в доленосному 1921 році не було такої зацікавленої в збереженні російського впливу в цих землях людини, як Інокентій Саф'янов. Нойони хемчицьких хошунів, напевно, не виступили б із власної ініціативи за самостійність Урянхаю. І цілком можливо, що Урянхайський край увійшов би до складу МНР, імовірно, на федеративних засадах. Проте від 1921 року Тува жила в політичних та економічних умовах, вироблених Установчим хуралом. Далеко не всі інші постанови, ініційовані Саф'яновим, виявилися вдалим, наприклад екстериторіальність РСТК, низька орендна платня російських колоністів тощо, у 1920-ті роки ці обставини стали додатковим фактором у загостренні міжнаціональних відносин у Туві. Упродовж тривалого часу радянська дипломатія не могла визначитися щодо долі Туви, хоча й скористалася, зрештою, плодами праці колишнього уповноваженого.

З одного боку, тувинська держава з погляду права націй на самовизначення явище, безумовно, позитивне. На цьому шляху тувинці здобули свою писемність, а отже, зберегли власну мову та самобутню культуру, наскільки це було можливо за умов радянського впливу на всі сторони життя тувинського суспільства. З іншого боку, рішення Установчого з'їзду самі більшовики відразу визначили як відновлення російського протекторату. Молода держава хоч і отримувала значну допомогу від СРСР, проте користувалась обмеженням суверенітетом. Водночас і монгольський уряд не відмовився від претензій на Туву, і надалі сприймаючи Урянхайський край як частину своєї території. На жаль,

об'єднання Туви та Монголії так і не стало справою домовленості монгольського уряду з тувинською елітою, залежачи від геополітичних розрахунків більшовиків.

Хемчицьке повстання 1924 р., викликане, зокрема, прагненням об'єднатися з Монголією та уникнути модернізації суспільства за радянським штибом, стало суттєвим випробуванням для новоствореної тувинської держави. Зупинити його вдалося лише через півроку, після введення до Туви додаткових частин Червоної армії, які залишили республіку лише восени 1925 р., щоб потім повернутися туди ж менш ніж через рік. А також після спільного звернення радянської та монгольської сторін, позаяк окремі спроби радянських представників домовитись із повстанцями завершилися нічим. Це свідчить про впливовість та авторитет представника монгольського уряду в очах повстанців, більшість яких були простими аратами. Приїзд же радянської делегації до Кизила влітку 1924 р. полегшив передусім становище тувинських правителів, змушених звернутися до СРСР по допомогу. Повстання також наочно продемонструвало слабкість, недієздатність та непопулярність тувинського уряду, брак довіри до його політики серед населення. Очевидно, тувинці не сподівалися, що цей уряд, перебуваючи під постійним впливом іноземних радників, здатний відстояти інтереси власного народу. Каральні акції, на кшталт розстрілу сплячих повстанців у храмі, сприяли не так зміцненню авторитету уряду, як розвитку повстання. Варто нагадати, що хемчицькі хошуни, на території яких розгорнулися події, становили більшість жителів Туви, і в 1921 році саме позиція їхніх правителів стала визначальною для проголошення незалежності. Той факт, що СРСР на тривалий час залишив свій військовий контингент на тувинських теренах після повстання 1924 р., свідчить про сумніви радянської сторони в лояльності тувинців до нових суспільно-політичних реалій та спроможності влади ТНР самостійно втримати ситуацію під контролем.

Радянсько-монгольські переговори 1924 р., під час врегулювання Хемчицького повстання, засвідчили також трагедію монгольської політичної еліти, залежної від підтримки Радянського Союзу і тому змушеної поступатися своїми національними інтересами. Реальної сили радянсько-монгольська декларація, підписана в серпні 1924 р., не набула, оскільки СРСР не збирався рахуватися з її положеннями. Проте декларація виявилася затребуваною тувинським суспільством, яке було готове скористатися нею задля вирішення своєї долі. Однак ані Хемчицьке повстання, ані петиції тувинських хошунів, ані звернення тувинських урядовців не вплинули на позицію СРСР, який схилився до наміру залишити Туву самостійним державним утворенням. Активні наміри монгольської еліти відновити Велику Монголію, що з новою силою спалахнули в 1925–1928 рр., стали визначальним фактором щодо радянської позиції в тувинському питанні. Відіграло свою роль і формування так званого правого ухилу в монгольському керівництві, яке теж непокоїло радянських урядовців. Все це додалося до прагнення зберегти наявне домінування СРСР у Туві.

На характер подальших двосторонніх відносин між Монголією та Тувою суттєво впливала зміна владних істеблїшментів, насамперед у МНР. Якщо національні демократи (як представники питомо монгольської еліти, так і представники бурятської інтелігенції в монгольській владі) важко йшли на визнання тувинської самостійності, бачачи Туву насамперед невіддільною частиною своєї держави, то ліві, які з часом стали їхніми наступниками на чолі МНР, завдяки, зокрема, радянському впливу набагато легше налагоджували контакт із тувинськими колегами. З кінця 1920-х до початку 1930-х рр. двостороння співпраця відбувалася у формі зустрічей, переговорів та угод представників МНРП та ТНРП, що відбивало чимраз більшу тоді роль партійного проводу в суспільно-політичному житті обох суспільств.

Питання встановлення кордону було ключовим у відносинах між двома республіками від початку 1930-х рр. і

залишилось таким до входження Туви до складу СРСР. Прикордонного режиму не дотримувалися обидві сторони. Відповідно між ними траплялися прикордонні інциденти, коли тувинці і монголи претендували на ті самі ділянки землі. Монгольський уряд наполягав на уточненні лінії кордону згідно з історичними даними. Він прагнув повернути своїм громадянам прикордонних районів їхні споконвічні землі і вважав, що це може запобігти конфліктам між аратами з обох сторін. ТНР, навпаки, угода 1932 року цілком влаштувала. Радянська сторона, до якої Монголія і Тува неодноразово зверталися як до арбітра в 1941–1943 рр., пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону провести уточнення окремих спірних ділянок. Із середини 1943 р. монгольсько-тувинська полеміка щодо кордону поступово втрачає свою гостроту. Це можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, ухваленим навесні 1943 р., щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі, про що, зокрема, було повідомлено Х. Чойбалсана.

Попри постійні прикордонні конфлікти і брак прогресу в переговорному процесі щодо лінії кордону з кінця 1920-х до 1940-х рр. офіційні контакти між двома народними республіками тривали з 1926 р. і до самого входження Туви у склад СРСР. Водночас тувинська верхівка, особливо в 1940-ві рр., ревно відстежувала і порівнювала ставлення радянських очільників до монгольської сторони і до себе. Не сприяли покращенню відносин і напружені особисті стосунки між монгольським прем'єром Х. Чойбалсаном і тувинським генсеком С. Токою. Ускладнювало двосторонні відносини й переселення частини південних тувинців на монгольські території, що розпочалося ще в 1930-ті роки як реакція на щораз більший радянський вплив і тиск на Туву.

Після укладення 16 серпня 1926 р. в Улан-Баторі угоди між МНР і ТНР про дружбу і взаємне визнання незалежності перед тувинською політичною елітою, зокрема, постала проблема створення національної писемності. Від початку тувинські політики намагалися вирішити її, спираючись на

наявні духовно-освітні підвалини, залучивши до роботи поважних лам найбільшого та найкращого тувинського монастиря. Кардинальні зміни у складі керівної верхівки та її “оновлення” в першій половині 1929 року вплинули і на цю сторону тувинського суспільно-політичного життя. Нові можновладці поступилися наполяганням радянських дипломатів та комінтернівців і, попри рішення Великого хуралу, врешті-решт, схвалили проєкт, запропонований тюркологами з АН СРСР. Іншим символічним актом стало спалення тувинських періодичних видань монгольською мовою наприкінці 1930-х рр. як свого роду знищення органічного зв’язку тувинців з монгольським світом, який існував упродовж століть. Важко сказати однозначно, чим саме керувались тодішні тувинські очільники у своїй гуманітарній політиці: бажанням іти у фарватері радянської політики чи побоюванням відмовити “країні-покровительці” в особі її представників? Не виключено, що молоді люди з радянською освітою і партійним вихованням не розуміли особливої цінності власної культури та традицій, забороняючи одне за одним традиційні свята, руйнуючи монастирі та виносячи вироки як представникам старої Туви, так і своїм менш радикальним попередникам.

Радянська сторона, зі свого боку, наполягала на швидшому переведенні ТНР на шлях національної писемності. І дипломати, і комінтернівці пропонували варіанти, які б наближали Туву до радянського великодержавного культурно-освітнього простору. З використанням монгольської мови в тувинському держапараті радянські функціонери певний час мусили миритися, допоки не була створена власна тувинська писемність. Як показує перебіг подій, модернізаційні процеси в мовній та освітній сферах ТНР суттєво коригувалися зовнішнім політичним чинником. З одного боку, вони визначалися засадами мовної політики СРСР, а з іншого – наміром радянської дипломатії та Комінтерну поступово вивести Туву з-під монгольського впливу. Радянську сторону непокоїло, що на той час СРСР не зміг належно укоренити

свій вплив не лише серед широких прошарків суспільства, а й серед тувинської політичної еліти і що тувинці час від часу озирались на Монголію. Вочевидь монголо-тувинським зв'язкам намагалися перешкодити як у політичній, так і в гуманітарній площині. Загалом гуманітарна політика, яку тувинські можновладці проводили за радянськими лекалами, відповідала стратегії радянської дипломатії щодо Туви, що полягала в поступовій інтеграції республіки до радянського суспільно-політичного і культурного простору. Цьому суттєво посприяло збільшення розмаїтої агітації та загалом радянського дискурсу в тувинському суспільстві за часів Другої світової війни. Водночас стимулювався відрив тувинців від багатовікових світоглядних та культурних основ з акцентом на їхню близькість та спорідненість із тюркськими народами Південного Сибіру.

На початку 1920-х рр. тувинська політична еліта та інтелігенція вочевидь не цікавилися проєктами консолідації тюрків Південного Сибіру. Агітація за таке об'єднання, очевидно, велася в РСТК нетривалий час за ініціативи алтайських діячів, зокрема серед вихідців з того ж Мінусінського округу. Радянська влада тоді не підтримувала ані таких консолідаційних прагнень на власних теренах, ані відповідної агітації в Туві. Проте згодом уявлення про спорідненість тюрків Південного Сибіру стають для радянських посадовців зручним матеріалом у спробах створення “тюркської” протиаги монгольському впливу в ТНР. Залишається дискусійним питання, наскільки намір “культурно” зблизити тувинців з алтайцями та хакасами свідчить про те, що радянська дипломатія припускала включення Туви до складу СРСР вже наприкінці 1920-х років. Можливо, такі міркування мали на меті лише віддалити тувинців від монголів, за принципом “розділяй та володарюй”?

Очевидно, що з часом риторика щодо єдності з сусідами-тюрками використовувалася лише керівною елітою ТНР, яка дедалі більше (зокрема, задля власного виживання) говорила те, що від неї очікували почути радянські можновладці.

Жахливої реальності умоглядні концепти набули під час судових процесів 1930-х рр., коли проекти національної розбудови, поширені серед південносибірської тюркської інтелігенції в 1920-ті рр., стали для неї вироком. Попри це, з другої третини ХХ ст. розпочинається процес поступової корекції тувинської ідентичності, ініційований радянськими дипломатами та партійними функціонерами. Акцент робився на тюркському складнику тувинського етносу, підносилися та пропагувалися зв'язки з іншими тюрками Південного Сибіру, мешканцями радянських теренів. Натомість тривалий синтез тувинської та монгольської культур, історичні зв'язки і спільне минуле обох народів у складі Цінської імперії впродовж радянської доби замовчувалися чи подавалися здебільшого в негативному світлі.

На корекцію тувинської ідентичності вплинуло й становище в релігійній сфері, оскільки впродовж десятиліття тувинські ламы та буддійська культура були фактично вичавлені з життя суспільства. У період ТНР процеси реформування сангхи намічалися в рамках руху за оновлення, як і в буддійських анклавах СРСР і в МНР. Такі підходи в “ламському питанні” були детерміновані фактором радянського впливу в Туві. Радянське ж керівництво розраховувало за допомогою руху за оновлення послабити позиції тувинської сангхи. Отже, модернізація в цьому напрямку ініціювалася ззовні й зумовлювалася політичними міркуваннями (хоча й була підтримана багатьма авторитетними тувинськими ламами). Реформаторські задуми не набули свого розвитку внаслідок радикальних політичних змін у Туві, що відбулися в 1930-ті рр. і торкнулися й релігійної сфери.

Буддійська громада перебувала в безпосередній залежності від внутрішньополітичного курсу ТНР: від відносного благополуччя в другій половині 1920-х рр., кардинального зменшення лам і монастирів наприкінці 1920-х – на початку 1930-х (під час першої хвилі репресій і каральної політики в релігійній сфері), деякого відновлення сангхи в результаті т. зв. “нового курсу” і до чергового занепаду під

час репресій другої половини 1930-х рр. Так чи інакше, але політика держави в релігійній сфері стала однією з причин протестного руху початку 1930-х рр. у Туві. Повстання 1924 й 1932 рр. у Туві (значення останнього було посилено великим повстанням у МНР) викликали певне пом'якшення державної політики в релігійному питанні. Загалом же основні напрями релігійної політики ТНР і час їхнього втілення в життя збігаються з аналогічними процесами в Бурятії, Калмикії та МНР, що пояснюється радянським впливом на політичний курс як ТНР, так і МНР. Очевидно, що невелика кількість тувинських монастирів і лам, які при них проживали, стала причиною для радикального вирішення державою питання з буддизмом у Туві ще на початку 1930-х рр., тоді як у радянських буддійських анклавах і МНР нищівний удар по буддійській церкві припав на другу половину 1930-х рр.

Тувинські повстання 1930-х рр. стали логічним продовженням Хемчицького повстання 1924 р., викликаним щораз більшим тиском тувинської влади на суспільство, переслідуваннями та утисками неугодних, спробами провести колективізацію, товарним голодом, атакою на представників культу, традиційну культуру, панмонгольськими настроями південних тувинців, і водночас останнім акордом тувинського повстанського руху у XX ст. Як і повстання 1924 року, ці повстання мали зв'язок, і вже не лише духовний, з мешканцями Західної Монголії. Це доводить, що спільне майбутнє тувинці бачили разом із західними монголами, ладні були приєднатися до новоутвореної західномонгольської держави. Одним зі шляхів реалізації цих об'єднавчих прагнень вбачалося переселення до Монголії, якому всіляко перешкоджала тувинська влада. На думку авторки, цілеспрямоване переселення тувинців на монгольські терени стало наслідком усвідомлення того, що петиції і звернення до влади про бажаність об'єднання з монголами ні до чого не приведуть. У 1930 р. була остання (принаймні відома авторці) така петиція, і цього ж року, як зазначалося вище,

спостерігалися спроби організованого переселення до МНР помітної кількості тувинських родин під час Хемчицького повстання 1930 р.

Переселення тувинців до МНР тривали й після 1932 р., припинення повстань і запровадження “нового курсу”, який мав на меті заспокоїти збурене населення та дещо уповільнити радикальну трансформацію тувинського суспільства. Факти таких переселень почастишали під час Другої світової війни та після неї внаслідок погіршення економічної ситуації в республіці та добробуту громадян, входження Туви до складу СРСР, встановлення суворішого прикордонного режиму та подальшої трансформації тувинського традиційного господарства під радянські стандарти.

Отже, переселення тувинців з Тувинської Народної Республіки до МНР у 1930–1970-х рр. ми розглядаємо як нелегкий вибір частини тувинців, які бачили себе невіддільною частиною монгольського світу, а також намагалися втекти від важкої економічної ситуації в Туві, політичних репресій, реквізиції майна та худоби, седентаризації, примусової мобілізації на службу до Червоної армії під час Другої світової війни, поступової радянзації та русифікації тувинського суспільства. Аналогічні процеси тривали й серед радянських бурятів, проте тувинська еміграція, розпочавшись пізніше, тривала довше – за деякими даними, аж до 1970-х рр. Переселення тувинців із Сіньцзяну до МНР у 1930–1940-х рр. можна пояснити намаганням залишити неспокійні землі, на яких спалахували одне за одним повстання уйгурів, казахів та монголів проти китайської влади.

Залежність від радянської політичної, військової та економічної допомоги та постійне втручання радянських можновладців у внутрішні справи ТНР призвели до повторення Тувою всіх деформацій у політичному, економічному, культурному розвитку, які трапилися в СРСР. Насамперед радянською ініціативою пояснюються репресії 1937–1939 рр. у тувинському суспільстві. Списки небажаних осіб були підготовлені радянською стороною завчасно, а далі було

непринципово, у чому саме цих людей звинуватять. Саме так розпочинався черговий виток політичних репресій і в МНР, де орудував той же сумнозвісний М. П. Фріновський, організатор репресій по всьому Радянському Союзу; монгольська влада, яка розуміла, зокрема, що збереження незалежної Монголії можливе лише за радянської підтримки, не наважувалася чинити опір. Вищесказане, звичайно, не знімає відповідальності з тувинських правителів республіки і тодішніх працівників МВС ТНР. Якщо в 1930-ті рр. працівники радянського повпредства брали безпосередню участь у виявленні та усуненні “ворогів народу”, то в 1940-ві можна побачити деяке відсторонення й ізоляцію радянських дипломатів від процесу фабрикації політичних справ, який тривав у ТНР. Водночас очевидні участь і обізнаність у цих процесах С. К. Токи, фактичного правителя Туви на той час.

Аналіз раннього етапу процесу об'єднання Туви з СРСР дає змогу локалізувати, як нам здається, історичну дату, від якої радянське керівництво конкретно приступило до опрацювання цього питання, – 18 березня 1943 р., дату зустрічі С. Токи та В. Молотова, яку не стенографували. Проте тувинський провід почав утверджуватися в об'єднавчих прагненнях раніше, очевидно, ще з 1939 року, зокрема внаслідок складної економічної ситуації в республіці і повільної радянської допомоги.

Вирішення тувинського питання в 1944 р. стало свого роду прецедентом: в Улан-Баторі воно породило певну дискусію серед керівної еліти про шляхи подальшого розвитку країни. Наскільки можна судити із західної наукової літератури та експертних оцінок того часу, тувинський шлях довгі роки розглядався як один із варіантів вирішення подальшої долі МНР, а також деякий час і Сіньцзяну. Розмірковуючи, чому Монгольська Народна Республіка та провінція Сіньцзян уникли такої долі, окрім вищенаведених аргументів, можна припустити таке.

По-перше, сталінська зовнішня політика до середини ХХ ст. дедалі більше схилялася до такого визначення своїх

кордонів, якими вони були за часів Російської імперії. Російська ж імперія не бачила ані Зовнішню Монголію, ані Сіньцзян у своєму складі. Водночас Тува ще в 1910-ті рр. була фактично інкорпорована до складу Російської імперії.

По-друге, Зовнішня Монголія і Сіньцзян розглядалися і цінувалися як російською, так і радянською дипломатією разом із панівними колами значною мірою як елементи буферного поясу вздовж російського кордону. У Туви ж не було статусу буфера, оскільки вона розташовувалася між Радянським Союзом і дружньою йому Монгольською Народною Республікою.

По-третє, виявлення в Туві урану і відведення їй, імовірно, певної ролі в радянському військово-промисловому комплексі могли стати додатковими аргументами в очах радянського керівництва на користь приєднання Туви до Радянського Союзу.

Позицію тувинського політикуму, склад і настрої якого суттєво змінилися після репресій 1930-х рр., у питанні приєднання фактично визначав палкий його прихильник, генсек Тувинської народно-революційної партії С. Тока. А Й. Сталін використовував час щільної взаємодії СРСР з Великобританією і США упродовж Другої світової війни для вирішення міжнародних проблем у вигідному для Москви ключі.

Наявність великої кількості версій і припущень довкола історії приєднання Туви до СРСР свідчить і про те, наскільки мало нам, як і раніше, відомо про цю подію – елемент цікавого і трагічного історичного періоду, коли вирішувалися долі країн і народів та визначався повоєнний устрій світу. Мусимо чекати на введення до наукового обігу документів, що проливатимуть світло на мотивацію власне радянської влади, якою вона керувалася, плануючи це приєднання, і всі обставини реалізації цього процесу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

Архів зовнішньої політики Російської Федерації (АЗП РФ):

- **Ф. 06** “Секретариат В. М. Молотова”. Оп. 3 “Авто”, літера “Авто”. П. 18. Спр. 228; Оп. 4. П. 3. Спр. 30; П. 23. Спр. 252; Оп. 5. П. 3. Спр. 29–30; П. 4. Спр. 40; П. 31. Спр. 363–366; Оп. 6. П. 51. Спр. 689–691.

Державний архів Республіки Бурятія (ДАРБ):

- **Ф. П–20**. Оп. 4. Спр. 63.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ):

- **Ф. Р–200** “Министерство иностранных дел Российского правительства. Омск”. Оп. 1 “Дела Министерства иностранных дел Российского правительства А. В. Колчака. 1918–1920 гг.”. Спр. 479, 497–499, 501;

- **Ф. Р–374** “Центральная контрольная комиссия ВКП(б) – Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции СССР (ЦКК ВКП(б) – НК РКИ СССР)”. Оп. 27 “Центральная Контрольная Комиссия ВКП(б). 1920–1934”. Спр. 1854;

- **Ф. 579** “Милюков Павел Николаевич (1856–1918 гг.)”. Оп. 1. Спр. 3204;

- **Ф. Р–1005** “Верховный трибунал при Всероссийском Центральном Исполнительном Комитете; Верховный суд РСФСР”. Оп. 3 “Управление судебного надзора. 1921–1922 гг.”. Спр. 87в.;

- **Ф. Р–3316** “Центральный исполнительный комитет СССР (ЦИК СССР)”. Оп. 65 “Переписка Президиума Центрального Исполнительного Комитета (ЦИК) СССР с ЦК ВКП(б). 1921–1937 гг.”. Спр. 3;

- **Ф. Р–5446** “Совет Министров СССР”. Оп. 1 “Протоколы и постановления Совета Народных Комиссаров и Совета Министров СССР (подлинники и копии). 1923–1991 гг.”. Спр. 195, 232, 237, 248; Оп. 12а “Секретные и совершенно секретные архивные дела Управления Делами

Совнаркома СССР за 1931 год, сданные на вечное хранение в Главное Архивное Управление МВД СССР”. Спр. 980.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ):

- **Ф. Київської Духовної Академії (КДА).** Спр. 346 (506) с.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ):

- **Ф. 17** “Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991)”. Оп. 3 “Протоколы заседаний Политбюро ЦК РКП(б) и ВКП(б) VII–XVIII созывов”. Спр. 68, 423, 438, 441, 512, 780, 783–784, 833, 863, 871, 891, 923; оп. 137 “Внешнеполитическая комиссия (1949–1952 гг.), Комиссия по связям с иностранными компартиями (1952–1953 гг.)”. Спр. 144, 410; оп. 162 “Политическое Бюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Особая папка. Копии”. Спр. 8, 10, 15;

- **Ф. 82** “Молотов Вячеслав Михайлович (1907–1986)”. Оп. 2. Спр. 1280, 1327;

- **Ф. 144** “Никифоров Петр Михайлович (1882–1974)”. Оп. 1. Спр. 7, 40, 173, 175;

- **Ф. 495** “Исполнительный комитет Коминтерна (ИККИ) (1919–1943)”. Оп. 16 “Секретариат секретаря ИККИ О. В. Куусинена (1922–1942)”. Спр. 60–62; оп. 20 “Бюро Секретариата ИККИ”. Спр. 545–546; оп. 60 “Временные комиссии”. Спр. 118; оп. 152 “Монгольская народно-революционная партия (МНРП)”. Спр. 1, 9, 10, 13, 15–16, 20, 24, 27, 34, 42, 46, 48, 51, 54, 57, 59, 64, 90, 155, 157; оп. 153 “Тувинская народно-революционная партия (ТНРП)”. Спр. 1, 3–10, 12–15, 18, 24–26, 28–30, 32, 35–37, 41, 44, 46, 51–52, 55, 59–60, 75–76, 78; оп. 154 “Восточный секретариат ИККИ”. Спр. 97, 105, 224, 242, 293, 425, 446, 457;

- **ф. 508** “Делегация ВКП(б) в ИККИ (1920–1935)”. Оп. 3 “Документальные материалы ЦК, ЦКК ВКП(б) и комиссий Политбюро ЦК ВКП(б) по монгольскому и тувинскому вопросам (1928–1936)”. Спр. 1–3, 5, 9–11;

- **ф. 514** “Коммунистическая партия Китая (1919–1946)”. Оп. 2 “Документы Народно-революционной партии Внутренней Монголии”. Спр. 7, 9;

- **ф. 558** “Сталин (наст. Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878–1953)”. Оп. 1. Спр. 3531, 5064, 5388; оп. 11 “Документы И. В. Сталина и присланные И. В. Сталину”. Спр. 234, 322, 323, 326, 387, 433.

Central Intelligence Agency (CIA):

- Academy of Science’s Role in Field Expeditions. December 29, 1949. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00926A001800040002-8. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00926-A001800040002-8.pdf> (accessed September 28, 2018);

- Geographic Notes on Tannu Tuva. September 1, 1950. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP79-00976A000100110001-6. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP79-00976A000100110001-6.pdf> (accessed September 28, 2018);

- Information on Soviet military strength. 17 July 1950. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00039R000100070017-6.pdf> (accessed September 28, 2018);

- Soviet relations with Outer Mongolia. June 10, 1954. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00810A004300390001-1. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00810A004300390001-1.pdf> (accessed September 28, 2018);

- The atomic bomb potential of the USSR. 25 May, 1951. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00809A000600400463-3. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600400463-3.pdf> (accessed September 28, 2018);

- (UNTITLED). August 19, 1946. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP78-01617A005800030036-3. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A005800030036-3.pdf> (accessed September 28, 2018).

Опубліковані документи

Барон Унгерн в документах и мемуарах / Составитель и редактор С. Л. Кузьмин. М., 2004.

ВКП(б), Коминтерн и Китай: Документы. Т. I. ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае. 1920–1925. М., 1994.

Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1927 год. Отдел 2. Общесправочный отдел. Directmedia, 2013.

Гордиенко. Автономная область Ойратских народов // Советская Сибирь: орган Сиб. Революц. Ком. Сиб. Бюро ЦК РКП(б), Новоникол. Губкома РКП и Губисполкома. 1922. № 219 (869) (29 сент.).

Дальневосточная политика Советской России (1920–1922 гг.). Сборник документов бюро ЦК РКП(б) и Сибирского революционного комитета. Новосибирск, 1996.

Документы // Базаров Б. В., Жабаяева Л. Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века. Улан-Удэ, 2008.

Документы внешней политики СССР. Т. 20. Январь – декабрь 1937 г. М., 1976.

Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941 г. Т. XXIII. Кн. 2 (2): 2 марта 1941 – 22 июня 1941. М., 1998.

Документы внешней политики. 22 июня 1941 – 1 января 1942. Т. XXIV. М., 2000.

Документы внешней политики СССР. Т. XXVI. В 2 кн. Кн. 1. 2 января – 31 августа 1943 г. Майкоп, 2016.

Дубровский В. А. Тува в 1919–1921 годах. (Документы и материалы) // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. V. Кызыл, 1957.

Дубровский В. А. Конституции Тувинской Народной Республики // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. VI. Кызыл, 1958.

История Тувинской Народной Республики в архивных документах. 1921–1944 гг. Новосибирск, 2011.

Конституция РСФСР 1937 // Электронный музей конституционной истории России. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/940/> (дата звернення: 20.11.2018).

Конституция СССР 1936 года // Электронный музей конституционной истории России. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/> (дата звернения: 20.11.2018).

Конституция СССР в редакции от 7 октября 1977 г. // Электронный музей конституционной истории России. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9681/> (дата звернения: 20.11.2018).

Миссия в Москве. Донесения латвийских дипломатов из СССР, 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Автор-сост. Н. Н. Кабанов, под ред. В. В. Симиндея. М., 2016.

Монголия в документах Коминтерна (1919–1934) / Авт.-сост.: И. И. Кудрявцев (отв. сост.) и др. Т. I: 1919–1929. Улан-Удэ, 2012а.

Монголия в документах Коминтерна (1919–1934) / Авт.-сост.: И. И. Кудрявцев (отв. сост.) и др. Т. II: 1930–1934. Улан-Удэ, 2012б.

На перекрестке времени. Урянхайский край, Тувинская Народная Республика, Тувинская Автономная область, Тувинская автономная советская социалистическая республика. Сборник архивных документов и фотодокументов. Новосибирск, 2014.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Т. 6. Победа (1 января – 9 мая 1945 г.). М., 2014.

Переписка И. В. Сталина и Г. В. Чичерина с полпредом СССР в Китае Л. М. Караханом: Документы, август 1923 г. – 1926 г. / Составитель, ответственный редактор-подготовитель, автор предисловия А. И. Картунова. М., 2008.

Политические репрессии в Горном Алтае (1922–1953 гг.): Сб. архив. док. и материалов. Горно-Алтайск, 2017.

Протоколы 1-го Великого Хуралдана Монгольской Народной Республики. УБ, 1925.

Революционные мероприятия народного правительства Монголии в 1921–1924 гг. Документы / Составитель Ц. Насанбалжир, редактор Ц. Пунцагноров. М., 1960.

Резолюции VIII Великого хурала ТНР, 21 июня – 2 июля 1935 г. Къзыл, 1936.

Резолюции VIII С'езда Монгольской Народно-Революционной Партии // Хозяйство Монголии. 1930. № 4 (22).

Резолюции X съезда ТНРП, 1–11 нояб. 1936 г. Къзыл, 1937.

Ринчино Э.-Д. Документы. Статьи. Письма. Улан-Удэ, 1994.

Российский консул в Монголии: Отчет Я. П. Шишмарёва о 25-летней деятельности Ургинского консульства / Составление, вступительная статья, примечания, библиография Н. Е. Единарховой. Иркутск, 2001.

Русско-китайские отношения в XX веке: Материалы и документы. Т. V. Советско-китайские отношения. 1946 г. – февраль 1950 г. Кн. 2. 1949 г. – февраль 1950 г. / Отв. ред. С. Л. Тихвинский. М., 2005.

Сборник законов и основных постановлений Правительства Тувинской Народной Республики / Под общей редакцией Х. Анчима и С. Т. Чимба. Кызыл, 1944.

Собрание архивных документов о протекторате России над Урянхайским краем – Тувой: к 100-летию исторического события / [сост.: Бондаренко Т. А. и др.]. Кызыл, 2014а.

Собрание архивных документов по истории Тувы: в 4-х т. Т. III. 1921–1944 гг. УБ – Кызыл, 2014b.

Советский Союз и польское военно-политическое подполье. Апрель 1943 г. – декабрь 1945 г.: В 3 т. Т. 1. Апрель 1943 г. – август 1944 г. Ч. 1. Апрель 1943 г. – март 1944 г. М., 2018.

Советско-американские отношения. 1934–1939. М., 2003.

Советско-монгольские отношения. 1921–1974. Документы и материалы. Т. 1: 1921–1940. М., УБ., 1975.

Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. / Сост. А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, О. В. Хлевнюк. М., 1999.

3-й Съезд Монгольской Народной Партии // Бюллетень Полпредства СССР в Монголии. № 14–18. 1924 (Октябрь).

Тува в годы Великой Отечественной войны в документах. Кызыл, 2005.

Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллого: Нэгдсэн дүн / Монгол улсын үндэсний статистикийн хороо. Улаанбаатар, 2011.

IV съезд Монгольской Народно-Революционной Партии (с 23 сент. по 2 окт. 1925 года). Улан-Батор-Хото, 1925.

Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1935. Vol. III: The Far East / Editors: J. G. Reid, L. E. Gates and R. R. Goodwin. Wash., 1953.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Tehran, 1943 / Editors: W. M. Franklin and W. Gerber. Wash., 1961.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945. Vol. II / Editor: Richardson D. Wash., 1960.

Foreign Relations of the United States, 1946. The Far East: China. Vol. X / Editors: R. R. Goodwin, H. A. Fine, F. C. Prescott, V. H. Cassidy. Wash., 1972.

New Documents on Mongolia and the Cold War // Cold War International History Project Bulletin. Issue 16. 2007/2008.

TAR kezemce tygumu = Уголовный закон ТНР. Къзыл, 1942.

TARN TK-NbN 3 tugaar plenumun toktaaldaг. Резолюции III Пленума ЦК ТНРП. Къзыл, 1942.

Тыба arattyг revolustuq namьныг programь. ARN TK. Къзыл, 1941.

Щоденники, мемуари, листи

Адрианов А. В. Путешествие на Алтай и за Саяны, совершенное в 1881 году (извлечения) // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.) / Сост.: С. К. Шойгу. М., 2007.

Капица М. С. На разных параллелях. Записки дипломата. М., 1996.

Каррутерс Д. Неведомая Монголия. Т. 1: Урянхайский край. Пг., 1914.

Кон Ф. За пятьдесят лет. Издание второе. Т. 3–4. М., 1936.

Леонов Н. Танну-Тува. (Страна Голубой реки). М., 1927.

Литтлпейдж Джон Д., Бесс Демари. В поисках советского золота // Исторические материалы. URL: <https://istmat.org/node/21666> (дата звернения: 27.11.2018).

Люди Центра Азии. Т. 5 / под ред. Н. М. Антуфьевой. Кызыл, 2014.

Люди Центра Азии. Т. 6 / под ред. Н. М. Антuffьевой. Кызыл, 2018.

Маслов П. П. Конец Урянхая. [Путевые очерки]. М., 1933.

Мачавариани В., Третьяков С. В Танну-Туву. М.-Л., 1930.

Ошурков В. А. Из странствований по земле Урянхов // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.) / Сост.: С. К. Шойгу. М., 2007.

Полторацький О. Останні дні бурханів. Мандрівка до: країни Червоного Багатирия, пустелі Гобі або Шамо, міста Шанхайських гір. Літо 1930 року. Х., 1932.

Попов В. Л. Через Саяны и Монголию. Омск, 1905. (Извлечения) // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.) / Сост.: С. К. Шойгу. М., 2007a.

Попов В. Л. Урянхайский край // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхы к Танну-Туву / Составитель: С. К. Шойгу. М., 2007b.

Санжеев Г. Д. Дархаты. Этнографический отчет о поездке в Монголию в 1927 году / Материалы комиссии по исследованиям Монгольской и Тувинской народных республик и Бурят-Монгольской АССР. Вып. 10. Л., 1930.

Сафьянов И. Г. Моя автобиография // Сафьянов И. Г. Тува в прошлом. Т. 1: Художественное творчество тувинского народа. Фотоархив. М., 2012a.

Сафьянов И. Г. Тува в прошлом. Т. 2: Повесть о жизни. Гражданская война в Туве. М., 2012b.

Серебренников И. И. Гражданская война в России: Великий отход. М., 2003. URL: http://militera.lib.ru/h/serebrennikov_ii1/index.html (дата звернения: 27.11.2018).

Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. М., 1991.

Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века) / Подготовка текстов, предисловие и комментарии А. К. Кужугет. Кызыл, 2003.

Турчанинов А. А. Урянхайский край в 1915 году / Подготовка рукописи к печати, предисловие, послесловие и комментарий А. К. Кужугет. Кызыл, 2009.

Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). Советская Россия в Китае. Воспоминания и размышления в 70 лет. 2-е изд., испр. и доп. М., 2009.

Шинкарев Л. И. Цеденбал и его время. Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия. М., 2006а.

Шинкарев Л. И. Цеденбал и его время. Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания. М., 2006b.

Mänchen-Helfen O. Reise ins Asiatische Tuwa. Berlin, 1931.

Література

115 лет со дня рождения одного из разработчиков тувинского алфавита Николая Попе // Тува.Азия – портал тувиноведения. 8.08.2012. URL: <https://www.tuva.asia/news/russia/5136-porre115.html> (дата звернення: 28.11.2018).

Абаев Н. В. Некоторые геополитические и этноисторические аспекты “урянхайской проблемы” // Этносоциальные процессы в Сибири. Тематический сборник. Вып. 7. Новосибирск, 2006.

Аблажей Н. Н., Шиловский М. В. Сибирское областничество // Историческая энциклопедия Сибири: [в 3 т.] / Институт истории СО РАН. Новосибирск, 2009. URL: http://irkipedia.ru/content/sibirskoe_oblastnichestvo_istoricheskaya_enciklopediya_sibiri_2009 (дата звернення: 27.11.2018).

Айыжы Е. В., Конгу А. А. Тувинцы Синьцзянь-Уйгурского автономного района Китая (по материалам этнографической экспедиции в Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая) // Вестник Кемеровского государственного университета. 2013. № 3 (55). Т. 1.

Айыжы Е. В., Базырчап А.-Х. О. Обряды и обычаи, связанные с культурами природы у тувинцев республики Тыва РФ,

Китай, Монголии в начале XXI (сравнительный аспект) // Вестник Кемеровского государственного университета. 2013. № 3 (55). Т. 1.

Алпатов В. М. Языковая политика в СССР в 20–30-е годы: утопия и реальность // Восток. 1993. № 5.

Алпатов В. М. 150 языков и политика 1917–1997. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. Москва, 1997.

Анайбан З. В. Межнациональные отношения в Туве в 90-е годы. (По материалам этносоциологических исследований). М., 1999.

Анайбан З. В., Донахо Б., Харитонов В. И. Этнические процессы в современной Республике Тыва / Тува: 1990–2007 гг. // Тюркские народы Восточной Сибири. М., 2008.

Анайбан З. В., Тюхтенева С. П. Этнокультурная адаптация населения Южной Сибири (современный период). М., 2008.

Андреев А. И. От Байкала до священной Лхасы: новые материалы о русских экспедициях в Центральную Азию в первой половине XX века (Бурятия, Монголия, Тибет). Сборник статей. Санкт-Петербург; Самара; Прага, 1997.

Аранчын Ю. Л. Исторический путь тувинского народа к социализму. Новосибирск, 1982.

Аранчын Ю., Моллеров Н. К 60-летию Великой Победы. Вклад Тувы // Тува.Азия – портал тувиноведения. 27.01.2010. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/1262-tuv-vklad-v-pobedu.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Атлас современной религиозной жизни России. Т. 1 / Отв. респ. М. Бурдо, С. Филатов. М.; СПб., 2005.

Баабар. История Монголии: от мирового господства до советского сателлита / пер.: М. А. Миронов и др.; ред. рус. пер. О. В. Доржиева. Казань, 2010.

Баабар. Шижээ, Бадрах нарын бүлэг // Baabar.mn. 2016.05.24. URL: <http://www.baabar.mn/article/7806> (дата звернения: 27.11.2018).

Бавуу-Сюрюн М. В. Социоллингвистические заметки о тувинцах Китая // Новые исследования Тувы. 2011. № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/445> (дата звернения: 27.11.2018).

Байыр-оол М. С. Сын своего времени // Новые исследования Тувы. 2009. № 1–2. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/672> (дата звернения: 27.11.2018).

Байыр-оол М. С. Уникальный опыт вертикальной мобильности // Социологические исследования. 2010. № 2.

Байыр-оол М. С. Опальный премьер // Новые исследования Тувы. 2011. № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/444> (дата звернения: 27.11.2018).

Байыр-оол М. С. Хроника вхождения Тувы в состав СССР // Сетевое информационное агентство “Тува-онлайн”. 8.10.2014a. URL: <http://www.tuvaonline.ru/2014/10/08/hronika-vhozheniya-tuvy-v-sostav-sssr.html> (дата обращения: 27.11.2018).

Байыр-оол М. С. О государственном перевороте 1938 года // Сетевое информационное агентство “Тува-онлайн”. 24.11.2014b. URL: <https://www.tuvaonline.ru/2014/11/24/representirovannyu-premer-sat-churmit-tazhy-1894-1938.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Балиев А. Мал союзник, да дорог // Столетие. Информационно-аналитическое издание фонда исторической перспективы. 12.05.2010. URL: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm (дата звернения: 27.11.2018).

Батъянова Е. П., Рюмина Л. Т. Георгий Маркелович Токмашев – просветитель, этнограф, фольклорист // Репрессированные этнографы: Вып. 2 / сост. и отв. ред. Д. Д. Тумаркин. М., 2003.

Башкуев В. Ю. Медико-санитарные экспедиции Наркомздрава РСФСР в Тувинской Народной Республике и становление тувинского здравоохранения (конец 1920-х – середина 1930-х гг.) // Вестник Томского государственного университета. 2018. № 426. DOI:<https://doi.org/10.17223/15617793/426/6>

Баярхүү Д. Хугараагүй ноён нуруу – Содномын Аварзэд (2) // Sonin.MN. 03.03.2018. URL: <https://sonin.mn/news/enews/88319> (дата звернения: 28.11.2018).

Беликова О. Б. Последняя экспедиция А. В. Адрианова: Тува, 1915–1916 гг. Археологические исследования (источниковедческий аспект). Томск, 2014.

Беликова О. Б. Об участии фольклориста Г. М. Токмашева в экспедиции 1915 г. в Туве // Из Кузнецкой старины. Вып. 6. Новокузнецк, 2015.

Белозёрова М. В. К истории образования Ойротской автономной области (начало 1920-х гг.) // Вестник Томского государственного университета. История. 2008. № 308.

Бичелдей К. А. 80 лет тувинской письменности: становление, развитие, перспективы // Тувинская письменность и вопросы исследования письменностей и письменных памятников России и Центрально-Азиатского региона. Ч. I: Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию тувинской письменности (Кызыл, 1–4 июля 2010 года). Абакан, 2010.

Бичелдей У. П. Последний оплот буддизма в Туве в середине XX в. (1946 по 1960 г.) // Религии в изменяющемся мире: сборник научных статей. Улан-Удэ, 2015.

Биче-оол С. М., Самдан А. А. Оленеводы восточных Саян Республики Тыва и Монголии // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. Вып. 1. Кызыл, 2012.

Борина Л. С. Этнические последствия национально-государственного строительства большевиков в Сибири (на материалах Горно-Шорского района) // Вестник Кемеровского государственного университета. 2010. № 1.

Бузыкаева О. П. О некоторых проблемах применения законодательства о реабилитации жертв политических репрессий // Проблемы совершенствования прокурорского надзора: сборник статей. Вып. 4. Иркутск, 2007.

В Кызыле отметили день памяти жертв политических репрессий // Тува.Азия – портал тувиноведения. 31.10.2014. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/7488-repressii.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Вайнштейн С. И. Очерк этногенеза тувинцев // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. V. Кызыл, 1957.

Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. М., 1972.

Вайнштейн С. И., Москаленко Н. П. Общие сведения о Туве и тувинцах // Тюркские народы Восточной Сибири. М., 2008.

Вайнштейн С. И., Москаленко Н. П., Добжанская О. Э. Духовная культура // Тюркские народы Восточной Сибири. М., 2008.

Венюков М. И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Составитель: С. К. Шойгу. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Туве. М., 2007.

Верещагина Т. Е. Эккендей // Центр Азии. № 21 (28 мая – 4 июня 2004). URL: <http://www.centerasia.ru/issue/2004/21/1055-jekkendejj.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Верещагина Т. Е. Эккендей // Центр Азии. № 22 (8–15 июня 2004). URL: <http://www.centerasia.ru/issue/2004/22/1061-jekken-dejj.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Верещагина Т. Е. Эккендей // Центр Азии. № 23 (11–18 июня 2004). URL: <http://www.centerasia.ru/issue/2004/23/1077-jekkendejj.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Верещагина Т. Е. Иннокентий Сафьянов и Монгуш Буян-Бадыргы // Монгуш Буян-Бадыргы – основатель Тувинской государственности: Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 115-летию со дня рождения Монгуша Буян-Бадыргы. Кызыл, 2009.

Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. М., 1989.

Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. М., 2002.

Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии. Историческая динамика политических взаимовлияний. М., 2004.

Вяткина К. В., Ральдин Х. Ц. Народы Монгольской Народной Республики // Народы Восточной Азии. М.; Л., 1965.

Галенович Ю. М. “Белые пятна” и “болевые точки” в истории советско-китайских отношений. Т. I. От Октября 1917 г. до октября 1949 г. М., 1992.

Галенович Ю. М. Два генералиссимуса: И. В. Сталин и Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). М., 2008.

Ганболд М. Ховд аймгийн Буянт сумын нутагт Тува Нарын нүүдэллэн ирсэн түүхийн судалгааны асуудалд // Гуманитарные науки в XXI веке: человек, общество, глобальный мир. Материалы международной конференции, посвященной 70-летию ТНИИЯЛИ – ТИГИ – ТИГПИ, 1–2 октября 2015 года. Кызыл, 2015.

Гасанлы Дж. П. Синьцзян в орбите советской политики: Сталин и мусульманское движение в Восточном Туркестане (1931–1949) / Пер. с азерб. Ф. Гаджиева. 2-е изд., стер. М., 2016.

Герасимова К. М. О бурятской “буржуазной интеллигенции” начала XX века // Национальная интеллигенция, духовенство и проблемы социального, национального возрождения народов Республики Бурятия. Улан-Удэ, 1995.

Гладышевский А. Союз тюрков Сибири. 29 фев. 2008. URL: <http://plimpa.livejournal.com/92830.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Государственный доклад “100-летие единения Тувы и России” // Сетевое информационное агентство “Тува-онлайн”. 10.09.2014. URL: <https://www.tuvaonline.ru/2014/09/10/gosudarstvennyy-doklad-100-letie-edineniya-tuvy-i-rossii.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Грумм-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. III. Вып. I. Антропологический и этнографический очерк этих стран. Л., 1926.

Дамдинов А. В. Агван Доржиев в обновленческом движении бурятского буддийского духовенства // Бурятский буддизм: история и идеология. Улан-Удэ, 1997.

Дамье В. В. Левый радикализм в Туве (1917–1924 гг.) // Acta eruditorum. Вып. 26. 2018.

Даржаа А. Достоин ли памятника Лопсан-Чимит? // Тува. Азия – портал тувиноведения. 16.08.2011. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/3767-lopsan-chimit.html> (дата звернения: 27.11.2018).

Дацышен В. Г. И. Г. Сафьянов – “свободный гражданин свободной Сибири” // Енисейская провинция. Альманах. № 1. Красноярск, 2004.

Дацышен В. Г. Российские регионы в работах зарубежных исследователей: “Сибирская республика Тува” индийского историка Ш. К. Сони // Ойкумена. Регионоведческие исследования. 2011. № 2 (17).

Дацышен В. Г., Ондар Г. А. Проблема государственной принадлежности Тувы в переходный период 1921–1925 гг. // Сибирь и Центральная Азия: проблемы этнографии, истории и международных отношений. Третьи научные чтения памяти Е. М. Залкинда, 18 мая 2007 года. Барнаул, 2007.

Донгак В. С. Этническая идентичность тувинцев Монголии // Общество: социология, психология, педагогика. 2017. № 12. DOI: <https://doi.org/10.24158/spp.2017.12.6>

Донгак С. Ч. Традиции скотоводства у тувинцев (конец XIX – середина XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 – этнография, этнология, антропология / Тувинский институт гуманитарных исследований при Правительстве Республики Тыва. Владивосток, 2011.

Доржу З. Ю., Иргит О. Ю. Историография политических репрессий в Туве // Вестник Тувинского государственного университета: Социальные и гуманитарные науки. 2016. № 1.

Доржу З. Ю., Иргит О. Ю. Дело девяти: судебный процесс 1938 года над государственными деятелями Тувинской Народной Республики в годы политических репрессий // Вестник Калмыцкого Университета. 2017. № 34 (2).

Единархова Н. Монголия и монголы в изданиях Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (1860–1880-е годы) // Вестник Евразии. 2000. № 3 (10).

Екатерина Дорофеева. Девяносто два солнца // Центр Азии. № 47 (18–24 декабря 2015). URL: <http://www.centerasia.ru/issue/2015/47/5271-ekaterina-dorofeeva.-devyanosto-dva.html> (дата обращения: 27.11.2018).

Екеева Н. М. История образования Горно-Алтайской (Ойротской) автономной области // История и современность Республики Алтай. Материалы республиканской научно-исторической конференции. Горно-Алтайск, 24 мая 2012 г. Горно-Алтайск, 2012.

Иргит О. Ю. Забытые политические деятели Тувы: жертвы репрессий и опалы // IV Центральноазиатские исторические

чтения. Пространство культур: через призму единства и многообразия: сборник материалов Международной научно-практической конференции (г. Кызыл, 20–23 сентября 2018 г.). Кызыл, 2018а.

Иргит О. Ю. Образ репрессированного коня Эзир-Кара в литературе и искусстве // Актуальные проблемы исследования этноэкологических и этнокультурных традиций народов Саяно-Алтая: материалы V-ой международной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов (26 июня – 29 июня 2018 г.). Кызыл, 2018b.

История Монголии. XX век. М., 2007.

История Тувы. Т. 1. М., 2001.

История Тувы. Т. 2. М., 2007.

Кабо Р. Очерки истории и экономики Тувы. Ч. 1. М. – Л., 1934.

Кайский М. (Сафьянов М. Г.). Урянхайский вопрос // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Составитель: С. К. Шойгу. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Тове. М., 2007.

Камбы-лама Тувы: Я слышал из уст Далай-ламы теплые слова в адрес Тэло Тулку Ринпоче // Фонд “Сохраним Тибет!” Центр тибетской культуры и информации. 28.01.2010. URL: <http://savetibet.ru/2010/01/28/tuva.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Кан В. С. Возникновение и развитие газетной прессы на старомонгольском языке в Туве (1925–1929 гг.) // Новые исследования Тувы. 2009а. № 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/598> (дата звернения: 27.11.2018).

Кан В. С. Особенности создания и развития периодики на старомонгольском языке в ТНР (1925–1929 гг.) // Монгуш Буян-Бадырғы – основатель Тувинской государственности: Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 115-летию со дня рождения Монгуша Буян-Бадырғы. Кызыл, 2009b.

Кан В. С. Идеологическая подготовка вхождения Тувы в состав СССР: роль и участие СМИ // Вестник Томского государственного университета. История. 2014. № 5 (31).

Кан В. С. Этапы становления и развития периодической печати Тувы (1924–1985) // Вестник Омского университета. История. 2015. № 2.

Кан В. С. Этносоциальный профиль тувинцев // Новые исследования Тувы. 2016. № 2. URL: <http://nit.tuva.asia/nit/article/view/94> (дата звернения: 27.11.2018).

Каралькин П. И. Остатки шаманизма у тувинцев и пути их преодоления // Культура и традиции коренных народов Северного Алтая. СПб., 2008.

Карелина Е. К. История тувинской музыки от падения династии Цин и до наших дней: исследование. М., 2009.

Карр Э. История Советской России. Кн. 8. Социализм в одной стране. 1924–1926. Т. 3. Ч. 2. М., 1989.

Каташев М. С. Свержение советской власти в Горном Алтае в июне 1918 г. // Научное обозрение Саяно-Алтая. 2017. № 4 (20).

Кимеев В. М., Терентьев В. И. Ойратская иллюзия: этнокультурные и этнополитические процессы в Южной Сибири и Западной Монголии в конце XIX – начале XX в. // Археология Южной Сибири. К 80-летию А. И. Мартынова. Вып. 26. Кемерово, 2012.

Киселева Е. Л. Иннокентий Сафьянов и его роль в становлении тувинской государственности // Вестник КрасГАУ. Вып. 7. Красноярск, 2014.

Киселева Е. Л. Сафьяновы и Минусинский краеведческий музей // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. 2015. № 1.

Киселева Е. Л. Роль И. Г. Сафьянова в подготовке и проведении Всетувинского учредительного хурала 1921 г. // IV Центральноазиатские исторические чтения. Пространство культур: через призму единства и многообразия: сборник материалов Международной научно-практической конференции (г. Кызыл, 20–23 сентября 2018 г.). Кызыл, 2018.

Киселева (Черноуско) Е. Л. Личностный фактор в процессе становления тувинской государственности на примере деятельности И. Г. Сафьянова (1917–1921 гг.) // Вестник Томского государственного университета. No 355. Февраль 2012.

Кискидосова Т. А. Русские купцы второй половины XIX – начала XX в. Урянхайском крае и отношение к ним местного населения // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы. Сб. материалов II регион. молодеж. науч. конф. Новосибирск, 2008.

Книги Памяти жертв политических репрессий. URL: <http://base.memo.ru/uploads/books.pdf> (дата звернения: 30.11.2018).

Комарова В. В. Народные голосования в Российской Федерации. Directmedia, 2014.

Крайнова Л. Н. Административное устройство и хозяйственная деятельность ламаистских дацанов в Восточной Сибири в середине XIX – начале XX вв. в соответствии с “Положением о Буддистах Восточной Сибири” 1853 г. // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. История и политология. 2011. № 3.

Кужугет А. К. Духовная культура тувинцев: структура и трансформация. Кемерово, 2006.

Кузьмин С. Л., Оюунчимэг Ж. Вооруженное восстание в Монголии в 1932 г. М., 2015.

Кузьмин С. Л. Урянхайский вопрос и монголо-тувинские отношения в начале XX в. // *Oriental Studies*. Vol. 37, Issue 3. 2018. DOI: 10.22162/2619-0990-2018-37-3-2-14

Кунгаа М. Б. Тувинский фольклор в литературной обработке И. Г. Сафьянова // Сафьянов И. Г. Тува в прошлом. Т. 1: Художественное творчество тувинского народа. Фотоархив. М., 2012.

Куулар Е. М. Юго-восточный диалект тувинского языка. Кызыл, 2012.

Кабышұлы И. Тұран әлемі. Түркі-моңғол халықтарының тарихы. Алматы, 2007.

Ламажаа Ч. К. Клановость в политике регионов России. Тувинские правители. СПб., 2010.

Ламажаа Ч. К. Тува между прошлым и будущим. 2-е изд., испр. и доп. М., 2011.

Ламажаа Ч. К. Концепты “За Саянами” и “тувинское время” в общественном дискурсе Тувы // Пограничье культур – культуры пограничья / под ред. З. Морохоевой. *Debaty Artes Liberales*, Tom VI. Варшава, 2012.

Логинов М. А. Внешняя политика России по отношению к Китаю (1895–1925 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.15 – история международных отношений и внешней политики / Нижегородский государственный университет им Н. И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2010.

Ломакина И. Голова Джа-ламы. Санкт-Петербург – Улан-Удэ, 1993.

Ломакина И. И. Монгольская столица, старая и новая (и участие России в ее судьбе). М., 2006.

Лузянин С. Г. Тувинский вопрос в советско-монгольских отношениях. 1921–1944 гг. // Россия и Восток: взгляд из Сибири. Т. I. Иркутск, 1998.

Лузянин С. Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. М., 2003.

Луначарский А. В. Латинизация русской письменности // Культура и письменность Востока. Кн. 6. 1930.

Льюис Д. Тува и международные отношения в период с 1914 по 1944 гг. (к вопросу о статусе ТНР) // Тезисы научной конференции, посвященной 50-летию ТНИИЯЛИ. 10 октября 1995 г. Кызыл, 1995.

Маадыр М. С. Из истории русской книги в Азии (на примере Тувинской Народной Республики. 1921–1944 гг.) // Книга в контексте социокультурного и этнического взаимодействия. Новосибирск, 2005.

Маадыр М. С. Журналы Тувы // Новые исследования Тувы. 2009. № 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/599> (дата звернения: 28.11.2018).

Маадыр М. С. Книжные собрания буддийских монастырей Тывы // Память мира: историко-документальное наследие буддизма: материалы Международной научно-практической конференции. Москва, 25–26 ноября 2010 г. М., 2011.

Маадыр М. С. Урянхайский край: особенности книжной культуры (1914–1917 гг.) // Библиотека в контексте российской социокультурной истории: краеведческий аспект: материалы Всероссийской научной конференции (с международным участием) (Уфа, 24–25 марта 2016 г.). Уфа, 2016.

Майны Ш. Б. Народные игры в традиционной праздничной культуре тувинцев: семантика и современные метаморфозы // Грамота. 2015. № 12 (62): в 4-х ч. Ч. IV.

Майский И. М. Современная Монголия. Иркутск, 1921.

Майский И. М. Монголия накануне революции. М., 1960.

Мамышева Е. П. Материалы РГАСПИ о студентах Коммунистического университета трудящихся Востока из Ойротии и Хакасии (1920–1930-е гг.) // Алтай – Россия: через века в будущее: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 260-летию добровольного вхождения алтайского народа в состав Российского государства и 25-летию образования Республики Алтай (09–12 июня 2016 г.). Т. I. Горно-Алтайск, 2016.

Мамышева Е. П. Исторический опыт национально-государственного строительства в Южной Сибири в 1917–1941 гг. Диссертация... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова. Абакан, 2017.

Маннай-оол М. Х. Тувинцы Монголии: традиции и современность // Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки. Серия историческая. Вып. XVIII. Кызыл, 1995a.

Маннай-оол М. Х. Дархаты: некоторые этнографические данные // Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки. Серия историческая. Вып. XVIII. Кызыл, 1995b.

Маннай-оол М. Х. Первая столица Тувы // Самагалдай. Первая столица Тувы. Сборник, посвященный 220-летию основания села. Кызыл, 1996.

Маннай-оол М. Х. Тувинцы. Происхождение и формирование этноса. Новосибирск, 2004.

Март-оол В. Д. Социально-политическое и экономическое развитие Тувинской Народной Республики (1921–1944 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – история политических партий и общественных движений / Московский педагогический университет. М., 1992.

Мартан-оол М. Б. Языковая ситуация в Тере-Хольском кожууне Республики Тыва // Развитие языков и культур коренных народов Сибири в условиях изменяющейся России: материалы Международной научной конференции 22–24 сентября 2005 года, Абакан. Абакан, 2005.

Минаев А. В. Государственная граница в приграничном субъекте Российской Федерации: историко-правовое исследование опыта Республики Тыва: Автореф. дис. ... к-та юрид. наук: специальность 12.00.01 – теория и история права и государства, история учений о праве и государстве / Тывинский государственный университет. М., 2009.

Михайлов Г. И. Мифы в героическом эпосе монгольских народов // Краткие сообщения Института народов Азии. Вып. 83. Монголоведение и тюркология. М., 1964.

Михайлов Д. А. Национальный дискурс в Сибири: Г. И. Гуркин и алтайский национализм // International journal of Russian studies. Issue No. 3 (2014/1). URL: http://www.ijors.net/issue3_1_2014/articles/mikhailov.html (дата звернения: 28.11.2018).

Михайлов Д. А. Идеологема возрождения и конструирования алтайских национализмов // Антропологический форум. 2016. № 31.

Моление о тайге // Центр Азии. № 34. (14–20 августа 2002). URL: <https://centerasia.ru/issue/2002/34/2152-molenie-o-tayge.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Моллеров Н. М. Советско-тувинские отношения: 1917–1944 гг.: диссертация... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. М., 2005.

Моллеров Н. М. О смене властной элиты и политического курса в конце 1920-х годов в связи с китайскими и монгольскими событиями // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. 2013. № 1.

Моллеров Н. М. Иннокентий Сафьянов. М., 2014.

Моллеров Н. М. Позиции СССР и Внешней Монголии по “урянхайскому вопросу” в первой четверти XX века // Россия и Монголия в первой половине XX века: концептуальные вопросы российско-монгольских отношений (дипломатия, экономика, наука): сб. науч. тр. УБ. – Иркутск, 2015.

Моллеров Н. М. Советские дипломаты и представители Коминтерна в Тувинской Народной Республике в 1920-е гг. // Новые исследования Тувы. 2016. № 3. URL: <http://nit.tuva.asia/nit/article/view/460> (дата звернения: 28.11.2018).

Моллеров Н. М. История Тувы в 1920-е гг. сквозь призму жизни и деятельности старшего советника тувинского прави-

тельства и ЦК ТНРП П. С. Медведева // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. Т. 31. Вып. 3. 2017.

Монгуш Б. Б. К истории создания Тувинской Народно-Революционной Армии (1921–1944) // Сетевое информационное агентство “Тува-онлайн”. 12.05.2010. URL: https://www.tuvaonline.ru/2010/05/12/0721_armia.html (дата звернения: 28.11.2018).

Монгуш Буян-Бадыргы – основатель Тувинской государственности: материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 115-летию со дня рождения Монгуша Буян-Бадыргы. Кызыл, 2009.

Монгуш Д. А. О языке тувинцев Северо-Западной Монголии // Вопросы тувинской филологии. Кызыл, 1983.

Монгуш Д. А. Тувинский язык и письменность. Избранные труды. Кызыл, 2009.

Монгуш И. Д. История становления органов прокуратуры в Туве (1935–1944 гг.) // Вестник Бурятского государственного университета. Вып. 7: История. 2014.

Монгуш М. В. История буддизма в Туве (вторая половина VI – конец XX в.). Новосибирск, 2001.

Монгуш М. В. Один народ: три судьбы. Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте. Осака, 2010a.

Монгуш М. В. Тува век спустя после Каррутерса и Менхен-Хельфена. Осака, 2010b.

Монгуш М. В. У тувинцев Синьцзяна: двадцать лет спустя // Новые исследования Тувы. 2012. № 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/292> (дата звернения: 28.11.2018).

Москаленко Н. П. Этнополитическая история Тувы в XX веке. М., 2004.

Москаленко Н. Русские защитники Урянхая: Алексей Турчанинов и Иннокентий Сафьянов в истории Тувы // Родина. 2014. № 7.

“Моя грозная фамилия влияния на меня не оказала” // Центр Азии. № 20 (16–22 мая 2003). URL: <https://centerasia.ru/issue/2003/20/1908-moya-groznaya-familiya-vliyaniya-na.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Мышлявцев Б. А. Нормативная культура тувинцев (конец XX – начало XXI в.). 04.06.2009. URL: <http://samlib.ru/m/my->

shljawcew_boris_aleksandrowich/tuva-1.shtml (дата звернення: 28.11.2018).

Нацагдорж Б. Дархадын Гэлэг ноён хутагт болон түүний албатын асуудал // Historia Mongolarum. Түүх – XI. УБ., 2012.

Нацагдорж Б. Хөвсгөл нуурын урианхай хошууны үүсэл (цаатнаас малчин болсон үйл явц) // Евразийн нүүдлийн мал аж ахуй: Түүх, Соёл, Хүрээлэх орчин. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. Сэндай, 2016.

Нацов С. Танну-Тувинский Ревсомол // Жизнь Бурятии. 1925. № 9–12.

Нацов С. Правая опасность в Тувинской народно-революционной партии // Жизнь Бурятии. 1930. № 1.

Обухов В. Г. Потерянное Беловодье. История Русского Синьцзяна. М., 2012.

Ойдуп Т. М., Кылгыдай А. Ч. Вопросы политико-правового трансграничного сотрудничества на тувинско-монгольском участке российской государственной границы // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2011. № 29 (122).

Ойдуп Т. М., Кылгыдай А. Ч. Особенности межэтнических связей населения тувинско-монгольского приграничья // Социс. 2012. № 6.

Ондар Е. М. Первый председатель Президиума Малого Хурала Тувинской Народной Республики Куулар Дондук // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. 2010. № 2.

Ондар Е. М. Оюн Оюнович Полат – государственный деятель Тувинской Народной Республики // Вестник Тувинского государственного университета. Вып. 1: Социальные и гуманитарные науки. Кызыл, 2014.

Ондар Е. М. К вопросу об особенностях политического развития Тувинской Народной Республики в 1920–1930-е годы // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2016. № 12 (177).

Ондар Е. М. Шагдыржап Иргит Чапсынович – политической деятель Тувинской Народной Республики // IV Центральноазиатские исторические чтения. Пространство культур: через призму единства и многообразия: сборник материалов

Международной научно-практической конференции (г. Кызыл, 20–23 сентября 2018 г.). Кызыл, 2018.

Ооржак Ш. Семья с трагической судьбой // Тува.Азия – портал тувиноведения. 23.11.2016. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/8849-tanchay.html> (дата звернения: 30.11.2018).

Отрощенко И. В. Из истории протестного движения в ТНР первой половины 1930-х гг. // Новые исследования Тувы. 2012. № 3. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/315> (дата звернения: 28.11.2018).

Отрощенко И. В. Буддизм и политика в истории Тувы (о появлении института Камбы-ламы) // Новые исследования Тувы. 2014. № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/173> (дата звернения: 28.11.2018).

Отрощенко И. В. Языковая политика и культурное строительство в Тувинской Народной Республике // Новые исследования Тувы. 2015а. № 2. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/22> (дата звернения: 28.11.2018).

Отрощенко И. В. Из истории взаимоотношений ТНР и МНР: проблема возвращения “части тувинского народа” // Новые исследования Тувы. 2015б. № 3. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/4> (дата звернения: 28.11.2018).

Отрощенко И. В. Сангха в контексте государственной политики Тувинской Народной Республики // Новые исследования Тувы. 2016. № 3. URL: <http://nit.tuva.asia/nit/article/view/462> (дата звернения: 28.11.2018).

Отрощенко И. В. Вхождение Тувы в состав СССР: альтернативные мнения // Новые исследования Тувы. 2017. № 4. DOI: <https://www.doi.org/10.25178/nit.2017.4.3>

Отрощенко І. В. Ідеї “руху за оновлення” в Монголії (1920-ті рр.) // Східний світ. 2000. № 2.

Отрощенко І. В. “...Він живе цією ідеєю”: панмонгольський вектор Х. Чойбалсана // Східний світ. 2010. № 3.

Отрощенко І. В. На шляху до створення Великої Монголії (панмонгольський рух у 1920–1930-ті роки). К., 2011.

Отрощенко І. В. Сьогодення казахів КНР: погляд з Казахстану. Частина II // Східний світ. 2016. DOI: № 1. <https://doi.org/10.15407/orientw2016.01.094>

Очерки истории культуры МНР. Улан-Удэ, 1971.

Очерки истории Хакасии (с древнейших времен до современности) / гл. ред. В. Я. Бутанаев; научн. ред. В. И. Молодин. Абакан, 2008.

Павлова А. В. Нормативно-правовые аспекты переселений в Сибирь и Туву в первой половине XX века // Ученые записки юридического факультета. Вып. 36 (46). СПб., 2015.

Пальмбаха А. К празднику национальной культуры в Туве // Революционный Восток. 1935. № 2 (30).

Печатнов В. О. Сталин и Рузвельт – союзники в войне // Великая Победа: в 15 т. Т. VIII. Верховный Главнокомандующий. М., 2015.

Пименова К. В. Некоторые аспекты современного возрождения буддийской и шаманской обрядности в Туве (буддийский гороскоп и “астрологические” обряды) // Этнографическое обозрение Online. Ноябрь, 2006. URL: http://journal.iea.ras.ru/online/2006/EOO2006_6e.pdf (дата звернення: 28.11.2018).

Политические репрессии в Аскизском районе Хакасии (1920–1950) // Красноярское общество “Мемориал”. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/Askiz/06.htm> (дата звернення: 28.11.2018).

Потанин Г. П. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. 4. СПб., 1883.

Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. [2-е изд., доп.]. М. – Л., 1953.

Потахин С. Б. Природоохранные мероприятия в дореволюционной Туве // География и природные ресурсы. 1990. № 4.

Приенисейская Сибирь в советско-китайских отношениях (1917 – начало 1980-х гг.) / В. Г. Дацышен, Л. А. Кутилова, А. В. Низовских, М. Г. Тарасов. Красноярск, 2016.

Прокофьева Е. Д. Процесс национальной консолидации тувинцев. СПб., 2011.

Пюрбю Т. Тувинская национальная литература к XXI годовщине ТНР // Под знаменем Ленина – Сталина. Политико-экономический журнал ЦК ТНРП. 1942. № 1.

Ральдин Х. Ц. Этнический состав современного населения Монгольской Народной Республики // Проблемы этнографии и этнической истории народов Азии. М., 1968.

Решетов О. Подорож до урянхайців Прихубсугулля // Східний світ. 1995 (№ 2) – 1996 (№ 1).

Росов В. А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Кн. I: Великий План. СПб.; М., 2002.

Рощин С. К. Политическая история Монголии (1921–1940 гг.). М., 1999

Рощин С. К. Маршал Монголии Х. Чойбалсан. Штрихи биографии. М., 2005.

Русанов В. В. Национальный суверенитет и процессы суверенизации Горного Алтая (в первой четверти XX века). Барнаул, 2010.

С. Д. Урянхайский Край и Совроссия // Жизнь национальностей. 1922. № 12 (147).

С. М. Культурное строительство Тувинской аратской республики // Революционный Восток. 1932. № 1–2 (13–14).

Саая С. В. Россия – Тува – Монголия: “центрально-азиатский треугольник” в 1921–1944 гг. Абакан, 2003.

Саая С. В. Вопрос о государственных границах Тувинской Народной Республики в 1921–1944 гг. // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. 2016. № 1.

Саая С. В., Сат С. Ч. Геополитический статус Тувы в первой половине XX века (1911–1944 годы). Абакан, 2006.

Саая С. В., Сат С. Ч. Причины политических репрессий в Тувинской Народной Республике в 1930–1940 гг. // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. 2009. № 1.

Салчак Тока / [У. А. Донгак и др.; под общ. ред. С. К. Шойгу и др.]; Русское географическое о-во, ТИГПИ. Москва, 2015.

Самагалдай: Первая столица Тувы. Сборник, посвященный 220-летию основания села. Кызыл, 1996.

Самдан А. А. Монголоязычные источники по истории Тувы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / Институт востоковедения РАН. М., 2001a.

Самдан А. А. Тувинские летописи как исторический источник // Гуманитарные исследования в Туве. М., 2001b.

Самушкина Е. В. Этнонациональная элита Горного Алтая: проблема формирования исторической памяти аборигенного

сообщества (1917–1918 гг.) // Манускрипт. 2018. № 12 (98).
Ч. 2. DOI: <https://doi.org/10.30853/manuscript.2018-12-2.15>

Санжеев Г. Д. Дархатский говор и фольклор. Л., 1931.

Сат А. К. Создание национальной письменности и ее роль в культурном развитии ТНР // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. 2013. № 1.

Сат С. Ч. Формирование и развитие политической системы Тувинской народной республики (1921–1944 годы): Автореф. дис. ... к-та ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Иркутский гос. ун-т. Иркутск, 2000.

Сейфулин Х. М. Образование Тувинской автономной области РСФСР (Краткий исторический очерк). Кызыл, 1954.

Сейфулин Х. М. К истории иностранной военной интервенции и гражданской войны в Туве (1918–1921 гг.). Кызыл, 1956.

Сердобов Н. А. История формирования тувинской нации. Кызыл, 1971.

Сердобов Н. А. Коминтерн и революционная Тува (1921–1944 гг.). Кызыл, 1985.

Серен П. С. Тере-хольский диалект тувинского языка. Абакан, 2006.

Серен П. Тувинцы – оленеводы Монголии / На русском и тувинском языках. Кызыл, 2016.

Серенот С. К. Шаандагы тыва ламаларнын болгаш хурээлери тоогузу. Тоогу материалдары, сатыышкыннар. Изд. 2-е, доп. и дораб. Кызыл, Абакан, 2016.

Симуков А. Д. Труды о Монголии и для Монголии. Т. 1. Осака, 2007.

Соловьева А. А. Демоны и экзорцисты современного Улан-Батора // Вестник РГГУ. Серия “Филологические науки. Литературоведение. Фольклористика”. 2011. № 9 (71).

Стабильность и конфликт в российском приграничье. Этнополитические процессы в Сибири и на Кавказе. М., 2005.

Сувандии Н. Д., Куулар Е. М. Этнические тувинцы сумона Цагаан-Нуур Монголии: исследовательские проблемы // Новые исследования Тувы. 2017. № 1. DOI: <https://www.doi.org/10.25178/nit.2017.1.4> (дата звернения: 28.11.2018).

Суходолов А. П., Кузьмин Ю. В. Монголия и русско-монгольские отношения первой половины XX века: проблемы истории и историографии. Иркутск, 2016.

Сушко А. В. Роль В. И. Анучина в развитии алтайского национализма в 1918 г. // Известия Алтайского государственного университета. Серия: История. Политология. 2008. № 4/1.

Схиммельпеннинк ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский // Ариаварта. Научный журнал. 1997, № 1.

Тарбастаева И. С. Тува превращается в моноэтнический регион: риски и перспективы // Всероссийский экономический журнал "ЭКО". 2018. № 5. DOI: 10.30680/ЕСО0131-7652-2018-5-65-80

Татаринцев Б. И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. Кызыл, 1976.

Татаринцева М. П. Об издании литературного наследия И. Г. Сафьянова // Новые исследования Тувы. 2011. № 2–3.

Терентьев В. И. Ойраты: этнокультурная составляющая политонима и контуры современной этноисторической общности // Вестник Томского государственного университета. История. 2013. № 3 (23).

Тока. На культурном фронте Танну-Тувинской народной республики // Революционный Восток. 1936. № 2–3 (36–37).

Тока С. К новым успехам в 1944 году // Под знаменем Ленина – Сталина. Политико-экономический журнал ЦК ТНРП. 1943. № 6.

Тува: Словарь культуры / Составитель С. В. Маркус. М., 2006.

"Тува моя, судьба моя, боль моя..." // Центр Азии. 25 апреля 2003 г. URL: <http://www.centerasia.ru/issue/2003/17/1934-tuva-moya-sudba-moya-bol-moya....html> (дата звернения: 28.11.2018).

Тугужекова В. Н. Хакасско-алтайские взаимоотношения (вторая половина XVII – начало XX в.) // Алтай – Россия: через века в будущее: Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 260-летию добровольного вхождения алтайского народа в состав Российского государства и 25-летию образования Республики Алтай. (09–12 июня 2016 г.). Т. I. Горно-Алтайск, 2016.

Тугужекова В. Н., Карлов С. В. Репрессии в Хакасии. Абакан, 1998. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/RepHak/0.htm> (дата звернения: 28.11.2018).

Тюхтенева С. П. Исторические и этногенетические связи монголов и алтайцев или Чингисхан возвращается // IX Международного конгресса монголоведов (Улан-Батор, 8–12 августа 2006 г.). Доклады российских ученых. М., 2006.

Уванчаа Д. М. Тувино-тибетская медицина: пути интеграции с современной медициной // Курортная база и природные лечебно-оздоровительные местности Тувы и сопредельных регионов. Т. 2, № 1-1. Кызыл, 2015.

Уланова А. Э. Особенности монгольского языка юго-восточной Тувы: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.16 / АН СССР. Сиб. отд-ние. Бурят. ин-т обществ. наук. Улан-Удэ, 1988.

Усов В. Н. Советская разведка в Китае. 20-е годы XX века. М., 2002.

Харунов Р. Ш. Формирование интеллигенции в Тувинской Народной Республике (1921–1944 гг.). Абакан, 2009.

Харунова М. М. Социально-политическое развитие Тувы в середине XX века. Новосибирск, 2011.

Хертек Л. К. Тувинско-монгольские связи и отношения в период Тувинской Народной Республики // Новые исследования Тувы. 2016. № 3. URL: <http://nit.tuva.asia/nit/article/view/464> (дата звернения: 28.11.2018).

Ховалыг С. Личность в истории: Монгуш Буян-Бадыргы (1892–1932) // Вестник Евразии. 2007. № 2 (36).

Ховалыг С. С. История чиновничества Танну-Тувы (середина XVIII – конец XIX вв.) // Новые исследования Тувы. 2010. № 3. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/508> (дата звернения: 28.11.2018).

Хомушку О. М. Религия в истории культуры тувинцев. М., 1998.

Хомушку О. М. Религия в культуре народов Саяно-Алтая. М., 2005.

Хомушку О. М. Возрождение буддизма в Туве: от прошлого к настоящему // Религии в изменяющемся мире: сборник научных статей. Улан-Удэ, 2015.

Хомушку Ю. Ч. Процессы сближения и вхождения Тувинской Народной Республики в состав СССР: 20–40-е годы XX в.: Автореф. дис. ... к-та ист.: 07.00.02 – история / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. М., 2002.

Хорина В. В. О роли купечества в научном изучении Енисейской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева. 2011. № 4.

Хөвсгөл нуурын урианхай хошуу // Монголын түүх. URL: <https://mongoltoli.mn/history/h/883> (дата звернения: 28.11.2018).

Хөвсгөл нуурын Урианхайн хязгаар нутаг // Хөвсгөл аймаг Цагаан Үүр Сум. URL: <http://tsagaan-uur.khs.gov.mn/news/77/single/54> (дата звернения: 28.11.2018).

Цэцэгдарь У. Фонетические особенности речи кобдоских тувинцев (чередование кратких/долгих гласных) // Мир науки, культуры, образования. 2013. № 6 (43).

Чыргалан С. Ю. Деятельность Ойротской автономной области в подготовке национальных кадров для Тувинской Народной Республики в 1925–1944 гг. // Genesis: исторические исследования. 2018. № 6. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_26381.html (дата звернения: 28.11.2018). DOI: 10.25136/2409-868X.2018.6.26381

Чулуун С., Айыжы Е. В. Государственная политика России и Монголии к тувинцам-оленеводам на современном этапе // Вестник Калмыцкого университета. 2016. № 4 (32).

Чулуун С., Донгак А. С. Этнокультурные контакты народов Саяно-Алтая и Западной Монголии // Новые исследования Тувы. 2015. № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/54> (дата звернения: 28.11.2018).

Шекшеев А. Хакасия: непростое рождение республики // Тува.Азия – портал тувиноведения. 18 мая 2011. URL: <https://www.tuva.asia/news/ruregions/3426-hakasiya.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Шишмарев Я. П. Сведения о дархатах-урянях ведомства Ургинского Хутукты // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – ту-

винцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Составитель: С. К. Шойгу. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхия к Танну-Туве. М., 2007.

Шойгу К. С. Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожила Тувы о своей малой Родине. Кызыл, 2001.

Шойжелов (Нацов) С. А. Тувинская Народная Республика. Материалы и документы по истории национально-революционного движения тувинских скотоводов. М., 1930.

Шостакович С. Политический строй и международно-правовое положение Танну-Тувы в прошлом и настоящем. Иркутск, 1929.

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. М., 2001.

Юша Ж. Тувинцы в Поднебесной // Тува.Азия – портал тувиноведения. 20 октября 2011а. URL: <http://www.tuva.asia/news/asia/4019-tuv-v-kitae.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Юша Ж. Тувинцы в Поднебесной (ч. 2) // Тува.Азия – портал тувиноведения. 26 октября 2011б. URL: <http://www.tuva.asia/news/asia/4042-tuvincy-kitay2.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Юша Ж. М. Тувинцы Китая в XXI веке: вехи истории и современное состояние // Новые исследования Тувы. 2017. № 1. DOI: <https://www.doi.org/10.25178/nit.2017.1.7>

Alatalu T. Tuva. A State Reawakens // Soviet Studies. Vol. 44, No. 5. 1992.

Alatalu T., Strupp M. Tuva // Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL]. Vol. 10. Oxford, 2012.

Alatalu T. Geopolitics Taking the Signature from the Russian-Estonian Border Treaty (2005) // Baltic Journal of European Studies Tallinn University of Technology. Vol. 3, No. 2 (14). 2013. DOI: <https://doi.org/10.2478/bjes-2013-0015>

Ayyzhy E. V., Mongush M. Mongolian Tuvans: Their Ethno-Linguistic Situation // International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPA). Vol. 5, Issue 12. 2016a.

Ayyzhy E. V., Mongush M. The Tuvans in China: Their Language Situation // International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPA). Vol. 5, Issue 12. 2016b.

Anaiban Z. V., Walker E. W. On the Problem of Interethnic Conflict: The Republic of Tuva // *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*. N.Y., 1996.

Anderson B. A., Silver B. D. Estimating Russification of Ethnic Identity Among Non-Russians in the USSR // *Demography*. Vol. 20, No. 4. 1983. DOI: <https://doi.org/10.2307/2061114>

Arıkoğlu E. Tuva'nın XX. Asır Siyasî Tarihi (2002) // *Türkler*. C. 20. Têrk dênyasi. Yeng Têrkgye Yayinlari. Ankara.

Atwood C. P. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. N.Y., 2004.

Ballis W. Soviet Russia's Asiatic frontier technique: Tana Tuva // *Pacific Affairs*. Vol. XIV, No. 1. 1941. DOI: <https://doi.org/10.2307/2751777>

Ballis W. B. The Political Evolution of a Soviet Satellite: The Mongolian People's Republic // *The Western Political Quarterly*. Vol. 9, No. 2. 1956. DOI: <https://doi.org/10.2307/444608>

Balzer M. M. From ethnicity to nationalism: turmoil in the Russian mini-empire // *The Social Legacy of Communism* / Ed. Millar J. R., Wolchik Sh. L. Wash.; Cambridge; New York, 1994.

Batbayar Ts. *Modern Mongolia a Concise History*. U.B., 1996.

Bawden C. R. *The Modern History of Mongolia* / Afterword by Alan Sanders. L. and N.Y., 1989.

Bebler A. Conflicts between Socialist States // *Journal of Peace Research*. Vol. 24, No. 1. 1987. DOI: <https://doi.org/10.1177/002234338702400104>

Dallin D. J. *Soviet Russia and the Far East*. L., 1949.

Dashpurev D., Usha P. *Mongolia: Revolution and Independence. 1911–1992*. New Delhi, 1993.

Dongak V. S. Problems of the History and Modern Situation of the Tuva-Mongol Relations // *Новые исследования Тувы*. 2010. № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/572> (дата звернення: 28.11.2018).

Eismont M. Tuva: Rejoining the Fold / Translated by Mark Eckert // *Prism*. Vol. 2, Issue 18. 1996. URL: <https://jamestown.org/program/tuva-rejoining-the-fold/> (accessed September 29, 2018).

Elleman B. A. Secret Sino-Soviet Negotiations on Outer Mongolia, 1918–1925 // *Pacific Affairs*. Vol. 66, No. 4. 1993–1994. DOI: <https://doi.org/10.2307/2760678>

Endicott E. Russian Merchants in Mongolia: The 1910 Moscow Trade Expedition // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. N.Y.; L., 1999.

Fisher H. H. Soviet Policies in Asia // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 263: The Soviet Union Since World War II. 1949.

Fondahl G. A. Siberia's First Nations / *The National Council for Soviet and East European Research*. Wash., 1995.

Forsyth J. A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990. Cambridge, UK, 2000.

Friters G. M. The Development of Outer Mongolian Independence // *Pacific Affairs*. Vol. 10, No. 3. 1937. DOI: <https://doi.org/10.2307/2751345>

Grivelet S. The Latinization Attempt in Mongolia // *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Conference (PIAC) / Edited by Árpád Berta*. Szeged, 1997. (*Studiauralo-altaica* 39).

Heaton W. Mongolia: Troubled Satellite // *Asian Survey*. Vol. 13, No. 2. 1973. DOI: <https://doi.org/10.2307/2642740>

Heissig W. The religions of Mongolia. Berkeley; L.A., 1980.

Henze P. B. Ethnic Dynamics and Dilemmas of the Russian Republic // *Studies in Conflict & Terrorism*. Vol. 17, Issue 1. 1994. DOI: <https://doi.org/10.1080/10576109408435944>

Hou Y. The Analysis of Current Situation of Tuva people in China // *Новые исследования Тувы*. 2014. № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/178> (дата звернения: 28.11.2018).

Inamura T. The Transformation of the Community of Tsaatan Reindeer Herders in Mongolia and Their Relationships with the Outside World // *Pastoralists and Their Neighbors in Asia and Africa / Edited by K. Ikeya and E. Fratkin*. Osaka, 2005. DOI: <http://doi.org/10.15021/00002643>

Khabtagaeva B. Mongolic Elements in Tuvan. Wiesbaden, 2009.

Kolarz W. The Peoples of the Soviet Far East. N.Y., 1954.

Körner-Lakatos E. Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen. Münster, 2010.

Kristensen B. M. Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia. Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, 2015.

Lattimore E. Report on Outer Mongolia // Far Eastern Survey. Vol. 15, No. 22. 1946. DOI: <https://doi.org/10.2307/3023395>

Lattimore O. Political Conditions in Mongolia and Chinese Turkestan // Annals of the American Academy of Political and Social Science. Vol. 152: China, Issue 1. 1930. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027162301520013>

Lattimore O. The New Political Geography of Inner Asia // The Geographical Journal. Vol. 119, No. 1. 1953. DOI: <https://doi.org/10.2307/1791615>

Leimbach W. Tuwa, das quellgebiet des Jenissei: Ein landeskundlicher Abriß // Geographische Zeitschrift. 42. Jahrg., 11. H. 1936a.

Leimbach W. Landeskunde von Tuwa. Gotha, 1936b.

Mansvetov F. S. Tannu-Tuva – The Soviet “Atom City”? // Russian Review. Vol. 6, No. 2. 1947. DOI: <https://doi.org/10.2307/125304>

Mawkanuli T. The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC // Central Asian Survey. Vol. 20, No. 4. 2001. DOI: <https://doi.org/10.1080/02634930120104654>

McMullen R. Tuva: Russia’s Tibet or the Next Lithuania? // European Security. Vol. 2, No. 3. 1993. DOI: <https://doi.org/10.1080/09662839308407134>

Mendsaikhan Kh. Immigration Policy in Mongolia, 1921–1940 // Трансграничные миграции в пространстве монгольского мира: история и современность. Улан-Удэ, 2010.

Mongush M. The annexation of Tannu-Tuva and the formation of the Tuvinskaya ASSR // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. Vol. XXI, No. 2. Fall 1993. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905999308408275>

Morozova Irina Y. (Irina Yurievna). Socialist Revolutions in Asia: The social history of Mongolia in the 20th century. L.; N.Y., 2009.

Narangoa L. and Cribb R. Historical atlas of northeast Asia, 1590–2010: Korea, Manchuria, Mongolia, Eastern Siberia. N.Y., 2014.

Nordby Judith. The Mongolian People’s Republic, 1924–1928, and the Right Deviation. Submitted in accordance with the re-

quirements for the degree of Doctor of Philosophy / The University of Leeds, Department of Chinese Studies. May 1988.

Paine S. C. M. *Imperial Rivals: China, Russia, and Their Disputed Frontier*. Armonk and L., 1996.

Radchenko S. *The Soviet Union and Asia, 1940s–1960s* // SRC Comparative Studies on Regional Powers. No. 9. 2012.

Rotar Igor. China: Xinjiang – Linked religious practice and state control levels? // Forum 18 News Service. October 11, 2004. URL: http://www.forum18.org/archive.php?article_id=428 (дата звернення: 28.11.2018).

Rupen R. A. *Outer Mongolia, 1957–1960* // Pacific Affairs. Vol. 33, No. 2. 1960. DOI: <https://doi.org/10.2307/2752940>

Rupen R. A. *The Mongols of the Twentieth Century*. Pt. 1. Bloomington, 1964.

Rupen R. A. *Tuva* // Asian Survey. Vol. 5, No. 12. 1965. DOI: <https://doi.org/10.2307/2642653>

Rupen R. *The Mongolian People's Republic*. Stanford, 1966.

Rupen R. A. *The Fiftieth Anniversary of the Mongolian People's Republic: 1921–1971* // Asian Survey. Vol. 13, No. 5. 1973. DOI: <https://doi.org/10.2307/2642795>

Rupen R. A. *The absorption of Tuva* // *The Anatomy of Communist Takeovers* / Ed. T. T. Hammond. New Haven, 1975.

Sarangerel (Sarengerile). *The Tuvan Legend of Genghis Khan, Using the Xinjing Tuvans as an Example* // *Oirat People: Cultural Uniformity and Diversification* / Edited by I. Lkhagvasuren and Yuki Konagaya. Osaka, 2014. DOI: <http://doi.org/10.15021/00002414>

Shurkhuu D. *Similarities and Differences between Mongolia and Tuva in the Evolution of Bilateral Ties* // *Oirat People: Cultural Uniformity and Diversification* / Edited by I. Lkhagvasuren and Yuki Konagaya. Osaka, 2014. DOI: <http://doi.org/10.15021/00002408>

Socialist Devotees and Dissenters: Three Twentieth-Century Mongolian Leaders Interviews / Conducted by Yuki Konagaya and I. Lkhagvasuren, Translated by Mary Rossabi, Edited and Compiled by Morris Rossabi. Osaka, 2011.

Somuncuoğlu Anar. *Tuva (Tıva) Cumhuriyeti* // *Türkler*. C. 20. *Têrk dênyasi*. Yengî Têrkgye Yayinlari. Ankara, 2002.

Soni Sh. K. Exploring the history of Tuva-Mongolia linkages in the context of Sino-Russian / Soviet rivalry // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. 2009. URL: <https://articlekz.com/en/article/14312> (дата звернения: 28.11.2018).

Sullivan S. Interethnic relations in Post-Soviet Tuva // Ethnic and Racial Studies. Vol. 18. No. 1. 1995. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.1995.9993854>

Tang P. S. H. Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931. Durham, 1959.

Tannu Tuva 1911–1944 // The World at War. From Versailles to the Cold War. Website. URL: <http://www.schudak.de/timelines/tannutuva1911-1944.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Todoriki M. Tuwa-Ren: The Emerging Ethnic Identity of the Altai-Tuvans in Xinjiang // Journal of Eurasian Studies. Vol. II, Issue 3. 2010.

Tomasic D. The Structure of Soviet Power and Expansion // Annals of the American Academy of Political and Social Science. Vol. 271: Moscow's European Satellites, Issue 1. 1950. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027162502710010>

Varneck E. Siberian Native Peoples after the February Revolution // Slavonic and East European Review. American Series. Vol. 2, No. 1. 1943. DOI: <https://doi.org/10.2307/3020135>

Wang J. Ethnonyms and Nationalism in Xinjiang // Exploring Nationalisms of China: Themes and Conflicts / Edited by C. X. George Wei and Xiaoyuan Liu. Foreword by William C. Kirby. Westport, Connecticut, L., 2002.

Wheeler A. The Dukha: Mongolia's Reindeer Herders // Mongolia Survey. Vol. 6. 1999.

Wheeler A. A. Lords of the Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders. A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University. 2000.

Yang J., Ryan Ch. & Lingyun Zh. The “Culture Broker” as Performer: Tuva and Kazakhs “Home Visits” in Kanas, China // Asia Pacific Journal of Tourism Research. Vol. 19, No. 5. 2014. DOI: <https://doi.org/10.1080/10941665.2013.764912>

Интернет-ресурсы

СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции. URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернения: 25.12.2018).

Тува.Азия – портал тувиноведения. URL: <https://www.tuva.asia/about.html> (дата звернения: 28.11.2018).

Центр Азии. URL: <http://www.centerasia.ru/> (дата звернения: 28.11.2018).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Аварзед С. 136
Адріанов О. В. 22, 25, 249
Алаталу Т. 270
Алпатов В. М. 156
Амагаєв М. І. 96, 97, 197
Амар А. 92–94, 97–98
Амур-Санан А. М. 85, 154
Анайбан З. В. 231
Анчімаа Х. (Анчіма) 276, 281
Анучин В. І. 249–251
Апресов Г. А. 298
Аранчин Ю. Л. 8, 26, 118
Артас М. Б. 229
Аршин Н. А. 282
- Бавуу-Сюрюн М. В. 242
Бадрах У. 105, 110, 112, 308
Базир-Сат Х. К. 276–277, 312
Баїр О. Ш. 57, 220, 232, 275–276
Баїр-оол М. С. 274
Банзаракцаєв Г. 114–115, 152, 191
Батжаргал 212
Бахітов М. Ш. 135–136
Белокуров 138
Бегзєєв – *див.* Жамцарано Ц. Ж.
Бенедиктов І. О. 136
Беннігсен А. П. 116
Бобков 138
Богданов В. А. 157–159, 161, 193, 196, 199, 211
Богдо-хан (богдо-геген VIII
Джебцзун-дамба-хутухта)
14–15, 27, 31, 59, 171–172
Бодо Д. 38, 47
Бойду 219
Борисов С. 17
Боуден Ч. 92
Брешко-Брешковська К. К. 25
Бульчун С. 108–110, 150
Будда Шак'ямуні 182, 187, 369, 371
Бухарін М. І. 101, 147
Буян-Бадирги М. 21, 31, 33–34, 57, 68, 76, 83, 85–86, 91, 104, 175, 178, 185, 219
- Васильєв О. М. 63, 93
Верещагіна Т. Є. 41, 43
Веселов К. 299–300
Вишинський А. Я. 311
Вікман П. М. 301
Вільсон В. 286
Владимирцов Б. Я. 144–145, 174
Власов І. О. 134–135
Ворошилов К. Є. 192
- Гавен Ю. П. 42
Галенович Ю. М. 294, 297
Гасанли Дж. 297–298

* До цього переліку не увійшли імена, що наводяться в посиланнях у квадратних дужках, а також у списку використаних джерел і літератури та Summary.

- Генден П. 98, 105, 109–110, 226
 Гендерсон Л. 308–309
 Герасимов С. В. 165
 Гіваабалжир С. 96, 288
 Гордієнко П. Я. 254–255
 Городовиков О. І. 139
 Григор'єв В. Ю. 176
 Громико А. А. 294
 Грумм-Гржимайло Г. Ю. 10, 115–117, 174, 216
 Гуругунджав 117

 Давтян Я. Х. 62, 64, 66–67, 69–75, 81, 86, 151, 287, 304
 Дажи Оюн 143
 Далай-хан 212
 Далін Д. 89
 Дамбадорж Ц. 96–97
 Данзан А. 80, 95
 Данзан С. 44–46
 Данзин О. 52, 72, 77, 82–83
 Данчай О. Ч. (Танчай О. Ч.) 111, 225–227
 Дацишен В. Г. 24, 85,
 Деканозов В. Г. 132, 141, 311–312
 Дендев О. 90
 Джалхандза-хутухта VIII Дамдинбазар 30, 80, 171, 286
 Джебцун-дамба-хутухта – див. Богдо-геген VIII
 Диренкова Н. П. 252
 Долчанмаа Б. Ш. 260
 Дондук К. 67, 76, 84–85, 104, 119–122, 181, 183, 185, 187, 219, 300
 Доржпалам 82–83
 Дорофєєви 222
 Дуувен-оол К. 239
 Дугаржап 219
 Дурброу Е. 290
 Духовський С. І. 39
 Дьомін В. Ф. 165

 Елбегдорж Ц. 240
 Елдев-Очір Б.-О. 110, 212, 308
 Еліава Ш. З. 192
 Еллеман Б. 88
 Енгельс Ф. 165
 Ендікотт Е. 270
 Етвуд К. 294

 Єнукідзе А. С. 39
 Єчкалов А. М. 227

Жадамба Н. 95
 Жамцарано Ц. Ж. (Бегзєєв) 18–19, 28, 96–97

 Іванов І. О. 135, 291
 Індутов А. К. 265
 Ітигін Г. І. 246–247, 262

Кабо Р. М. 116, 163
 Калінін М. І. 39
 Калінічев Я. К. 138, 232, 280
 Капіца М. С. 136–137, 291, 294
 Каралькін П. І. 203, 236
 Карахан Л. М. 70, 106–107, 159–160, 191–193, 197, 213, 257
 Каррутерс Д. 11
 Карсига О. 150
 Кейріс Р. І. 26

- Киргис І. 272
 Коваленко П. 147
 Козьмін М. М. 246
 Коларц В. 267, 301–302
 Колчак О. В. 11, 15, 246
 Комбу А. С. 204
 Кон Ф. Я. 42, 173
 Констен Г. 171
 Кочетов С. К. 55, 60, 255
 Круглов С. Н. 136
 Кубасов Б. С. 264
 Кужугет С. А. 227
 Кузьмін С. Л. 95
 Кузьмін Ю. В. 286
 Курседі О. К. 52, 55, 57, 69, 72
 Куусенен О. В. 275
 Кучумов В. М. 193

 Лааган Л. 105, 109
 Ланцетті 300
 Латишев Г. 129, 141–142
 Латгімор Е. 11
 Латгімор О. 89
 Ленін В. І. 165
 Лермонтов М. Ю. 164
 Литвинов М. М. 306–307
 Лідін-Пуляєв К. П. 39
 Ліспіньш Р. 310
 Літлпейдж Дж. 299
 Ло Сяохой 305
 Лозовський С. А. 276
 Лопсан Мерзи 31
 Лопсан-Самбуу Ш. (Лувсан-Самбуу) 228–229
 Лопсан Чамзи (Лубсан Чжам-цо) 174–176, 181–182, 184–185
 Лопсан-Чіміт М. 156–157, 188
 Лузянін С. Г. 86, 128
 Луначарський А. В. 156

 Майнагашев С. Д. 246
 Майтаков К. А. 248, 262
 Максарджаб Х. Б. (Максаржап) 15, 47, 66–67, 69–74, 81, 95, 98, 287
 Маленков Г. М. 292
 Малов С. Ю. 161
 Мальцев Я. 117
 Мамишева О. П. 253
 Мандараа О. (Мандара) 138–139, 141, 227, 276
 Маннай-оол М. Х. 117
 Мансветов Ф. С. 269–270, 302
 Маркс К. 147, 165
 Марчин О. 230
 Мачаваріані В. 148, 184, 189, 191, 306
 Медведєв П. С. 40, 55, 60, 68, 76, 83, 178
 Менхен-Хельфен О. 48, 51, 85, 87
 Мерсе (Го Даофу) 103
 Михайлов-Очі І. М. 262
 Мишлявцев Б. О. 204
 Міф П. О. 147, 306
 Моллеров М. М. 30, 35, 40, 60, 225, 267, 273, 290
 Молотов В. М. 129–134, 136, 140, 208, 267, 275, 278–280, 283–284, 288, 295, 312, 323
 Монгуш М. 282
 Монгуш М. В. 174, 195, 201, 202, 243

- Москаленко Н. П. 33, 183, 190, 231, 271, 277
Мулюкін І. Т. 225
- Найдансурен** 82
Намсарай 128, 131
Намчак С. К. 227
Нарімандах (Нармандаги) 68, 85
Нацов (Шойжелов) С. А. 152, 191, 304
Нейман А. Ф. 308
Никифоров П. М. 83, 97–98, 100
Нікітенко І. Д. 25–27, 29, 35–37
Німажап М. 67, 76, 83, 104, 219
Новоселов І. П. 26
Норбу Т. Ч. 260
- Обухов В. Г.** 296, 299
Олександр III 297
Ондар Х. О. 227
Орлов А. О. 171
Оруйгу С. 67, 82–84
Оспан-батир 139
Охтін А. Я. 46, 90
- Пальмбах О. А.** 157, 159, 162
Панчен-лама IX 215, 223
Папарде Л. А. 247
Парчин С. 229
Пейн С. 11, 271
Петров Г. С. 138
Петров Ф. – *див.* Раскольников (Петров) Ф. Ф.
- Пірінлей К.-С. 224
Полат О. О. 148, 224–225
Поліванов Є. Д. 161
Полторацький О. І. 179
Попов В. Л. 116, 172
Попов Н. В. 162, 197, 306
Поппе Н. 161
Постишев П. П. 192, 306
Потанін Г. М. 116, 248
Пржевальський М. М. 296
Прокоф'єва К. Д. 148, 158, 166, 173
Приходов Ю. К. 292–293
Пушкін О. С. 164
Пюрбю С. Б. 138
- Райтер Й. Л.** 106, 160, 192
Рапопорт М. М. 229
Раскольников (Петров) Ф. Ф. 95, 150
Рискулов Т. Р. 83, 93–95, 150
Рінчино Е.-Д. 46, 53, 63, 92–94, 96
Рогов І. П. 227
Ружейников І. С. 42
Рузвельт Т. 285, 288–290
Рупен Р. 80, 239, 292
- Саая С. В.** 30, 107, 207
Салліван С. 270
Самбу Ж. 135–136
Самдан А. А. 117, 144
Сандак К. О. 206
Санданмаа С. 228
Санжай 186
Сари-Сеп-Канзичаков Л. О. 251, 264

- Саф'янов Г. П. 12–13
 Саф'янов І. Г. 3, 8, 17, 20–27, 29, 31, 33–44, 85–86, 118, 314
 Саф'янови 42
 Севеєн 156–157, 184, 186, 188
 Сегленмей Ф. Ш.-Х. 216
 Сейфулін Х. М. 8
 Сен Ката яма 84–85
 Сенгіїжик О. 221, 223
 Сердобов М. О. 8
 Серебрєнников І. І. 11
 Сиден-Содном 155
 Сирєн 265
 Сімуков А. Д. 116
 Смахтін 312
 Смирнов І. М. 16, 19, 21
 Соднам О. 150, 186, 219
 Соднам-Балчир О. 27, 30, 33, 56, 76
 Соймонов Ф. І. 117
 Сомунджуоглу А. 270–271
 Сталін Й. В. 63, 140–142, 165–166, 213, 275, 277, 280, 283–285, 289–290, 292–293, 295–298, 306, 324
 Старков О. Г. 119–121, 183, 192, 213, 304
 Стаханов М. П. 136
 Стомоняков Б. С. 311
 Стрєлков 60
 Сумунак К. 57
 Сун Цзивєнь 284–285, 290
 Сунгар-оол Товунак оглу Куулар 227
 Сурєнжав Ч. (Сурунжаб) 129–131, 139–140, 291–292
 Суходолов О. П. 286
 Сущєвський М. Г. 133, 164, 228–229, 266, 278–279, 312–313
 Сюрюн Т. 228–229
 Тайжин 147
 Талха-Сюрюн С. 77–78, 104, 120–122
 Тан П. 11, 50, 89, 119, 269
 Танов С. Т. 311
 Танчай – *див.* Данчай О.
 Таранатха 368, 370
 Тас-оол В. Л. 165
 Тєльгєреков Я. К. 262
 Темурдун 212
 Товариштай М. Ч. 139, 229
 Тогдін І. В. 265
 Тока С. К. 77, 110, 125, 128, 132, 134, 138–141, 198, 200–201, 209, 224–226, 229, 232, 266–267, 271–278, 281, 288, 307–308, 312, 317, 323–324
 Токмашєв Г. М. 249
 Толстой Л. М. 25
 Толстухін Ф. С. 265
 Томашич Д. 305
 Тонміт (Туммут) 30
 Торосов М. Г. 264–265
 Турчанінов О. О. 117, 171, 173, 175, 212
 Уланова А. Е.-Г. 167
 Унгерн-Штернберг Р. Ф. 28
 Уншлихт Й. С. 107
 Усов В. М. 67
 Устюгов П. 253

- Фальський Ф. Г.** 36, 39–41, 47–48, 60–61, 90, 92, 256
Фірлінгер З. 311
Форсайт Дж. 237, 292, 302
Фріновський М. П. 225, 323
Фрітерс Д. 50
Фрунзе М. В. 61
- Хакімов** 138
Хейссіг В. 170
Хемчик-оол А-Т. 150, 226–227, 310
Хертек Л. К. 129, 152
Хітон В. 294
Хмарін Н. П. 264
Хомушку О. М. 195, 200, 205
Хомушку Ю. Ч. 272
Хорло 19, 28
Хуралбай 169
- Цеденбал Ю.** 129, 292–294
Церендорж Б. 94–95, 97–98, 100
Цзян Цзінго 290
- Чагдаржав Д.** 18, 27, 31–32, 39
Чан Кайші 34, 289–291, 297
Черномордик М. Б. 112
Черчилль В. 289–290
Чжан Цзолінь 101
Чингіз-хан 228
Чичаєв І. А. 67, 75, 78, 80–84, 179
- Чичерін Г. В.** 16–17, 19, 26, 28–29, 37–40, 44–46, 61–63, 71, 80, 93, 95, 97, 271, 304
Чімба О. М. 132–133, 229, 266, 276, 279, 311–312
Чойдан М. 105
Чойжил 109
Чойбалсан Х. 128–131, 133–135, 139–141, 292–293, 317
Чооду К.-К. К. 125, 195, 209, 230
Чорос-Гуркін Г. І. 246, 248–249, 255–256, 262, 264
Чугунов Я. 60, 82–83
Чульжанов К. А. 264–265
Чурміт-Дажи С. 120, 122, 225–229, 266
- Шаброл** 187
Шагдир М. 76, 82–83, 85, 179–180, 219
Шагдиржап І. 110
Шен Шицай 295–296, 298
Шижее З. 105
Ширендиб Б. 136, 190
Шойдон 187
Шотман О. В. 102
Шум'яцький Б. З. 16–18, 20, 37–38, 45–46
- Юша Ж. М.** 242–243
- Ярославський О. М.** 147

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аймак (монг.) – 1) найбільша адміністративна одиниця Монголії. У складі Халхи було чотири аймаки, очолювані вельможними монгольськими князями, які зберегли за собою титули ханів. Назви аймаків відповідали титулам їхніх правителів; 2) земляцтво в монастирях, до якого приписувалися лами, народжені в тих самих хошунах.

Акша (тув.) – грошова одиниця Тувинської Народної Республіки в 1934–1944 рр. Ділилася на 100 копійок.

Алба (монг.) – податок.

Амбин-нойон (від кит. *амбань* та монг. *нойон*) – номінальний глава всіх тувинських хошунів, за часів династії Цін підкорявся цзяньцзюню в Улясутаї. Амбин-нойонами ставали за правом спадковості володарі Оюннарського хошуну. Ставка амбин-нойона розташовувалася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський кожуун Республіки Тува).

Арати (монг.) – основне населення Монголії та Туви, яке не мало власної землі та спільно кочувало тими землями, на які їм вказував місцевий князь, залежно від пори року.

Баг (монг.) – адміністративна одиниця, що об'єднувала кілька арбанів (десять подвір'їв).

Бакши (від монг. *баши*) – вчитель.

Бандидо-хамбо-лама (від скр. *пандит* та тиб. *кханпо лама*) – титул глави духовного управління буддистів у Бурятії, запроваджений у 1764 р. Бандидо-хамбо-лам обирали з настоятелів великих монастирів, видатних релігійних діячів і вчених.

Бейсе (кит.) – за маньчжурських часів князь IV ступеня.

Богдихан (монг.) – титул імператорів династії Цін.

Богдо (монг. *богд*) – 1) “святий”; 2) титул першої особи буддійської ієрархії Зовнішньої Монголії, реінкарнації тибетського ієрарха Таранатхі.

Бодо (монг.) – умовна одиниця підрахунку худоби з розрахунку на одну голову великої худоби, наприклад, одне бодо дорівнює одному коню, одній корові, двом верблюдам, п'яти вівцям та семи козам.

Будда Шак'ямуні (скр.) – основоположник буддизму, який жив у V–IV ст. до н. е.

Бурхан (уйгур.) – 1) будда, божество; 2) скульптурне зображення буддійського божества, будди.

Ганжур, Ганджур (тиб.) – зібрання канонічних буддійських текстів, перекладених із санскриту, авторство яких приписують Будді Шак'ямуні.

Гебши (тиб.) – науковий ступінь, що надавався після завершення вивчення перших чотирьох курсів цаніду.

Геген (монг.) – титул, який отримували буддійські ієрархи.

Гелун (у сучасному написанні – гелонг) (монг.) – вищий чернечий ступінь у північному буддизмі; його носій бере на себе 253 обітниця.

Гесар (Гесер) (тиб., монг.) – головний герой Гесеріади – епосу народів Центральної Азії; персонаж тибетської міфології та міфології монгольських народів.

Гун (кит.) – за маньчжурських часів князівський титул V ступеня.

Да-лама (від кит. *да*, тиб. *лама*) – головний лама монастиря, лама – настоятель монастиря. У Зовнішній Монголії – посадова особа при главі Шабінського відомства. Да-лама не приймав вищих духовних обітниць.

Далай-лама (від монг. *далай* і тиб. *лама*) – духовний правитель Тибету (з XVI ст.), з кінця XVII ст. здійснював церковне і світське правління.

Данжур, Данджур (тиб.) – зібрання перекладених із санскриту на тибетську текстів, що пояснюють проповіді Будди Шак'ямуні; складається з 225 томів.

Дарга (монг.) – начальник.

Дацан (тиб.) – традиційно факультет чи школа при монастирях у Тибеті, Монголії, Бурятії; з XVIII ст. – також загальна назва буддійського монастиря в бурятів. Назву дацан звичайно отримував за місцевістю (наприклад, Цугольський дацан, розташований в с. Цугол).

Джаса (монг.) – монастирське господарство.

Джебцун-дамба (від тиб. *джебцун*, *дампа*) – титул, наданий Далай-ламою V у 1650 р. синові тушету-хана; переда-

вався кожній наступній реінкарнації тибетського ієрарха Таранатхі.

Емчі (монг.) – лама-лікар.

Зайсан (монг.) – титул чиновника аймачного рангу, командира військового підрозділу; управитель отоку, родовий глава.

Захірагчи (монг.) – помічник князя хошуну з військових питань.

Каг'ю (тиб.) – школа тибетського буддизму.

Камби-лама – глава буддійської громади Республіки Тива з 1997 року. “Камби-лама” інтерпретується як “релігійний глава всіх тувинських буддистів”, який обирається за демократичним принципом.

Кизи (алт., тув., шорськ.) – людина, люди.

Кожуун – див. *хошун*.

Лама (тиб.) – термін, що узагальнює та охоплює різні категорії ламства (буддійського духовенства, яке сповідує форму північного буддизму).

Наадам (монг.) – надом, національне спортивне свято в монгольських народів і тувинців, проводиться щорічно влітку. Традиційно включало в себе національну боротьбу, кінні перегони, стрільбу з лука.

Ньїнгма (тиб.) – школа тибетського буддизму.

Нойон (монг.) – старовинний монгольський титул князів. У ХХ ст. нойонами називали також представників тувинської аристократії.

Ном (монг.) – 1) книга; 2) релігія, канон.

Обо (монг. *овоо*) – культові місця в тюрко-монгольських народів, створені задля вшанування місцевих духів-господарів, здебільшого розташовувались на височині.

Ова тагир, оваа дагиир (монг. *овоо тахих хурал*) – освячення обо, традиційний літній ритуал, пов'язаний з культом священних гір, поширений у Туві. Його здійснювали переважно шамани, але згодом, з поширенням буддизму в Туві, обряд “оваа дагиир” проводили й лами. На ці заходи збиралися або жителі тієї чи іншої місцевості, або близькі родичі.

Огурда – див. *ухеріда*.

Ойтулааш (тув.) – нічне збіговисько; традиційні нічні ігрища молоді влітку-восени на молодик, які колись організовувалися в Туві в сакральних місцях, віддалених від житла: долинах, лісах, степах – і в яких брали участь тільки незаміжні і неодружені молоді люди.

Өреге (тув.) – двір (господарство).

Оток (монг.) – родова територія; адміністративна одиниця середньовічної Монголії.

Пандит (скр.) – індійський учений; титул, який часто трапляється в тибетській літературі; надавався вченому, який осягнув п'ять великих буддійських наук.

Панчен-лама (від скр. *пандит* і тиб. *ченпо, лама*) – від XVII ст. і до сьогодні – друга особа в традиції північного буддизму після Далай-лами. Його резиденція розташована в Західному Тибеті в монастирі Ташілгунпо.

Сак'я (тиб.) – школа тибетського буддизму.

Сангха (скр.) – буддійська громада, членами якої є ченці або черниці.

Сомон (монг. *сум*, тув. *сумон*) – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну.

Суме (монг.) – храм у Монголії, Урянхаї, Забайкаллі, при якому лами не мешкали постійно, а лише збиралися для релігійних відправ. Цю назву отримували також невеликі монастирі та ті, що споруджувалися на кошти китайського імператора (в китайській архітектурній традиції).

Сутра (скр.) – тексти буддійського Канону; їхнє авторство пов'язується з ім'ям Будди Шак'ямуні; коротка настанова в бесіді Будди про споглядання та міркування.

Танка (тиб.) – вид релігійного образотворчого мистецтва в північному буддизмі, зображення, яке за потреби може бути згорнуте в рулон. Його або малюють, або вишивають на шовковому чи бавовняному полотні. Танка є об'єктом поклоніння, допомогою в духовній практиці та медитації.

Улус (монг. *улс*) – держава, країна; *іст.* земля, уділ.

Ухеріда – маньчжурський титул правителя, що відав інородницьким племенем. У монгольській обробці цей титул перетворився на назву “угурда”, “огурда”. Раніше кожен ухеріда

обирався з місцевого племені цзяньцзюнем і затверджувався на цій посаді богдиханом. Посада ухеріди існувала, зокрема, у Барзі, у чахарів, а також у тувинців.

Хадак (монг. *хадаг*) – складена вузька оксамитова тканина, що підноситься на знак привітання та пошани.

Хамбо (тиб. *кханпо*) – “головний лама”, у Зовнішній Монголії титул настоятеля монастиря; вчений ступінь.

Хан (монг.) – вищий титул монгольських правителів.

Хошун (монг., тув. *кожуун*) – найбільша адміністративна одиниця Туви. Також адміністративна одиниця Монголії; входила до складу аймака. За Цінів кожний хошун був одночасно й військовою одиницею.

Хубілган (монг.) – особа, визнана за реінкарнацію будь-якого видатного діяча буддизму або персонажа пантеону в монгольській та бурятській традиції.

Хуварак (монг. *хувраг*) – учень лами, послушник дацану.

Худон (монг.) – сільська місцевість, провінція.

Хурал (монг.) – 1) збори, засідання, з’їзд, сесія; 2) релігійне зібрання, буддійська релігійна служба.

Хуре (монг.) – великий, багатий степовий монастир; будівлі, розташовані по колу, ченці там мешкали постійно.

Хутухта (монг. *хутагт*) – “святий”; титул духовних ієрархів вищого рангу.

Цанід (тиб.) – буддійська філософія, релігійно-філософська освіта в монастирях, що належать до традиції північного буддизму.

Цзяньцзюнь (кит.) – головнокомандувач; маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії, який мешкав у м. Улясутай.

Цирік (монг. *цэрэг*) – солдат.

Чавага (тув.) – дорога жіноча візерункова прикраса для кіс, яку носили заміжні жінки. Ця прикраса широко побутувала в тувинських жінок до 1930-х рр. XX століття.

Чотгор (монг. *чөтгөр*) – чорт, біс, злий дух, безпритульна душа померлого неприродною смертю, демон хвороби, що викрадає душу людини або вселяє в тіло хворого. У шаманських закликаннях чотгори – збірна найменування злих духів.

Шабінари (монг. *шавь нар*) – підлегле церкві населення. Ця соціальна верства утворилася шляхом передачі значної кількості основного населення Монголії від князів монастирям.

Шабінське відомство – установа, яка порядкувала шабінарами. Спочатку (у 1723 р.) це відомство було запроваджено при джебцун-дамба-хутухті, потім аналогічні установи з'явилися у господарствах інших хутухт.

Шагаа (тув.) – тувинський Новий рік за місячним календарем, символ оновлення людини і природи.

Ширетуй (монг. *ширээт лам*) – настоятель дацану в бурятів.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Агітпроп – відділ агітації та пропаганди ЦК ТНРП
АЗП РФ – Архів зовнішньої політики Російської Федерації
АО – автономна область
арк. – аркуш
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
БМАРСР – Бурят-Монгольська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (1923–1958)
виконком – виконавчий комітет
військкомат – військовий комісаріат
ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (1925–1952)
ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія (1917–1922)
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет (1917–1937)
держгосп – державне господарство
ДАРБ – Державний архів Республіки Бурятія
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації
ГПУ РСЧА – Головне політичне управління Робітничо-селянської Червоної армії
губвиконком – губернський виконавчий комітет
губком – губернський комітет
губревком – губернський революційний комітет
ДВО – Державна внутрішня охорона МНР (1922–1936)
Держзнак – Головне управління виробництвом державних знаків, монет і орденів СРСР
Держохорона – див. УДВПО
Держторг – Державна торговельна експортно-імпортна контора РСФРР
дипагентство – дипломатичне агентство

ЗахСибКрайВиконком – Західно-Сибірський крайовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1930–1937)

зв. – зворотний аркуш

ЗМІ – засоби масової інформації

ИККИ – *див.* ВККІ

ІКАО – Ілі-Казахська автономна область СУАР КНР

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

К. – Київ

КІ – *див.* Комінтерн

КК – Кримінальний кодекс

КДА – Київська духовна академія

КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді (1919–1943)

КНР – Китайська Народна Республіка

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал (1919–1943)

КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза (1952–1991)

крайбюро – крайове бюро

крайвиконком – крайовий виконавчий комітет

крайком – крайовий комітет

КрасГАУ – Красноярский государственный аграрный университет

КУТС – Комуністичний університет трудящих Сходу (1921–1938)

Л. – Ленінград

М. – Москва

м. – місто

М.-Л. – Москва-Ленінград

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки СРСР (1946–1953)

МЗС – Міністерство закордонних справ

Мінфін – Міністерство фінансів

МНП – Монгольська народна партія (1921–1925)

МНР – Монгольська Народна Республіка (1924–1992)

МНРП – Монгольська народно-революційна партія (з 1925 р.)

- Монгкомісія – Монгольська комісія Політбюро ЦК ВКП(б)
- Монголуряд – монгольський уряд
- Монценкооп – Центральний споживчий кооператив МНР
- НАН України – Національна академія наук України
- Наркозаксправ – *див.* НКЗС
- нарком – народний комісар
- наркомат – народний комісаріат
- Наркомзем – Народний комісаріат землеробства РСФРР (1917–1929)
- Наркомнац – Народний комісаріат національностей РСФРР (1917–1924)
- Нарревпартія – Народно-революційна партія
- Нарреспубліка – Народна республіка
- НКВД – *див.* НКВС
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (1934–1946)
- НКЗС – Народний комісаріат у закордонних справах СРСР, з 1936 р. – Народний комісаріат закордонних справ СРСР (1923–1946)
- НРА – Народно-революційна армія ТНР (1934–1944)
- НРП ВМ – Народно-революційна партія Внутрішньої Монголії
- НРПартія – *див.* Нарревпартія
- обком – обласний комітет
- облвиконком – обласний виконавчий комітет
- облфінвідділ – обласний фінансовий відділ
- ОГИЗ – Об'єднання державних книжно-журнальних видавництв при Наркоматі просвіти РСФРР (РРФСР) (1930–1949)
- ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління СРСР (1923–1934)
- ОК – обласний комітет, обком партії
- оп. – опис
- особсправа – особова справа
- п. – папка
- партз'їзд – партійний з'їзд
- партквиток – партійний квиток
- парторгани – партійні органи

партпросвітництво – політичне просвітництво членів партії
 ПБ – Політичне бюро Центрального комітету РКП(б)/
 ВКП(б)

повпред – повноважний представник

р. – рік

рад. – радянський

Радінформбюро – Радянське інформаційне бюро (1941–
 1961)

райвиконком – районий виконавчий комітет

райбюро – районне бюро

РАН – Російська академія наук

РВР СРСР, реввійськрада – Революційна військова рада
 СРСР (1923–1934)

РДАСПІ – Російський державний архів соціально-політич-
 ної історії

реввійськрада – *див.* РВР СРСР

ревком – революційний комітет

ревсомол – *див.* РСМ

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
 РКП(б) (1918–1925)

РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР (1923–1946)

робфак – робітничий факультет

РПШ – радянсько-партійна школа

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична
 Республіка

РСМ, ревсомол – Революційний союз молоді (МНР)

РСТК – Російська самоврядна трудова колонія (1921–
 1932)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська
 Республіка (до 1937 року)

РТ – Республіка Тива

с. – село

Сиббюро, Сиббюро ЦК РКП(б) – Сибірське бюро ЦК
 РКП(б) (1920–1924)

Сибревком – Сибірський революційний комітет (1919–
 1925)

Сибірком – *див.* Сибревком

СО РАН – Сибирское отделение Российской академии наук
СПб. – Санкт-Петербург

спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922–1991)

ст. – століття

СУАР – Сінцзян-Уйгурський автономний район

т. – 1) том; 2) товариш

ТАО – Тувинська автономна область (1944–1961)

ТАР – Тувинська Аратська Республіка (1930–1944)

ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу

ТИГИ – Тувинський інститут гуманітарних досліджень
при Правительстві Республіки Тыва (1990–2015)

ТИГПИ – Тувинський інститут гуманітарних і прикладних
соціально-економічних досліджень

ТНИИЯЛИ, Тувинський НИИЯЛИ – Тувинський науково-ис-
следовательський інститут мови, літератури і історії (1945–
1990)

ТНР – Тувинська Народна Республіка (1921–1944)

ТНРП – Тувинська народно-революційна партія (1921–
1944)

торгпред – торговий представник

ТРСМ – Тувинський революційний союз молоді (1925–
1944)

ТСГШ – Тувинська сільськогосподарська школа (1933–
1939)

Тувінбанк – Танну-Тувинський торгово-промисловий банк
(1925–1945)

Тувіндержторг – відділ торгівлі при Міністерстві фінансів
ТНР

Тувінценкооп – Тувинський центральний народний коопе-
ратив (1924–1944)

ТувТА – Тувинське телеграфне агентство

Турксиб – Туркестано-Сибірська магістраль

УБ. – Улаанбаатар

УДВПО – Управління державної внутрішньої політичної
охорони ТНР (з 1935 р. стало називатися Внутрішнім управ-
лінням охорони країни)

УКЛРТ – Управління Камби-Лами Республіки Тива

УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ

Урянхкрай – Урянхайський край

ф. – фонд

Х. – Харків

хошком – хошунний комітет

ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет СРСР (1922–1938)

ЦИК – *див.* ЦВК

Центросоюз – Центральний союз споживчих товариств СРСР

ЦК – Центральний комітет

ЦКК – Центральна контрольна комісія ВКП(б) (1920–1934)

ЦКК ВКП(б) – НК РКІ СРСР – Центральная контрольная комиссия и Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции (1923–1934)

ЧОП – частини особливого призначення

CIA – Central Intelligence Agency

FRUS – “Foreign Relations of the United States”

L. – London

L.A. – Los Angeles

N.Y. – New York

UK – United Kingdom

USSR – Union of Soviet Socialist Republics

U.B. – Ulaanbaatar

Wash. – Washington

SUMMARY

The unexpected emergence of the Tuvan state became possible both due to the political situation in the Far Eastern region and due to the role of a certain personality in this history. At present, it is difficult to say how the fate of the Tuvans would have turned out in the absence of such a person interested in the preservation of Russian influence in these lands as Inokentiy Safyanov in the Uriankhai region in the fateful year of 1921. Noyons of the Khemchik khoshuns would certainly not have spoken on their own initiative for the independence of Uryankhai. And it is quite possible that the Uryankhai region would become part of the Mongolian People's Republic, perhaps on a federal basis. However, from 1921, Tuva lived in the political and economic conditions created by the Constituent Khural. Far from all other resolutions initiated by Safyanov turned out to be successful, for example, the extraterritoriality of the Russian self-governing labor colony, the low rent of Russian colonists, etc. In the 1920s, these circumstances became an additional factor in the aggravation of inter-ethnic relations in Tuva. For a long time, Soviet diplomacy could not decide on the fate of Tuva, although it eventually took advantage of the fruits of Safyanov's work.

On the one hand, the Tuvan state, from the point of view of the right of nations to self-determination, is certainly a positive phenomenon. In this way, the Tuvans acquired their writing, and thus preserved their own language and unique culture, as much as it was possible under the conditions of the Soviet influence on all aspects of the life of the Tuvan society. On the other hand, the Bolsheviks themselves immediately defined the decision of the Constituent Congress as the restoration of the Russian protectorate. Although the young state received significant aid from the USSR, it enjoyed limited sovereignty. At the same time, the Mongolian government did not give up its claims to Tuva, continuing to perceive the Uryankhai region as part of its territory. Unfortunately, the unification of Tuva and Mongolia never became a matter of agreement between the Mongolian government and the

Tuvan elite, depending on the geopolitical calculations of the Bolsheviks.

The Khemchik uprising of 1924, caused in particular by the desire to unite with Mongolia and avoid the modernization of society along the Soviet lines, became a significant test for the newly created Tuvan state. They managed to stop it only after six months and introduction of additional units of the Red Army to Tuva, which left the republic in the fall of 1925, only to return there less than a year later. And after a joint appeal by the Soviet and Mongolian sides, since separate attempts by Soviet representatives to negotiate with the rebels ended in nothing. This testifies to the influence and authority of the representative of the Mongolian government in the eyes of the rebels, most of whom were simple Arats. The arrival of the Soviet delegation to Kyzyl in the summer of 1924 eased, first of all, the situation of the Tuvan rulers, who were forced to turn to the USSR for help. The uprising also clearly demonstrated the weakness, incapacity, and unpopularity of the Tuvan government, as well as the lack of trust in its policies among the population. Evidently, the Tuvans did not expect that this government, being under the constant influence of foreign advisers, would be able to defend the interests of their own people. Punitive actions, such as the shooting of sleeping rebels in the temple, contributed not so much to strengthening the authority of the government as to the development of the rebellion. It is worth recalling that the Khemchik khoshuns, on whose territory the events unfolded, represented the majority of Tuva residents, and in 1921 it was the position of their rulers that became decisive for the Declaration of independence. The fact that the USSR left its military contingent on Tuvan territory for a long time after the uprising of 1924 testifies to the doubts of the Soviet side in the loyalty of the Tuvans to the new social and political realities and the ability of the Tuvan authority to keep the situation under control independently.

The Soviet-Mongolian negotiations of 1924, during the settlement of the Khemchik uprising, also witnessed the tragedy of the Mongolian political elite, dependent on the support of the Soviet Union and therefore forced to compromise their national interests.

The Soviet-Mongolian declaration, signed in August 1924, did not acquire real force, because the USSR was not going to reckon with its provisions. However, the declaration turned out to be in demand by the Tuvan society, which was ready to use it to decide its fate. However, neither the Khemchik uprising, nor the petitions of the Tuvan khoshuns, nor the appeals of the Tuvan government officials influenced the position of the USSR, which was inclined to leave Tuva as an independent state entity. The active intentions of the Mongolian elite to restore Greater Mongolia, which flared up with new force in 1925–1928, became a determining factor in the Soviet position on the Tuvan issue. The formation of the so-called right-wing bias in the Mongolian leadership, which also worried Soviet government officials, also played its role. All this was added to the desire to preserve the existing dominance of the USSR in Tuva.

The nature of bilateral relations between Mongolia and Tuva was significantly influenced by the change of power establishments, primarily in the Mongolian People's Republic. If the national democrats (both representatives of the Mongolian elite in particular and representatives of the Buryat intelligentsia in the Mongolian government) had a hard time recognizing Tuva's independence, seeing Tuva primarily as an integral part of their state, then for the leftists, who over time became their successors at the head of the Mongolian People's Republic, thanks to especially the Soviet influence, it was much easier to establish contact with Tuvan colleagues. From the end of the 1920s to the beginning of the 1930s, bilateral cooperation took place in the form of meetings, negotiations, and agreements between representatives of the Mongolian People's Revolutionary Party and the Tuvan People's Revolutionary Party, which reflected the growing role of the party leadership in the social and political life of both societies at that time.

The border issue was a crucial issue in relations between the two republics from the beginning of the 1930s and remained so until Tuva joined the USSR. The border regime was not observed by both sides. Accordingly, there were border incidents between them, when Tuvans and Mongols claimed the same areas of land.

The Mongolian government insisted on clarifying the borderline according to historical data. The Mongolian politicians sought to return their citizens of the border areas to their ancestral lands and believed that this could prevent conflicts between the Arats on both sides. On the contrary, the Tuvan People's Republic was quite satisfied with the 1932 agreement. The Soviet side, to which Mongolia and Tuva repeatedly turned as to an arbitrator in 1941–1943, proposed to clarify individual disputed areas instead of revising the entire border line. Since the middle of 1943, the Mongolian-Tuvan polemic regarding the border has gradually lost its sharpness. This can be connected with the favorable decision of the Soviet side, made in the spring of 1943, concerning Tuva's joining the USSR in the future, which was also reported to Kh. Choibalsan.

Despite the constant border conflicts and the lack of progress in the negotiation process regarding the borderline from the late 1920s to the 1940s, official contact between the two people's republics continued from 1926 until Tuva's accession to the USSR. At the same time, the Tuvan elite, especially in the 1940s, zealously monitored and compared the attitude of the Soviet leaders to the Mongolian side and to themselves. The strained personal relations between Mongolian Prime Minister Kh. Choibalsan and Tuva General Secretary S. Toka did not contribute to the improvement of cooperation. Bilateral relationships were complicated by the resettlement of a part of the southern Tuvans to Mongolian territory, which began in the 1930s as a reaction to the growing Soviet influence and pressure on Tuva.

After the conclusion of an agreement between the Tuvan People's Republic and the Mongolian People's Republic on friendship and mutual recognition of independence in Ulaanbaatar on August 16, 1926, the Tuvan political elite, in particular, faced the problem of creating a national writing system. From the beginning, Tuvan politicians tried to solve it, relying on the existing spiritual and educational foundations, involving the work of respected lamas of the largest and best Tuvan monastery. Radical changes in the composition of the ruling elite and its "renewal" in the first half of 1929 also affected this side of Tuva's social and political life. The new authorities yielded to the insistence of Soviet diplomats and

Cominternists, and, despite the decision of the Great Khural, eventually approved the project proposed by Turkologists from the Academy of Sciences of the USSR. Another symbolic act was the burning of Tuvan periodicals in the Mongolian language in the late 1930s as a kind of destruction of the organic connection of the Tuvans with the Mongolian world that had existed for centuries. It is difficult to say unequivocally what the then-Tuvan leaders were guided by in their humanitarian policy: the desire to follow the fairway of Soviet policy or the fear of denying the “patron country” in the person of its representatives? It is possible that young people with Soviet education and party upbringing did not understand the special value of their own culture and traditions, banning traditional holidays one after another, destroying monasteries, and passing judgment on both the representatives of old Tuva and their less radical predecessors.

The Soviet side, for its part, insisted on the faster transfer of the Tuvan People’s Republic to the path of national writing. Both diplomats and members of the Comintern proposed options that would bring Tuva closer to the Soviet great-power cultural and educational space. Soviet officials had to put up with the use of the Mongolian language in the Tuvan state apparatus for some time until the Tuvan script was created. As the course of events shows, modernization processes in the linguistic and educational spheres of the Tuvan People’s Republic were significantly adjusted by an external political factor. On the one hand, they were determined by the principles of the language policy of the USSR, and on the other, by the intention of Soviet diplomacy and the Comintern to gradually remove Tuva from Mongolian influence. The Soviet side was worried that at that time the USSR was not able to properly establish its influence not only among the broad strata of society but also among the Tuvan political elite and that the Tuvans occasionally looked back to Mongolia. Obviously, efforts were made to hinder Mongolian-Tuvan relations not only in the political but also in the humanitarian sphere. In general, the humanitarian policy carried out by the Tuvan authorities according to Soviet models corresponded to the strategy of Soviet diplomacy in relation to Tuva – the gradual integration of the republic into the Soviet

socio-political and cultural space. This was significantly facilitated by the increase in various agitations and in general the Soviet discourse in Tuvan society during the Second World War. At the same time, the detachment of the Tuvans from the centuries-old worldview and cultural foundations was stimulated and emphasis was placed on their closeness and kinship with the Turkic peoples of Southern Siberia.

At the beginning of the 1920s, the Tuvan political elite and intelligentsia were obviously not interested in projects to consolidate the Turks of Southern Siberia. Agitation for such a union seems to have been conducted in the Russian self-governing labor colony for a short time at the initiative of Altai activists, in particular among the natives of the same Minusin district. At that time, the Soviet authorities did not support either such consolidation aspirations on their own territory or the corresponding agitation in Tuva. However, later on, ideas about the kinship of the Turks of Southern Siberia became convenient material for Soviet officials in their attempts to create a “Turkic” counterweight to the Mongol influence in the Tuvan People’s Republic. It remains a debatable question to what extent the intention to “culturally” bring the Tuvans closer to the Altaians and Khakassas indicates that Soviet diplomacy assumed the inclusion of Tuva into the USSR already at the end of the 1920s. Perhaps such considerations were only intended to distance the Tuvans from the Mongols, according to the principle of “divide and rule”?

It seems that over time, the rhetoric about unity with the Turkic neighbors was used only by the ruling elite of the Tuvan People’s Republic, which increasingly (especially for their own survival) said what the Soviet authorities expected to hear from them. The imaginary concepts acquired a terrible reality during the trials of the 1930s, when the projects of national development, common among the South Siberian Turkic intelligentsia in the 1920s, became a sentence for it. Despite this, from the second third of the 20th century, the process of gradual correction of Tuvan’s identity begins, initiated by Soviet diplomats and party functionaries. Emphasis was placed on the Turkic component of the Tuvan ethnic group, and connections with other Turks of Southern Siberia,

residents of the Soviet territories, were promoted and promoted. Instead, during the Soviet era, the long synthesis of Tuvan and Mongolian cultures, the historical ties, and the common past of both peoples as part of the Qin Empire were silenced or presented, for the most part, in a negative light.

The correction of the Tuvan identity was also influenced by the situation in the religious sphere since during the decade the Tuvan lamas and Buddhist culture were practically squeezed out of the life of the society. During the period of the Tuvan People's Republic, the processes of reforming the sangha were planned within the framework of the renewal movement, just as in the Buddhist enclaves of the USSR and the Mongolian People's Republic. Such approaches to the "lam question" were determined by the factor of Soviet influence in Tuva. The Soviet leadership hoped to weaken the position of the Tuvan sangha with the help of the renewal movement. Therefore, modernization in this direction was initiated from the outside and determined by political considerations (although it was supported by a number of authoritative Tuvan lamas). The reformist ideas did not develop as a result of radical political changes in Tuva that took place in the 1930s and affected the religious sphere as well.

The Buddhist community was directly dependent on the internal political course of the Tuvan People's Republic: relative prosperity in the second half of the 1920s, the drastic reduction of lamas and monasteries in the late 1920s and early 1930s (during the first wave of repression and punitive policy in the religious sphere), some restoration of the sangha as a result of the so-called "new course" and another decline during the repressions of the second half of the 1930s. One way or another, the state's policy in the religious sphere became one of the reasons for the protest movement of the early 1930s in Tuva. The uprisings of 1924 and 1932 in Tuva (the importance of the latter was strengthened by the great uprising in the Mongolian People's Republic) caused some softening of the state policy on the religious issue. In general, the main directions of the religious policy of the Tuvan People's Republic and the time of their implementation coincide with similar processes in Buryatia, Kalmykia, and the Mongolian

People's Republic, which is explained by the Soviet influence on the political course of Mongolia and Tuva. It seems that the small number of Tuvan monasteries and the lamas who lived in them served as the reason for the state's radical solution to the issue of Buddhism in Tuva in the early 1930s, while in the Soviet Buddhist enclaves and the Mongolian People's Republic, the devastating blow to the Tuvan sangha fell on the second half of the 1930s.

The Tuvan uprisings of the 1930s became a logical continuation of the Khemchik uprising of 1924, caused by the growing pressure of the Tuvan authorities on society, persecution and oppression of dissenters, attempts to carry out collectivization, commodity hunger, attacks on religion and traditional culture, pan-Mongolian attitudes of the southern Tuvans, and, at the same time, the last chord of the Tuvan rebel movement in the 20th century. Like the 1924 uprising, these uprisings had a connection, and not just a spiritual one, with the people of Western Mongolia. This proves that the Tuvans saw a common future together with the Western Mongols and were willing to join the newly formed Western Mongolian state. One of the ways of realizing these unifying aspirations was considered resettlement to Mongolia, which was prevented in every way by the Tuvan authorities. According to the author, the purposeful resettlement of the Tuvans to Mongolian territory was the result of the realization that petitions and appeals to the authorities about the desirability of uniting with the Mongols would not lead to anything. In 1930, there was the last (at least, known to the author) such petition, and in the same year, as noted above, there were attempts to organize the resettlement of a significant number of Tuvan families to the Mongolian People's Republic during the Khemchik uprising of 1930.

Resettlement of Tuvans to the Tuvan People's Republic continued even after 1932, the cessation of uprisings and the introduction of a "new course", which aimed to calm the agitated population and somewhat slow down the radical transformation of Tuvan society. The facts of such relocations became more frequent during the Second World War and after it due to the deterioration of the economic situation in the republic and the well-being of citizens, the entry of Tuva into the USSR, the establishment of a

stricter border regime and the subsequent transformation of the traditional Tuvan economy to Soviet standards.

So, we consider the resettlement of the Tuvans from the Tuvan People's Republic to the Mongolian People's Republic in the 1930s–1970s as a difficult choice for a part of the Tuvans who saw themselves as an integral part of the Mongolian world and also tried to escape from the difficult economic situation in Tuva, political repression, requisition of property and livestock, sedentarization, forced mobilization for service in the Red Army during the Second World War, gradual Sovietization and Russification of Tuvan society. Similar processes continued among the Soviet Buryats, but Tuvan emigration, having started later, lasted longer – according to some data, until the 1970s. The resettlement of Tuvans from Xinjiang to the Mongolian People's Republic in the 1930s and 1940s can be explained by an attempt to leave troubled lands, on which revolts of Uyghurs, Kazakhs, and Mongols against the Chinese authorities broke out one after another.

Dependence on Soviet political, military, and economic aid – on the one hand, and the constant interference of the Soviet authorities in the internal affairs of the Tuvan People's Republic – on the other, led to a repetition in Tuva of all the deformations in political, economic, and cultural development that took place in the USSR. First of all, the repressions of 1937–1939 in Tuvan society are explained by the Soviet initiative. Lists of undesirable persons were prepared by the Soviet side in advance, and then it was not important what exactly these people would be accused of. This is how the next round of political repressions began in the Mongolian People's Republic, where the same infamous M. P. Frinovskiy, the organizer of repressions throughout the Soviet Union, was at work; the Mongolian authorities, who understood in particular that the preservation of independent Mongolia is possible only with Soviet support, did not dare to resist. The above, of course, does not remove the responsibility of the Tuvan rulers of the republic and the then employees of the Tuvan Ministry of Internal Affairs. If in the 1930s the employees of the Soviet plenipotentiary took a direct part in the identification and elimination of “enemies of the people” in Tuva, then in the 1940s one can see some detachment

and isolation of Soviet diplomats from the process of fabricating political affairs. At the same time, the participation and awareness of S. K. Toka, the de facto ruler of Tuva at the time, in these processes is obvious.

The analysis of the early stage of the process of the unification of Tuva with the USSR allows us to localize, as it seems to us, the historical date from which the Soviet leadership specifically began working on this issue – March 18, 1943, the date of the meeting between S. Toka and V. Molotov, which was not stenographed. However, the Tuvan leadership began to establish itself in unification aspirations earlier, it seems, since 1939, in particular, as a result of the difficult economic situation in the republic and slow Soviet aid.

The resolution of the Tuvan question in 1944 became a kind of precedent: in Ulaanbaatar, it gave rise to a certain discussion among the ruling elite about ways of further development of the country. As far as can be judged from Western scientific literature and expert assessments of that time, the Tuvan way was considered for many years as one of the options for solving the future fate of the Tuvan People's Republic, as well as for some time Xinjiang. When considering why the Mongolian People's Republic and Xinjiang Province escaped such a fate, apart from the above arguments, the following can be assumed.

First, Stalin's foreign policy until the middle of the 20th century was increasingly inclined to such a definition of its borders as they were during the times of the Russian Empire. The Russian Empire did not see either Outer Mongolia or Xinjiang as part of its composition. At the same time, Tuva was actually incorporated into the Russian Empire in the 1910s.

Second, Outer Mongolia and Xinjiang were viewed and valued by both Russian and Soviet diplomacy, along with the ruling circles, largely as elements of a buffer zone along the Russian border. Tuva, on the other hand, lacked buffer status, as it was located between the Soviet Union and its friendly Mongolian People's Republic.

Thirdly, the discovery of uranium in Tuva and its likely role in the Soviet military-industrial complex could become an additional

argument in the eyes of the Soviet leadership in favor of Tuva's joining the Soviet Union.

The position of the Tuva's political elite, whose composition and attitudes changed significantly after the repressions of the 1930s, was actually determined by its ardent supporter, S. Toka, the General Secretary of the Tuvan People's Revolutionary Party. J. Stalin used the time of close interaction of the USSR with Great Britain and the United States during the Second World War to solve international problems in a favorable way for Moscow.

The presence of a large number of versions and assumptions surrounding the history of Tuva's accession to the USSR also shows how little we still know about this event – an element of an interesting and tragic historical period, when the destinies of countries and peoples were decided and the post-war order of the world was determined. We have to wait for the introduction of documents into scientific circulation that will shed light on the motivation of the Soviet government itself, which guided it in planning this accession, and all the circumstances of the implementation of this process.

Наукове видання

Іванна Віталіївна Отрощенко

**Тувинська Народна Республіка:
сторінки історії**

Монографія

Літературні редактори:

Надія Овчарук, Олена Орос

Комп'ютерний дизайн

та макетування *Ярослави Ленго*

Дизайн обкладинки *Павла Подуфалова*

Автор світлини: *Mongushalash*

Підписано до друку 27.12.2018. Формат 60х84 ¹/₁₆. Папір офс.
Ум. друк. арк. 22,69. Тираж 200 прим. Зам. № 895

Надруковано у друкарні ПП “Аксіома”

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
пров. Північний, 5, тел./факс (03849) 4-06-01

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1808 від 26.05.2004 р.
e-mail: aksiomaprint@ukr.net

